

САБОҲИДДИН АЛИ

ИЧИМИЗДАГИ
ШАЙТОН

Ҳузур сари...

УЎК: 821.512.161-31

КБК: 84(5Турк)-44

А – 49

Сабоҳиддин Али

Ичимиздаги шайтон: роман/Сабоҳиддин Али. – Тошкент:
Янги аср аводи, 2022. – 336 б.

ISBN 978-9943-8590-9-8

Таржимон:

Дамин ЖУМАҚУЛ

Лойиҳа асосчилари:

Абдукарим МИРЗАЕВ, Отабек ТИЛЛАЕВ

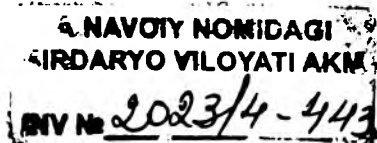
Ушбу китоб Таржимонлар академияси томонидан ўзбек тилига ўзгирилди. Асар таржимасига оид барча ҳуқуқлар «Ҳузур китоблари» жамоасига тегишли бўлиб, таҳририятнинг ёзма рухсатисиз ундан нусха (матн, аудио, видео) кўчиришнинг барча турлари тақиқланади ва Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган жавобгарликка сабаб бўлади.

ISBN 978-9943-8590-9-8

© Сабоҳиддин Али.

© «Ҳузур китоблари», 2022.

© Сабоҳиддин Али, «Ичимиздаги шайтон». «Янги аср авлоди»,
2022 йил.

САБОҲИДДИН АЛИ

ИЧИМИЗДАГИ ШАЙТОН

РОМАН

Тошкент
2022

Машҳур турк ёзувчиси Сабоҳиддин Али қаламига мансуб мазкур асар гарчи автобиографик характерга эга бўлса-да, мутолаа мобайнида ўқувчи ўзини худди асар қахрамонларини аввалдан танийдигандек, биладигандек ҳис қилади ва кундалик ҳаётда ҳам уларга тез-тез дуч келиб туришини англайди.

Роман воқеалари 1930 йил охирида Истанбулда кечади. Давр руҳини акс эттирган ушбу асарда халқнинг оддий вакили билан зиёлилар орасидаги фарқ очиб берилади.

Асарни ўқир экан, ўқувчи ҳам беихтиёр ўзини сўроққа тута бошлайди. Муаллиф йўл қўйилган хатолардан сабоқ олиб, инсон ўз ичидаги шайтонга қулоқ тутмай, тўғри йўлдан бориши зарурлигини уқтиради.

Шубҳасиз, ҳар ким бу асардан ўзи учун нимадир топа олади.

Пешиндан аввал, соат ўн бирлар чамаси, Кадикўйдан¹ кўприкка қараб ҳаракатланаётган кема палубасида икки ёш йигит ёнма-ён ўтириб, суҳбат қуради. Денгиз тарафда ўтиргани тўлачадан келган, оч жигарранг сочли, оппоқ юзли йигитча эди. Тошбақа нусха кўзойнак остида доим ярим юмуқ кўринадиган, узоқни яхши илғамайдиган қаҳваранг кўзлари билан атроф-жавонибга вазмин назар ташлар, баъзан дўстига ва сўл томонда қуёш нурлари остида ястаниб ётган денгизга боқарди. Силлиқ ва бироз узун сочлари терс қилиб кийилган шапкасининг остидан тушиб, ўнг қоши ва қовоғини ёпиб турарди. У анчайин тез гапирар, сўзлаганда лаблари бироз чўччайиб, оғзи чиройли бўлиб кетарди.

Дўсти эса жиккак ва озғин бўлиб, қўлларини асабий ҳаракатлар билан муттасил ўйнатиб турувчи, кўзлари ҳамма нарсага синчиклаб қаровчи, сўлғин юзли йигит эди.

Иккиси ҳам йигирма беш ёшлардан ошмаган ва бўйлари ўртамиёнага яқин. Тўлачаси денгиздан кўзини узмай гапирарди:

— Ўзимни тутолмай қолганимда аниқ қаҳқаҳа отиб юборган бўлардим. Тарих ўқитувчиси саволларни бирин-кетин қалаштириб ташлади, қиз бечора ҳайрон бўлиб, мадад сўрагандек тўрт томонга жавдираб боқарди. Бир марта бўлса ҳам дарсларни очиб ўқимаганини билганим учун ажаб бўпти, дедим. Дафъатан нигоҳим унинг

¹ Кадикўй — Истанбул шаҳрининг Осиё қисмида, Мармар денгизининг шимолий соҳилида жойлашган ҳудуд (тарж-н)

ортида ўтирган Умидага тушиб қолди-ю, не кўз билан кўрайки, у профессорга кош-кўзи билан ишоралар қилаётганди. Истагани бўлди, азизим, домла сув ҳақида бир неча савол бериб, уларга ўзи жавоб берди ва кизга ўтиришга рухсат берди.

— Умидани яхши кўрадимиз?

— Қизни ҳамма яхши кўради... Қошини бир мартагина қоқиб қўйса бас...

Сўнг қўлини дўстининг тиззасига қўйиб, ҳикоясини давом эттираётгандек ифодада:

— Ҳаёт мени чарчатди... — деди. — Мени ҳамма нарсаси чарчатяпти: мактаб, профессорлар, дарслар, дўстлар... Айниқса, қизлар... Ҳаммасидан чарчадим... Қайт қилворгудекман...

Бир муддат тўхтади. Бармоғи билан кўзойнагини кўтариб қўйди ва давом этди:

— Ҳеч нарсани хоҳламайман. Ҳеч нарса менга қизиқ туюлмаёпти. Кун сайин ўзимнинг тобора мискинлашиб бораётганимни ҳис қиляпман ва бундан мамнунман. Балки қанчадир вақт ўтгач, ҳатто юрагимнинг сиқилишини ҳам ҳис қила олмайдиган даражада ланжлашиб қоларман. Инсон нимадир қилиши керак, шундай қилиши керакки... Йўқса, ҳеч нарса қилмасин. Ўйлайман, қўлимиздан нима иш келади ўзи? Ҳеч нарса!.. Миллионларча йиллик дунёда бизгача етиб келган энг қадимги нарса атигн йигирма минг ёшда... Ҳатто бу ҳам тахминий рақам. Ўтган куни фалсафа ўқитувчимиз билан гаплашдим. Гапни жуда жиддий тарафидан олдим ва «танамизнинг ҳиқмати»ни тадқиқ этишга ҳаракат қилдим. Биз бу дунёга нима учун келганимиз ҳақидаги саволга у ҳам жавоб бера олмади. Яратиш завқидан, ҳаётнинг ўзи бир ҳикмат экани ҳақиқатидан дам урди, лекин сийқа гаплар. Нимани яратасан? Яратмоқ — йўқдан бор этмоқ.

дир. Ҳатто энг ақли расоларимизнинг онги ҳам биздан олдингилар томонидан тўпланган кўплаб билим ва тажрибалар омбори бўлишдан нарига ўтмайди. Биз яратмоқчи бўлган нарсa бу — мавжуд ашёларнинг шаклини ўзгартириб, бозорга олиб чиқишдан бошқа нарсa эмас. Бу кулгили иш қандай қилиб инсонни қаноатлантириши мумкин, билмадим. Бизга нурини беш минг йиллик масофадан юборадиган юлдузлар бор экан, узоғи билан эллик йилда кутубхоналарда чирийдиган ва ниҳоят беш юз йилдан кейин номи унутилиб кетадиган асарлар ёзиб, боқийликка эришишга ҳаракат қилиш ёки уч минг йилдан сўнг қўлсиз-оёқсиз, бирорта музейда намоёиш қилинсин, дея умрини лой қориш ва мarmарга ёзиш билан ўтказиш менга ақлли одамнинг иши бўлиб кўринмаяпти.

У овозига жиддий тус бериб, оғир-оғир шивирлади:

— Менинг наздимда, биз қила оладиган ягона иш бор, у ҳам бўлса — ўлиш. Қара, биз буни қила оламиз ва фақат ана шундагина иродамизни тўлақонли ишлатган бўламиз. Мен бу ишнн нимага қилмайман дейсан! Ҳозиргина айтганимдек, галати бир тунд ҳолатдаман. Дангасаман. Мен инерция қонуни бўйича ҳаракат қиляпман. Ээээх...

Огзини ёввойиларча очиб, эснади. Оёқларини керди. Рўпарасида ястаниб арманча газета ўқиётган бир қария ҳушёр тортиб, йиғиниб олди ва йигитга ўқрайиб қараб қўйди.

Дўсти бу сўзларнинг ҳаммасини, эҳтимол, ўнинчи марта эшитаётгани учун кўп ҳам эътибор бермади. Кўзларини атрофга югуртириб, гўё миясига қандайдир го-яларни жамламоқчи бўлгандек ора-сира қошларини чимириб, мингирлашда давом этди.

Сухбатдошининг гапи тутагач, маъноли табассум билан:

— Умар, — деди. — Пулинг борми? Бугун оқшом бир раки² ичайлик.

Умар бироз олдин айтган файласуфона сўзларига асло ярашмаган тарзда хўмрайиб:

— Йўқ, лекин кимнидир «ўраймиз». Бугун идорага борсам бўларди. Лекин умуман хоҳишим йўқ.

Озғин йиғит жиддий суратда бошини чайқади:

— Сени яқинда ишдан ҳайдашади. Шунчаликкаям борасанми? Ўзи барча идоралар дорулфунунда ишлаётганларнинг ёқасидан олиш учун баҳона қидиришяпти. Сен каби почтада ишлайдиганларнинг-ку буткул аҳволи чатоқ. У ерда вақт ҳамма нарсадан қиммат. Ёхуд шундай бўлиши талаб этилади.

Кейин кулиб давом этди:

— Таваккалли³ни қўявер, Боязиддан жўнатган мактубларимиз Эминўну⁴га қирқ саккиз соатда етиб боради. Сен каби гайратли ходимлар омон бўлсин.

Умар гоят хотиржам жавоб берди:

— Мактубларнинг менга алоқаси йўқ. Мен ҳисоб бўлимидаман. Кечгача дафтар тўлдираман. Оқшом эса ора-сира кассирга ёрдам бераман. Пул санаш ёқимли иш, азизим Ниҳат.

Ниҳат бирданига жонланган каби:

— ...Қизиқ иш, — деди. — Умуман олганда, пул қизиқ нарса чиндан ҳам. Кўпинча чўнтагимдан бир лира олиб олдимга қўяман ва соатлаб тикилиб ўтираман. Унинг ҳеч бир гайритабиий жозибаси йўқ. Маҳорат билан чизилган бир неча чизиқлар, худди мактабларда ўргатиладиган хаттотлик битикларига ўхшайди. Балки бироз нозикроқ

² Раки — Туркияда кенг тарқалган кучли спиртли ичимлик (тарж-н)

³ Жой номи (тарж-н)

⁴ Эминону — Истанбулнинг тарихий тумани, ҳозирда Фотиҳ тумани таркибига киради (тарж-н)

ва аралашдир. Яна битта расм. Бир нечта ихчам ёзувлар ва бир-иккита имзо... Уни бурнига кўпроқ яқинлаштирган одамнинг димоғига ёғ ва кирнинг димиқтирувчи ҳиди урилади. Аммо бу ифлос қоғоз қандай муаззам нарса, азизим, бир ўйлаб кўргин.

Бир муддат кўзларини юмди.

— Масалан, ҳар куни ишдан зерикиш сени бўғади. Ҳаёт зимистон ва маъносиз туюлади. Худди бироз олдин вайсаганларинг каби инсон фалсафа сўқий бошлайди. Ҳатто бора-бора шунга ҳам мажоли етмайди ва оғиз очишни ҳам истамай қолади. Ҳеч бир инсон, ҳеч бир ўйин-кулги ўзингни завқлантира олмайди, деб ўйлайсан. Ҳаво жонга озор берувчи ва маъносиз. Ё жуда иссиқ ёки жуда совуқ ёхуд жала қуйиб қолади. Ўтган-қайтганлар юзингга масхараомуз тусда қараб ўтади ва арзимаган чақа учун бир боғлам ўт ортидан чопаетган эчкилар каби тилларини осилтириб югуриб юрган бўлади. Ақлингни йиғиб, шу ифлос руҳий ҳолатни таҳлил қилишни истайсан. Инсон руҳиятининг ечилмайдиган тугунлари улкан муаммо каби қаршингдан чиқади. Китобларда ўқиган руҳий тушкунлик калимасига жонингни қутқарадиган ҳаёт пардаси каби ёпишасан. Чунки негадир барчамизда хоҳ моддий бўлсин, хоҳ маънавий бўлсин, барча дардларимизга ном бериш майлимиз бор, бундай қилолмасак буткул ақлдан озамиз. Бироқ одамларда шундай қизиқиш бўлмаганида, шифокорлар очликдан ўларди. Руҳий тушкунлик сўзига ёпишиб олиб, на боши, на охири бор зерикиш денгизига ғарқ бўлганинда, қаршингдан узоқ вақтдан бери кўрмаган дўстинг чиқиб қолади. Уст-боши башанггина эканини кўрар-кўрмас, ўзингнинг моддий муаммойинг ёдингга тушади ва ғофил дўстингдан, омадинг келса, уч-тўрт лира қарз ундирасан... Ана шундан сўнг мўъжиза бошланади. Кучли шамол қалбингдан

бир туман қатламинини оаниб кетгандек, қўққисдан ичинг ёришганини, снгилаикни, кенгаикни ҳис қилганингни кўрасан. Эски дардаар бир зумда «ширр» этиб ўчиб кетади. Кўзларинг атрофга мамнуният билаан боқади ва суҳбатлашиш учун дўст қидира бошлайсан. Ана, қароғим, жилад-жилад китоблар, соатлаб тафаккур қила олмаган ишни мана шу икки ифлос қоғоз бажаради. Сен руҳимизнинг шу қадар арзон бир бадал эвазига отилиб чиқишини қадр-қимматингга сингдира олмаганинг учун, балки янада арзирли сабаблар ортидан чопарсан... кўк юзига бир неча юз метрга кўтарилган булут ёхуд энсангдан эсиб ўтган майин шабада ёки шу аснода ақлингга келган доно бир фикр сенга бу ўзгаришнинг сабаби бўлиб кўринишни хоҳлайди. Фақат орамиздаги гап бутунлай бунинг тескараси: чўнтагимизга кирган икки лира туфайлидирки, ҳавонинг бироз очилганини кўриш, шамолнинг майин эсганини ҳис қилиш, ҳатто оқилона фикр юритиш мумкин бўлгандир... Уйғон, қароғим, биз бандаргоҳга келдик. Кунларнинг бирида биз ақлдан озамиз ёки дунёга ҳоким бўламиз. Кел, ҳозирча бир ракига пул топиш учун ҳаракат қилайлик ва порлоқ келажагимиз шарафига бир неча қадаҳ кўтарайлик.

II

Ниҳат сўзларини яқунлаб ўрнидан турганида, Умарнинг жойидан қимирламаганини кўрди. Қўлини унинг елкасига қўйди. Умар бироз сесканиб кетди, аммо ҳолатини ўзгартирмади. У, «ажабо, ухлаб қолдим» деб, бироз энгашиб қараса, дўсти қаршисидаги ўриндиқларнинг бирига тикилиб фавқулодда қизиқарли нарсани томоша қилаётгандек, бутун диққатини фақат шу нуқтага

жамлаганини кўрди. Бошини бўриб, у ҳам ўша ерга тикилди. Бирок ҳеч нарсани кўролмади. Қўлини яна Умарнинг елкасига қўйиб:

— Қани, турақол! — деди.

Умар жавоб бермай, уни тинч қўйишларини истаган қиёфада юзини буриштирди.

— Нима бор экан ўзи, тавба! Қаерга қараяпсан?

Ниҳоят, Умар бошини буриб:

— Жим бўл-да, ўтир! — деди.

Ниҳат унинг амрига бўйсунди. Йўловчилар секин-аста ўринларидан туриб, чиқиш эшиги томон юра бошлашди. Умар уларнинг орасидан нариги томонни кўриш учун бошини юқорига, ўнгга ва чапга бурарди. Дўсти уни туртиб, шундай деди:

— Уҳҳҳ! Жуда зериктириб юбординг. Айтсанг-чи, қачон қараяпсан?

Умар вазминлик билан бошини ўгирди-да, галати ва жоҳат билан:

— Шу ерда бир қиз ўтирган эди, кўрдингми? — деди.

— Кўрмадим, нима бўлибди?

— Шу вақтга қадар мен ҳам кўрмагандим!

— Ҳазиллашяпсанми?

— Ҳозирга қадар шундай бир хурлиқо кўрмагандим, деяпман.

Ниҳат зерикканидан афтини буриштирди ва яна ўрнidan туриб:

— Сен бу ваҳимали сўзларингга ва тилларда дoston бўлган ақл-идрокингга қарамай, ҳеч қачон жиддий одам бўлмайсан! — деди.

Шундан кейин лабларининг бурчагидаги киноя тасвири бир неча сония қотиб қолди-да, сўнг ўрнини лоқайд бир ифода эгаллади. Умар ҳам ўрнidan турди.

Бўйнини чўзиб, оёқлари учида туриб излашда давом этди. Шу орада Ниҳатга юзланиб:

— Ҳали ҳам ўтирибди! — деди. Кейин дўстининг юзига тикилиб:

— Вайсашни қўй... Шу онда ҳаётимнинг энг муҳим дақиқаларини яшаяпман. Туйғуларим мени ҳозирга қадар ҳеч қачон алдамаган. Ажойиб воқеа содир бўлди ёки энди бўлади. Бу ерда мен кўрган қиз ҳали дунёга келмасидан, ҳали дунёнинг ўзи, ҳали коинот пайдо бўлмасидан бери менга танишдек туюлди. Сенга қандай тушунтирсам экан... «Бир кўришда телбаларча севиб қолдим, ёняпман, куймоқдаман», қабилидаги гапларни айтайми? Лекин ғалати томони шундаки, бундан бошқа айтадиган гапим ҳам йўқ. Хатто бу ерда туриб сен билан қандай суҳбатлашаётганимга ҳайронман. Бундан буён бир лаҳзага бўлса ҳам ундан узоқда бўлиш мен учун ўлим демакдир. Ҳозиргина кўкларга чиқариб улуғлаган ўлимга энди даҳшатли бир нарса сифатида қарасам ҳайрон бўлма, нега ҳайрон бўлмаслигинг керак? Мен қаёқдан билай? Буни сенга тушунтира олмайман... Бунинг нима кераги бор! Фақат менга маҳмадоналик қилмасдан ақл ўргат. Энди нима қилай? Мен даҳшатли вазият қаршисидаман. Агар ҳозир уни кўздан йўқотсам, умрим ўлгунимча фақат уни излаш билан ўтади, менимча, бу муддат жуда ҳам қисқа бўлса керак. Жин урсин! Нималар деяпман! Лекин, рост, кўнглимдагини сўзлаяпман. Уни бошқа ҳеч қачон кўрмаслик эҳтимоли энг ҳалокатли ва афсуски, ақлга энг яқинидир, балки. Тасаввур қил, ҳозир унинг чехрасини ҳам эслай олмайман, хотирамнинг тубида унинг тошга ўйиб ишланган сурати — нақл этилгани қадар қатъий бир тасвирнинг жуда қадим замонлардан бери мавжуд бўлганига аминман. Шу оломон ичига кўзларим-

ни юмган ҳолда қўшилсам, бир куч мени ҳеч адаштирмасдан тўғри унга олиб боради.

У ғайриоддий шиддат билан айтган бу гапларидан сўнг ҳақиқатдан ҳам кўзларини юмганча бир қадам ташлади. Чап қўли билан эса ҳали ҳам Ниҳатнинг билagini ушлаб турарди. Ниҳат шиддатли тарзда титраётган қўл соҳибига ҳайратланиб боқди. Унинг ҳар хил телбаликларига ўрганиб қолган бўлса-да, бу кучли ҳаяжон унга бегонадек туюлди. Айтишга бирорта сўз тополмади:

— Сен қанақа махлуқсан, Умар? — деди.

Умарнинг терлаган кафти Ниҳатнинг билagini янада маҳкамроқ сиқди:

— Қара, қара, у ҳали ҳам ўша ерда... Кўрмаяпсанми?

Ниҳат бошини Умар қараб турган томонга бурганида, бўшаган ўриндиқлардан бирида ўтирган қора сочли қизни кўрди. Унинг ёнида кексароқ ва тўлароқ аёл ҳам бўлиб, улар нималарнидир гаплашишарди. Қиз бир қўлидаги қалин сумкада бир неча иш жилдларини тутиб турар, иккинчиси билан унга суяниб олганди. Нозик бўйни ва жингалак сочли бошининг ҳаракатида ажиб зарифлик сезилиб турарди. Кўзга яққол ташланган хусусияти — бошини тик тутиб туриши эса, шубҳасиз, иродаси бақувват эканлигининг ифодаси эди. Улар турган жойга эшитилмайдиган масофада туриб гапираётган қиз сўзлаётганида қатъий бир ҳукм олган каби жим бўлиб қолар, сўнг қайтадан, яна бир ҳукм бўлган каби гапира бошларди. Нигоҳларида бироз мужмаллик кўринар, аммо боқишлари табиий эди. Зотан, бутун туриши ва ҳоли ҳам аллақандай табиийликнинг нишонаси эди. Ора-сира суяниб турган жойидан туриб, бир ишорат қилганидан сўнг астагина ўриндиқнинг ёпинчигига узалган қўли озгин дейдиган даражада нозик бармоқли

ва оч рангда, тирноқлари калталаб олинган, бармоқлари эса нозик ва узун эди. Ниҳат қизга сер солиб қарагач, Умарга ўгирилди ва «Ё тавба, нима бўлибди? Нима бор бунда?» деган каби унинг юзига боқди.

Умар ақлдан озаётгандек, беўхшов овозда:

— Яхшиси, ҳеч нарса дема! Шундай гавҳарни тухумга қиёслашинг турқингдан кўриниб турибди! — деди. — Мен аниқ қарорга келдим. Шартта бориб қизнинг қўлидан тутаман ва...

Бир муддат жим қолди-ю, сўнг минғирлади:

— Ва... бир нималар дейман, ҳар ҳолда. Балки, унинг ўзи мендан олдин сўз бошлаб қолар. Шуниси аниқки, мени кўрар-кўрмас танийди. Бошқача бўлиши мумкин эмас. Таниганидан сўнг эса буни яшира олмайди. Юр, истасанг бирга борамиз, сен бироз орқароқда тур. Бизга қулоқ сол. Аслини билмаган оламларда танишган бу қиз билан суҳбатимиз, менимча, оддийгина бўлмайди.

Буларни айтаётиб Ниҳатнинг қўлидан тортди. У қўлини тортиб олди:

— Кемада ишкал чиқармоқчимисан?

— Қанақасига?

— Қиз дарров полиция чақиради ва полиция сен каби беадабни бўлинмага олиб кетиш масаласида сира ҳам иккиланмайди. Худо ҳаққи, сен дунёни хомкаллангнинг ичи каби ипсиз-сопсиз деб ўйлаяпсанми? Бундоқ ақлингни йиғиб, ўзингга ва одамларга тийрак кўз билан қарасанг-чи! Бутун умринг тасаввурлар, хаёллар, дон кихотча шоввозликлар ортидан югуриб, ўзингни алдаш ва ўртамиёналиклардан бошқа ҳеч нарса қила олмаганинг бу дунёда ўзингнинг ва бошқаларнинг ғайритабиий ишлари ваҳимаси ичида ўтадими? Боягина одам дунёда ҳеч нарса қила олмайди, деётган эдинг. Энди бўлса саноқли одамлар эплайдиган инжаликлардан лоф уряпсан.

Шу туришингда телбадан қандай фарқинг борлигини тушуна олмаяпман!

Умар юрмоқчи бўлгандек, бўйнини чўзди:

— Энди кўрасан. Сенинг чумчуқ миянг инсонлар орасидаги бўшлиқни ва теран муносабатларни англай олмайди. Шу ерда кут.

Шу гапларни айтганидан сўнг тўғри бояги қиз томонга қараб юрди. Ниҳат бошини денгиз томонга ғайри-ихтиёрий тарзда ўгириб, «Эвоҳ!» деди ва юз берадиган нохушликнинг илк нишоналарини кута бошлади.

Кўзларини қизга тикиб, шахдам қадамлар ташлаб бораётган Умар дафъатан уйкудан уйғониб кетгандек, бошини силкитди. Мўлжалига деярли яқинлашган паллада қулоғининг тагида аёл кишининг овози жаранглаб:

— О!.. Умар, яхшимисан?.. Бормисан ўзи оламда! — деди.

Бошини ўша тарафга ўгириб, қизнинг ёнида узоқ қариндошларидан бири Эмина хоним ўтирганини кўрди.

Эмина хоним давом этди:

— Ҳой ўғлим, боядан бери биз тарафдан кўзингни узмайсан... Келармикансан, деб роса қараб турдим-у, сен ҳам ҳа деганда кела қолмадинг. Тезлат, кемада қолиб кетамиз.

Аёл ва қиз олдинга юра кетишди. Умар нима дейишини билмай, ўзини қўлга олишга интиларкан:

— Худойим, билмасам, холажон. Дарслардан, ишдан вақт ортармиди? Мени биласиз-ку, холажон, кечиринг энди, — деди.

Эмина хола кулди:

— Ўғлим, сени кечириб бўладими! Ота-онасига йилда бир марта хат ёзмаган кимсадан хайр кутиш нимаси! Майли, юр энди, ҳарқалай, топишдик... Хўш, қани гапир-чи, нима гаплар сенда?

Умар кўзларини қиздан узмай, жавоб берди:
— Ҳаммаси ўша-ўша. Ҳеч қандай янгилик йўқ.

Бу вақтда кўприкка яқинлашгандилар. Ҳаммалари биргаликда Истанбул томонга қараб юришди. Умарнинг нигоҳи холасининг тўла бўйни орасидан сирғалиб ўтиб, ҳеч нарсага тўхтамасдан, ёнларида юриб бораётган қизнинг кўзлари билан тўқнашди. Қиз ниманидир эсламоқчи бўлгандек, хийла вақт давомли ва ҳорғин нигоҳ билан киприк қоқмасдан унга термилиб турди ва бошини олдига ташлади. Умар қизнинг узун киприклари пастки қовоқларига соя ташлаб туришини бир муддат томоша қилгач, холасига боши билан: «Бу ким?» дея ишора қилди. Эмина хоним узоқ вақт Истанбулда яшаган онадўликларга хос назокат билан:

— Эй, таништирмадимми ҳали? Сизлар бир-бирингизни танийсиз!.. Мажидани танирмикансан, девдим. Онангнинг катта тоғасининг невараси бўлади. Шундай, ўғлим, сен Баликесир⁵дан чиқиб кетганингда, у кичкина қизалоқ эди. Олти ойдан бери бизникида. Пианино чалади, орада мактабга ҳам боради.

Шундай деркан, бошини ўгириб, Мажидага қаради. Бу вақтда Умар билан қўллашиб кўришган қиз:

— Консерваторияда ўқийман, — деди ва яна кўзларини олиб қочди.

Умар эса бу пайтда мияси ғовлаганча, саноғи юздан ошган ва бугун Истанбул, Баликесир ва яна бир неча жойларга ёйилиб кетган қариндошлари орасидан онасининг катта тоғасини ва унинг неварасини топишга ҳаракат қилаётган эди. Кўзлари Эмина холага тушганда, унинг юзида аллақандай маъюслик ва саросима ифода-

⁵ Баликесир — Туркиянинг шимоли-ғарбий қисмидаги, Мармар денгизидан унчалик узоқ бўлмаган шаҳар (тарж-н)

сини сезгандек бўлди. Сўраганида эса у «Бунинг ёнида айтиб бўлмайди!» қабилида ишора қилди.

Умар хавотирланиб бошини эгганида семиз қариндоши заиф ва паст овозда шивирлади:

— Жим! Бошимизга келганларни сўрама. Яхшиси бизникига кел, гапириб бераман!

Кўзлари бир нарсани шипшимоқчи бўлгандек ўйнар, қарашларида қизга алоқадор бўлган ва ачиниш туйғусини англатишни истаган бир ифода бор эди. Ўнг ёнида кетаётган Мажидага кўз қирини ташлаб қўйганидан кейин Умарга юзланиб:

— Шўрликкинанинг ҳали хабари йўқ... Қандай қилиб айтишнинг йўлини тополмаяпман, бир ҳафта олдин отаси ўлди... Нима қилишимни билмаяпман, — деб шивирлади.

Умар дафъатан ичида севинчга ўхшаган бир туйғунинг порлаганини ҳис қилди ва яна бир лаҳзадан кейин бу ҳисдан қаттиқ уялди. Бу ўлимни ўзига ёрдам берадиган бир ҳодиса сифатида талқин қилиш яхши иш эмаслигини ўйлади. Гап шундаки, ичимизда бизнинг «ахлоқий» тарафимиз билан ҳеч қандай шаклда муносабатга киришмайдиган, ҳодисаларни муҳокама этадиган, ҳулосалар чиқарадиган ва тадбирлар қўллайдиган бир «ҳисобчи» миз борки, у қурмагур сўзда бўлмаса ҳам амалда ҳамиша ғалаба қозонади ва мудом унинг айтгани бўлади.

Умар шу тахлит ўйлар ичида бир неча сониялик сукунатга чўмаркан, қариндоши ўлими қаршисида ҳис қилган толиқтирувчи ғамбодалиқдан чарчаган Эмина хола:

— Бугун бизникига бор... узун масала, сенга сўзлаб бераман, — деди.

Эминўнудаги трамвай бекатига етиб келишгач, аёл ва қиз Умар билан хайр-хўшлашишди. Йигит бир муддат

А. НАВОЙИЙ НО. 111
ИРДARYO УЙЛОУАН
2023/4-44 3

уларнинг орқасидан қараб тураркан, ўз-ўзига тан олишни истамаса-да, Мажиданинг ўтирилиб қарабини истайди.

Бироқ гўзал ва навниҳол узоқ қариндоши паст пошнаи пойабзалида, гўё сузиб бораётган каби юриб кетди ва шу чоғ пайдо бўлган трамвайга сакраб чиқиб, Эмина холага қўлини узатди.

Кўзларини ҳали ҳам улардан узмай турган Умар елкасига зарб билан урилган қўл таъсирида сергак тортди. Ниҳат жанжал чиқаргудек вазоҳатга чўмиб, ундан изоҳ кутаётган эди. Умар оғзини ҳам очмаганини кўриб:

— Сен қанақа одамсан, палакат! — деди. — Кемада чиқармоқчи бўлганинг аҳмоқликни кўрмаслик учун сизларга орқамни ўгириб турдим. Бир қараганимда эса, у ердан йўқолиб қолибсизлар! Сўнгра кўприкда улар билан дўстона гаплашиб бораётганингни кўрдим-у, орқангиздан келдим. Менимча, қиз адашганлар йўлининг «йўловчи»сига ўхшайди. Анави семиз хотинда эса «савдогар»нинг қиёфаси бор!..

Умар кулди:

— Сен бошқача тушунганга ўхшайсан, аслида, сенинг «муборак» калланг ҳамма нарса мавжуд меъёрга келмагунча хотиржам бўлмайди: бу одам шу хотинни танимас эди, борди, гаплашди. Хотин полицияга бермади, демак, бу иккисига малол келмади. Бўлди, тугади. Бошқа нарса бўлиши мумкин эмас. Ҳаётда фавқулодда ҳеч бир нарса йўқ. Ҳамма нарса бир-бирининг айнисидир. Ана шундай...

Қўли билан дўстининг бошига туртиб:

— Мен бундай бутун мияга эга бўлгандан кўра, миям бўлмаслигини афзал билардим. Тасаввур қиладиган ҳеч нарса йўқ!..

Ниҳат бу гапларга эътибор ҳам бермасдан сўради:

— Хўш, кўзимнинг нури, шундай қилиб нима бўлди ? Сен ёнига борар-бормас: «Вой, қаёқдан чиқдинг, коинот яратилаётган чоғда бўшлиқ оламларда жуфти бўлганим инсон», деб бўйнингга осилдими? Бунга ишонсам ҳам, анави семиз аёлнинг метафизик танишликни шунчалик хотиржам қабул қилишига ишонмайман.

Умар худди муҳим сирни айтаётгандек:

— Қариндош чиқдик, азизим!.. — деди. — Мен қизга мафтун бўлиб дунёни кўрмаётган эдим, унинг ёнидаги аёл бизнинг узоқроқ қариндошимиз Эмина хола экан. Бу навнихол эса яқин қариндошлардан Мажида хоним. Консерваторияда ўқиркан. Бир ҳафта бурун отаси вафот этибди. Аммо бояқишнинг хабари йўқ экан.

Нихат бошини чайқаб:

— Аллоҳ қолганларнинг умрини зиёда қилсин! — деди. Кейин истехзоли қиёфада Умардан сўради:

— Амалдаги меъёрлардан ташқаридаги фавқулодда танишув шуми? Ошна, сен дунёда нақадар антиқа ишлар қилмоқчи бўлсанг, ҳаёт қаршингдан шу қадар кундалик ҳодисаларни чиқариб қўяди. Шундан хавотирдаманки, бу ҳол умрингнинг охиригача давом этади ва сен ўйлаганларингнинг ҳадди аълосига ана етдим, мана етдим деган пайтингда Раҳмоннинг раҳматига қовушасан. Тўғриси, менга жуда ҳам ёқди. Демак, коинот пайдо бўлиш даврида алоқа ўрнатганингни айтганинг янги қариндошинг бўлиб чиқибди-да! Эҳтимол, болалигингизда бирга ўйнагандирсиз. Балки хотирангнинг бир бурчагида ўша эски болалик чехрасининг бир неча чизгиси жонлангандир. Шунингдек, сенинг мудом қирқ бир даражали ҳароратда ишлайдиган ақлингнинг иши дарҳол сирли пардалар билан қоплангандир. Кулгили одамсан, вассалом!.

Умар бошини чайқади:

— Ҳа, биз жуда ҳам оддий усулда танишдик, аммо унга нисбатан ҳис қилган туйғуларим ҳали ҳам ўша-ўша. У билан менн бизнинг иродаларимиз устидан илоҳий бир қувват боғлаганига аминман. Энди Эмина холамининг уйига тез-тез боришимни кўрасан!..

Нихат қаҳқаҳа отди:

— Ва бу ғоят асл ишқингиз бир қариндошлар ўртасидаги муҳаббат ҳолида ниҳоясига етиб қолмасмикан? Холаваччасининг бошини айлантирган дунёдаги ягона йигит, дея тилга олинасан. Нима ҳам дердим. Аллоҳ омадингни берсин!

Умар жавоб бермади. Мавзуни ўзгартирдилар ва оқшом қарда ичишларини муҳокама қилиб, Боязид тарафга юриб кетишди.

III

Мажида бир неча кундан бери уйдагиларнинг муомалалари ғалатироқ бўлаётганини сезгандек бўлиб, ичига аллақандай совуқ титроқ кириб юрганди. Чунки бунинг яхши хабар эмаслигини аллақандай ботиний сезги билан ҳис қилаётган эди. Фақат ким билан сўрашса: «Ҳаммаси яхши, қизим, ўзинг яхши юрибсанми?» қабелида жавоб оларди. Эмина хола бир неча марта ёнига яқинлашди, бир нималарни айтмоқчидек меровсиради, сўнг телба-тескари гапларни валдираб, узоқлашди.

Эмина холанинг қизи Самиҳа билан эса ораси унчалик яхши эмас. Аниқроғи, Самиҳа Мажидани ўзига бино қўйган, кибрли деб ўйлар ва унинг қаршисида қуйи мавқега тушиб қолмаслик учун ўзини вазминроқ тутиб туриш керак деб ҳисоблаб, ўртада беҳуда совуқлик пайдо қилганди.

Ёғ бандаргоҳи атрофидаги дўконидан алламаҳалда ҳориб-чарчаб қайтадиган Голиб амаки оиласидагилар билан сўзлашиб ўтириш бахтидан аллақачон мосуво бўлганди. Овқатни еб бўлар-бўлмас қўлига рўзномани олар ва қисқа вақт ичида уни саводсиз қилиб қўйган лотин алифбосини сабр-тоқат билан ҳижжалашга тушарди.

Эмина холанинг Гадикдаги сержантлар мактабининг битирувчи синфида ўқийдиган ўғли Нурий эса уйга фақат ҳафтада бир марта, баъзан бундан ҳам кам келгани боис ундан бирор нарсани билиб олишнинг иложи йўқ эди.

Мажида олти ойдан бери ушбу хонадонда яшагани ҳолда, бирортаси билан ҳалигача апоқ-чапоқ бўла олмагани учун қариндошларидан қатъият билан бирор нарсани сўрай олмасди. Аслида, қизнинг бу ердаги ҳаёти пансионатдагидан кўп ҳам фарқ қилмасди. Эрталабдан ноталарини олиб кетар ва қош қораймасдан келиб, хонасига қамаларди. Самиҳанинг уни унчалик яқин олмаслигининг ҳам сабаби, эҳтимол, унинг шу тортинчоқлиги бўлгандир. Эмина хола ўзининг оламида, ўзининг дугоналари ва машғулотлари билан банд бўлгани боис уйида истиқомат қилаётган бу ёшгина, ювошгина қизга унчалик эътибор қилмасди. Уни аксар кундузлари келган меҳмонларига оиласининг ҳарбий хизматига мисол қилиб, мадҳ этар, билҳисса, «муסיқага ошно» бўлганини зикр қилар, аммо баъзи кечалар уйда тўпланиб, эркак-аёл соз чалиб туркча услубда ўйин-кулги қилинган мажлисларга бир марта ҳам бормаган, қанчалик кўп сўрасалар ҳам муסיқага хос истеъдодини заррача намоён қилмаган Мажданинг мусиқачилигидан, авваламбор, ўзи шубҳаланарди.

Ёғ бандаргоҳи биқинидаги дўкон кейинги вақтларда унчалик яхши ишламаётганини атрофга ошкор этишмас,

қишлоқдан келган танишларини баъзида ҳафталаб, ҳатто ойлаб меҳмон қилишда давом этишаркан, ниҳоятда қаттиқ тангликда қолишарди. Шунинг учун Мажиданинг отасидан ҳар ойда келадиган бир миқдор пулни жуда орзиқиб кутишарди.

Ҳатто Ғолиб амаки Мажидага бу қирқ лира келишининг сабабчиси сифатидан бошқа кўз билан қарамасди ҳам. Аммо фақат оқсуяклар уйи сифатида қараладиган бу уйнинг аҳволи қирқ-эллик лира билан ўнгланиб қолгулик ҳолатда эмас эди. Унинг бир карра олган қарзлари кундан кунга сиқишиб келар ва оёқ-қўлини чирмаб олаётган, бундан ўттиз йил бурун ҳунармандчилик ортидан қарз ботқоғидан чиқиб кетмоқчи бўлган бечора одамни қаттиқ ҳайрат ва изтиробга соларди.

Ёшлигидан ҳар қандай қийинчиликлардан тезда қутулишга одатлангани учун ҳали умидини узмаётганди. Аммо бутун на ўзида ўша ёшлик йилларининг шижоати, на атрофида ўша даврларнинг ўзига ўхшаган тужжорлари бор эди. Бозор, айниқса, ёғ ва совун савдоси эпчил, ёш, хусусан, бадавлат кимсаларнинг қўлига ўтиб кетганди. Улар билан бақамти қадам ташлай олмаётган савдогарлар оёқ остида топталиб, четга улоқтирилар ва ўн йилга яқин давом этаётган бундай рақобат Ғолиб афандининг бир неча даласининг юзлаб зайтун дарахтлари билан бирга қўлидан чиқиб кетиши билан чекланиб қолмади. Камига Шаҳзодабошидаги орқа кўчаларнинг бирида ёнма-ён турган уч уйининг ўзлари ўтирганидан бошқа қолган икковини ҳам олиб кетди.

Эмина холанинг тилла тақинчоқларидан, марваридларидан бир қисми ҳам кейинги кунларда Сандал Бадастийнинг бисотига айланганди. Аммо ўзларининг аҳволи тобора ёмонлашаётгани ҳақида ҳар сафар гап кетгандаги йиғи-сигиларга ва шундай будли-шудли одам

Ўз аёлининг битмас-туганмас жавоҳирларидан яна бирини сотишга мажбур бўлганидан бошига оғриқ кириб қовоқларини уйиб юрганига қарамай, Эмина холанинг қайғуси йигирма тўрт соатдан ошмас, фурсат туғилгани заҳоти атрофига истанбуллик яқинларини созлари билан тўплаб, мусиқий зиёфатлар ташкил қиларди.

Бурунги мўл-кўлчилик даврларда уларнинг ортидан рўзгор тебратган, оғир аҳволга тушиб бораётганини сезса ҳам уларни тарк этиб кетмаган ушбу дўстлар қарама-қарши икки туйғу таъсирида қолишганди: аввалги валинеъматларини қийинчиликка учраганида тарк этиб кетишни инсонийликка ярашмайди, деб ўйлашар ҳамда уларнинг манбалари бутунлай қуриб битмаганини билгани учун сўнгги улушларини ҳам еб тугатмай, бошқа жой ахтаришни исташмаётганди.

Вақти-вақти билан Баликесирдан Истанбулга бир неча ой еб-ичиб, кўнгилхушлик қилгани келадиган ва бу ердаги ҳаётлари зараркунанда каби кечаётганлигини ўйламаётган ҳамшаҳарлари эса унинг йиқилиб тушган даромади устида оғир болғадек ўтиришарди.

Мажида буларни кўрар, тушунар, лекин фавқулодда ҳолат деб ўйламасди. Зотан, у отасининг Баликесирдаги катта уйида ҳам эсини таниганидан бери айнан шундай манзараларни кўрмаганмиди? У ерда ҳам қийинчиликдан, бу йил ҳосил бўлмагани сабабли фалон жойдаги дала гаровга олинганидан, писмадончи боғнинг сотилганидан бошқа нима гап айтиларди. Унинг онаси ҳам тақинчоқлари сотилганда бошини чангаллаб қолар, отаси ҳам оқшомлари уйга қайтганда ҳеч кимга гапирмай, тиззалаб ўтириб тасбеҳ ўтирганча, хаёлида ҳеч ичидан чиқиб бўлмайдиган ҳисоб-китобларни қилиш билан машғул бўларди.

Болалигидан бери сира тугамаган бу дардларда уни жуда ҳам ҳайратга солган бошқа бир нарсa бор эди ва бу нима учун ҳеч тугамайдиган дала, боғ, уй, зайтунзор ва тилла тақинчоқлар эди! Наслдан наслга йиғиб борилган ва ўзгарган замон тегирмонида эзила бошлаган бу сарватлар ҳеч тугай демас эди. Қарзлар олиб-берилар, далалар сотилар, экиларкан, бурунги тўйлардагидек, қизлар келин қилиб олиб келинар, қариндошларнинг тўйларига олмос сирғалар, маржон тақинчоқлар қайсидир кунжалардан топиб чиқариларди.

Мажида ушбу бетартиб ҳаёт ичида тасодифий иштиёқ билан униб-ўсган ва таълим олганди. Болалигида уйини йўқлаб келган турли-туман касалликлардан ўлиб кетмагани, бошланғич синфни битирганидан сўнг уй қамоғига ташланмасдан ўрта мактабга юборилгани қанчалик тасодиф бўлса, бу ҳам шу сингари кутилмаган эди. Агар отаси боши берк кўчага кириб қолмаганида қизини ўқитишни тавсия қилган мактаб муаллимларининг маслаҳатига қулоқ солиб ўтирмас ва уни ҳам опаси каби, ўн беш ёшида эрга бериб юборган бўларди.

Мажиданинг ҳаёти тасодифларнинг эрмаги бўлишдан фақат ўрта мактабнинг иккинчи синфида қутулди. Уни мактабга бироз кеч, тўққиз ёшида юборганлари учун еттинчи синфга кўчганида ўн олтига тўлган ва ой каби тўлишганди.

У кибор оила ва ҳукмрон хонадоннинг фарзанди бўлгани боис, синфдошлари журъат қилиб, унга яқин бўлолмасди. Фақат дарслари билан машғул бўлар ва тамоман ўз ҳолига ташланган ҳаёт кечирарди. На ишлари билан алоқадор бўлган, на шу йўлдан ҳаракат қил, дейдиган кимса бор эди. Онаси ора-сира кийимларининг очик ёки ёпиқ, тор ёки кенглигига доир бир нималар сўрамоқчи бўлар, аммо кейин нимагадир ғайрати сўниб қолар,

«Менга нима бўляпти ўзи?» дея елкасини қисаркан, хонасига кириб кетарди. Деярли барча оилалар қизларини ўқитганлари учун Мажиданинг таълими борасида ҳам ғайриоддийлик кўринмас, бироқ унинг ҳали ҳам нега турмушга чиқмаётганидан ажабланаётганларини ўзидан ҳам яширмаётгандилар.

Заминдорнинг атрофи харсангтошли боғ билан ўралган, бир неча хона ва ертўлалардан ҳамда юқори қаватдаги катта залдан иборат бўлган уйи Мажиданинг кўз ўнгида кундан кунга бегона қиёфа касб этиб борарди. Мактабдаги ҳаёт, ўқиган китоблари ва тинглаган дарсларида англатилган нарсалар унинг эллик йил аввал тош кесиб олинган ерда қолган каби ҳақиқатдан узоқ бўлган уйидан ва у ердаги ҳаётдан бутунлай айро эди.

Хонасининг у ер-бу ерида сочилиб ётган кийимлари, пешбандлари, маҳаллий ёнғоқ дарахтидан ясалган қирра эшикли жавонларга бетартиб тахланган китоблари бу ерга ҳеч ярашмасди. Бирин-кетин ўқигани ва бир нечасини ғалати жирканиш билан кўлидан ташлаб юборгани кўплаб роман ва ҳикоя китоблари унинг шуурида яхши ёки ёмон ҳақида ҳукм чиқара олмас, аммо улар унинг бошқалигини ва ўз мавжудиятидан кўра ҳақиқийроқ деб билган ҳаётини тасвирларди.

Мактабда синфдошлари билан муомалада кўпам киришиб кетолмас, бу бирмунча ёлғизликни севишдан бўлса, бирмунча улар гапирган нарсаларни хуш кўрмасликдан бўларди. Ёшлари ўн уч билан ўн олти орасидаги бу турли-туман қизлар катта одамнинг юзини қизартириб юборар даражадаги гапларни ҳам ўзаро гаплашаверишар, ўғил бола синфдошларини назарга илмагандек кўринишса-да, улар ҳақида жуда асосли фикрлар билдиришарди. Мажида бу суҳбатларни тийиб бўлмас қизиқиш билан тингласа ҳам, ёлғиз қолгани заҳоти ўзидан

қаттиқ нафратланар, кейин эса синфдошларига умуман яқинлашмасликка қарор қиларди.

Дастлаб бу нафрат бироз тушунмовчилик билан аралаш эди. Мактаб боғида, гуруҳ-гуруҳ бўлганча бошини бошига теккизиб, Аҳмаднинг лабининг қалинлиги, Меҳметнинг қўллари оппоқ ва юмшоқ экани, фалон устознинг писмадон қизга бошқача қараш қилгани, тикувчиликдан дарс берадиган муаллиманинг ҳеч қачон эр топа олмаслигини истехзо аралаш тинмай муҳокама қиладиган, бутун ўй-хаёллари шу сингари мавзулар атрофида бўлган дугоналарини тушунолмасди. Бу суҳбатлар унга бемаъни ва кераксиз туюларди.

Кейинлари, зотан, бир неча китоблар ўқиб, онгида бир қатор хаёллар, янги-янги дунёлар шакллана бошлаганидан сўнг, бу каби суҳбатлардан жиркана бошлади. Синфдошларининг ҳар бир сўзи, ҳатто келажак орзуси ҳам унинг кенг тасаввури дунёга келтирган гўзал оламларга раҳна соларди. Гарчанд унинг ўзи ҳам кўз ўнгидан келажакка оид турли-туман лавҳаларни ўтказаётган бўлса-да, уларни қийматли бир ашё каби эҳтиёт қилар, ҳатто тез-тез тасаввур қилавериб шаклларини бузиб қўйишдан ҳам чўчирди.

Айнан ўша кезларда, еттинчи синфда эканида бошидан ўтказган бир можаро уни буткул бошқа инсонга айлантирди. Аслида, тамоман ичида туғилиб улғайган ва энг кичик аломати ҳам ташқарига бўй кўрсатмаган бу воқеани можаро дейиш ҳам тўғри бўлмасди.

IV

Мажидида бошланғич синфга борганиданоқ овозининг гўзаллиги ва мусиқага истисодди билан кўзга ташланди.

Бешинчи синфдаги мусиқа муаллими Нажотибей Баликесирдаги барча мактабларни айланиб чиққан ёши улут киши эди. Синфга киргач, қутисидан кларнетини чиқариб, мактаб куйларини чалар ва болаларни кутилмаган бақир-чақир билан куйлатарди.

Мажида нимадир бўлиб, ора-сира ўзи ҳам куй басталашга интиладиган, адабиётга ҳавасманд айрим мактаб директорлари ва ўқитувчилари ёзган вазн, қофия ва маъноси бузуқ сатрларни жўнликдан нарига ўта олмайдиган мусиқалар билан уйғунлаштириб юрадиган бу одамнинг назарига тушиб қолди.

Ботинида санъатга сирлидан сирли иштиёқи бор, бироқ истеъдодсизлик бўйинтуруғини синдира олмаган, вақт ўтиши билан қаландарга айланиб, дунёдан ранжиган Нажотибей Мажида билан шуғулланишни ўзига вазифа қилиб олди.

Отаси билан гаплашгач, мактабдаги дарслар туганидан кейин кечқурунлари яна бир-икки нафар хос шогирдлари билан ўқитувчилар уюшмасига олиб бориб, ўша ерда турган синиқ пианинода чалишни ўргата бошлади.

Мажида қисқа фурсатда сабоқдошларини ҳайратда қолдирадиган даражада илгарилаб кетди. Бошланғич мактабни тугатган йили катта синфлар тайёрлаган спектаклда якка ўзига пианино чалдиришди. Саккиз ойлик билими бўлган бошловчи ижрочининг қўлидан келиши мумкин бўлган энг буюк ҳунарни кўрсатди. Тадбирда қатнашганлар асосан ўқувчиларнинг ота-оналари, бир неча ўқитувчи ва шунча сонли амалдорлардан иборат бўлгани ва уларнинг орасида мусиқа ҳақида заррача тасаввурга эга бирорта одам бўлмагани боис, уни астойдил ва самимий ҳайрат билан олқишлашди. Мажида ўрта мактабнинг биринчи синфида ҳам шу шаклда дарс

олишда давом этди. Нажотибейнинг ўзи пианинони яхши чалишни билмаса ҳам, икки йилча давом этган бу дарслар аксар ҳолларда бўлгани каби, талабани ярим-ёрти мусиқа устаси бўлиш бахти билан таъминламади, илгариги бошловчи ҳаракат ҳолида давом этди.

Ўрта мактабнинг иккинчи синфига ўтганида, Нажотибей бошқа шаҳарга юборилди. Мажида таътилда пианино билан машғул бўлмади деса ҳам бўладиган даражада оз шуғулланди. Ёлғиз ўзи муаллимлар уюшмасига боришни истамас, истаган тақдирда ҳам бунинг атроф-муҳит тарафидан яхши қаршиланмаслигини биларди.

Мактаб очилганда янги ва ёш мусиқа муаллими келганини кўрди. У Бадри деган баланд бўйли, қора ва қисқа сочли, юмалоқ юзли йигит эди. Юзида доим кулимсирашга ўхшаш ифода сақланиб турар ва бу ҳол илк кунданок қизларнинг уни мазах қилишларига сабаб бўлди.

Дастлабки кезларда Бадрининг бундан жуда қаттиқ жаҳли чиқди. Дарсларда юзи қип-қизил бўлиб кетар, ҳеч нарса демасдан дақиқаларча лабини қаттиқ тишлаб турарди. Фақат бироздан сўнг юзи яна ўша табассумли кўринишига қайтар, кўзларини ўқувчиларнинг устида такрор-такрор ўйнатиб, дарсни тушунтиришда давом этар ва пианино бошига келарди.

Катта ва доимо совуқ бўладиган мусиқа дарсхонаси болаларнинг ўзларини эркин ҳис қилишлари учун энг муносиб жой эди. Ўғил болалар бемалол ҳазил қилиш имкониятига эга бўлар, қизлар эса чақчақлашиб ўтириб, бехосдан қаҳқаҳа отиб юбормаслик учун рўмолларини оғизларига босиб, кулишарди. Ёш муаллимнинг эса энг қаттиқ сўзи «Илтимос қиламан, сизга ярашадими?» дейишдан бошқаси бўлмас, шундай кезларда шовқинни пианино клавишларига қаттиқроқ уриш ёки дарҳол ҳамма бир овоздан хор бўлиб куйлайдиган қўшиқни

бошлаш билан бостирмоқчи бўларди. Бундай чоғларда мактаб мудирини Рафиқбей синфнинг ойнаванд эшиги ортида пайдо бўлар, бу интизомсиз ўқитувчига менсиманган кўзлари билан қарар, қовоғини чимирганча муштлари билан болаларни жим бўлишга чорлар ва жилмайиш билан қаршиланарди.

Аста-секин Бадри бундай ҳолатларни табиий ҳол деб била бошлади. Бироқ болаларнинг аксари шу қадар расво ва тарбиясиз махлуқлар эдики, уларни яхши сўз ва илтижолар билан йўлга солиб бўлмасди. Зотан, муштумзўр тарих ўқитувчиси билан «нолчи» деб ном қозонган тил ўқитувчисидан бошқа дарси тинчгина ўтадиган киши йўқ эди. Ҳатто директорнинг дарси ҳам серғалва эди. Шаҳарнинг бошқа мактабларида ҳам худди шу ҳол эканини кўрган Бадри ўзини қаландарликка урди ва фақат дарсига қизиққан бир неча ўқувчи билан жиддий шуғулланишга ва қолганларни ўз ҳолига қўйишга қарор қилди.

Мажида ана ўша қизиқувчилар орасида эди, дастлаб сассиз-садосиз бир чеккада тургани учун кўзга ташланмаган, фақат қисқа муддатдан сўнг Бадрининг бутун эътиборини ўзига қаратиб олганди. Ёш йигит мактаб мудирига ҳам, бошқа муаллимларга ҳам, худди бир нарсани қасд қилган каби кучли ҳаяжон билан, бу фавқулодда истеъдодли ўқувчи ҳақида гапирар ва уни, албатта, тарбиялаш даркорлигини айтарди. Бу сўзларни катта қизиқиш ва маъқуллаш билан тинглаган ўқитувчилар унинг орқасидан ё кулимсирашар ёки бир-бирларига тағдор қараш қилиб қўйишарди.

Мажида эса Нажотибейдан дарс олган вақтлардан қолган одатига мувофиқ, устозининг юзига бир марта ҳам боқмаган эди. Бирга бўлганлари заҳоти кўзлари ва ақли бутунлай ноталарда, Бадрининг бармоқларида ёхуд вақти-вақти билан қамрайдиган ноаниқ хаёл-

ларда бўларди. Гаплашган мавзулари эса деярли устида ишлаган парчадан ташқарига чикмасди. Ҳар икковини ҳам санъатнинг қайсидир турига боғлиқлик, онгли ёки онгсиз, кўр-кўрона даражада санъатга иштиёқмандлик ўзаро боғлаб турарди. Атрофдагилар, ҳатто ўзлари тарафидан ишонувчанлик деб қабул қилинган бу гафлат муаллим ва ўқувчиси ўртасида, балки, шундай давом этиб кетиши мумкин эди. Бироқ мактаб мудирини Рафиқбей ҳар икковининг ҳам кўзларини ва ўйларини муסיқадан бошқа хусусларга ҳам қаратишга ёрдам қилди.

Бир куни оқшомга яқин, болалар уйларига кетаётган чоғда, Бадри муаллим хонасида ўтириб, Истанбулдаги онасига хат ёзарди. Йўлакда болаларнинг оёқ товушлари сийраклашган бир паллада мактубни тугатиб, шошилганча хатжилдга беркитди, устига ёзди, ташқарига югуриб чиқиб, бирорта ўқувчи излади. Ўзи мактабда ётгани ва бу оқшом кўчага чиқиш нияти бўлмагани учун мактубни йўлда почта биноси ёнидан ўтадиган болалардан бирига бериб юборишни кўзлаган эди. Кўча эшигидан ҳовлига қаради — ҳамма кетиб бўлган. Ўзи бормоқчи бўлиб, бош кийимини олганди, шу чоғда қулоғига муסיқа хонасидан пианино овози эшитилди:

«Мажида шу ерда экан, Худога шукр, хатни унга бериб юбораман!» деди.

Ўша тарафга юрди. Муаллим эшикни очган чоғда Мажида пианинонинг қопқоғини ёпиб, сумкасини очган эди.

— Бироз шуғулландим, афандим! — Қиз шундай деди-да, чиқишга уннади.

Бадри унга йўл берди ва:

— Почтанинг олдидан ўтаётганинда шуни ташлаб ўтиб кет! — деди ва хатжилдни узатди.

Қиз уни сумкасига жойлади, сўнг тиззасини енгилгина букиб:

— Аллоҳга омонатсиз, устоз, — деди.

— Сумкангдаги мактубни унутма!

— Унутмайман, афандим!

Мажида бокқа чикиб, қумлоқ йўлдан тез-тез юриб кетаркан, шу пайтда хонасига қайтаётган Бадри мудирнинг йўлакнинг қоронғи бурчагидан учиб чикиб, ёнидан югуриб ўтиб кетганини кўрди. Рафиқбейнинг шошгани ва ўзини кўрмагандек ёнидан ўтиб кетгани уни хайратга солди, лекин нега ундай қилганини ўйлаб ҳам кўрмади.

Эртаси оқшом Мажиданинг дарс куни эди. Танаффусдан кейин бир соат бирга машқ қилишарди. Муסיқа хонасига келган Бадри бу сафар хусусий дарс оладиган олтига ўқувчининг ҳам шу ерда эканини кўрди.

— Бугун сизнинг дарс кунингиз эмас-ку, нега қолдингиз? — деди. Аммо уларнинг бунчалик қизиққанидан ичида мамнун ҳам бўлди.

Қизлар бир-бирига маънодор назар ташлашди. Мажида Бадрининг яқинида қип-қизил бўлиб бошини эгиб турарди.

Икки ўғил боладан биттаси:

— Мудирбей амр қилди: «Бундан кейин алоҳида-алоҳида дарс ўтмайсиз, ҳаммангиз бирга шуғулланасиз!» деб айтди, — деди.

Бадри бир зум нима демоқчи бўлганларини тушунмай, қаршисидагиларга қараб турди. Сўнг энсаси қотганча, ноталарни очди ва аввало, Мажидани, кейин бошқаларни тинглади, ортда қолганларга:

«Сиз яна эртага оқшом!..» деб хонадан ташқарига чиқди. Мудирни топиб, бу янги буйруқнинг сабабини сўрамоқчи бўлди. Уни хонасидан тополмагач, ортга қайтди, биров ҳаво олиш ниятида ташқарига чиқди.

Ўзи дарс берган етти ўқувчи қўлларини сумкаларини кўтарганча беш-ўн қадам олдинда боришаркан, уларга яқинлашди. Бир муддат бирга қадам ташлашди. Болалар доимги серғалва одатларига қаршн ўларок, бирдек жим кетишарди. Бадри:

— Дарсларда ҳаммангиз жам бўлсангиз, янада фойдали бўлади, албатта. Фақат диққат қилиш ва гапга берилиб кетиб, тескари натижа чиқиб қолмаслик шарти билан! — деди.

Болалар жимликда давом этдилар. Бадри Мажидага юзланаркан, гап давом этсин деган хаёлда:

— Мактубни унутмадингми?! — деди.

Қиз бирданига қизариб кетди. Ёқимсиз бесаранжомликка тушди. Болалар эса ҳам олдинга боқишар, ҳам қизаришар, шунинг баробарида, кулиб юбормаслик учун лабларини тишлашарди. Мажида эшитилар-эшитилмас овозда:

— Мактубни мудирбей олди, афандим, — деди.

Бадри турган жойида қотиб турганча сўради:

— Нима учун?

— Билмайман, афандим! Кеча мактаб ҳовлисида чикмасимдан орқамдан югуриб келди. Сиз бироз аввал берган мактубни сўради. Хатжилдни унга берганимда «Мактубда нима ёзилган?» деб сўради. «Билмадим, почтага ташлаб ўтишим учун Бадрибей берди», дедим. Шунда хатжилднинг устини ўқиди. «Бўлди, бўлди... кетавер, бундан кейин ҳеч қачон почтага мактуб ёки бошқа нарса олиб борма», деди. Кейин эса мактубни учинчи синфдаги Анварга бериб юборганмиш.

Бадри сасини чиқармади, бозорга етиб қолгандилар.

— Бўпти, хайр! — дея талабаларидан айрилди. Кейин ўқитувчилар доим жам бўлиб ўтирадиган қаҳвахонага кирди.

Бошқа мактабларнинг ўқитувчилари ҳам шу ерда бўлгани боис, бутун касбдошлар шу ерга йиғилганга ўхшарди. Баъзилар қарта, баъзилар нарда ўйнар, бир нечтаси эса ўйинни томоша қилиб, икки тарафга ёрдам берарди.

Узоқдаги бир бурчакда мудирнинг қарталарни аравлаштириб турганини кўрди. Ўнг оёғини буклаб, устида ўтирар, шапкаси ёнига қўйилганди. Ора-сира чап қўли билан сочсиз бошини қашлаб қўяр, сўнг яна қарталар билан машғул бўларди. Бадрига узоқдан кўзи тушиб, ўзини кўрмаганга олди, бироқ йигитнинг тўғри унга қараб келаётганини кўрар-кўрмас ўша тарафга йўналиб:

— Марҳамат, иним! Бу ёқдан келинг! Нима ичасиз? — дея мулозамат қилди. Бадри:

— Ташаккур, ҳеч нарса ичмайман — деди. — Фақат сиз билан бироз гаплашмоқчиман!

Бошқа муаллимлар қаҳвахонага танда қўймаган бу бошоғриққа норози қиёфада боқишарди. Мудир:

— Бош устига, иним. Лекин, ҳўп десангиз, шу партияни битириб олсак! Шошилинчми? Хўш! — деди.

Ёнидаги томошабинлардан бирига юзланиб:

— Қани кўрайлик, менинг ўрнимга бир қўл ўйнаб тур. Диққат қил, аммо... икки партия ичкариладим, — деди.

Ўрнидан турди. Нисбатан холироқ бир четга ўтишди. Бадри аввалига гапни нимадан бошлашни билмади. Мудир ундан олдинроқ отни қамчилади:

— Модомики, шу мактуб масаласини сўрамоқчи бўлсангиз, эрталабдан бери ҳали келиб қоларсиз, деб кутдим, кўринмаганингиздан кейин, демак, ўзи хатосини тушуниб етибди, дедим. Биродар, сиз кўп ерларда бўлиб, кўп нарса кўргансиз, аммо бизнинг ҳам ўзимизга яраша тажрибамиз бор. Одам бундай кичкина жойларда қаддини обдон ўйлаб ташламоғи керак. Инсонни чилдирма

қилиб чалиб ўйнайдилар. Бу ер Олмония эмас... Сиз Олмонияда бўлгансиз шундай эмасми?

— Йўқ, Венада.

— Ҳа, ҳаммаси бир. Бу ер Оврўпа эмас. Гарчанд Оврўпага ўхшатишни истасак ҳам, аммо секин-асталик билан.

Бадри кескин ҳаракат билан мудирнинг гапини бўлди:

— Буларни нега гапиряпсиз? — деди. Бироз туриб, сўнг илова қилди: — Мактубни нега олдингиз? Ёхуд устини ўқигандан сўнг нега қайтариб бермадингиз-да, бошқасидан бериб юбордингиз?

Бу ерга у директор билан жанжаллашишга келганди. Шу он яқинлашганини ҳис қиларди. Мудир қўлини унинг елкасига қўйиб, самимийга ўхшаган бир овозда:

— Сизни мушкул вазиятдан, дарҳол атрофга ёйиладиган миш-мишлардан қутқармоқ учун, — деди.

Бадри овози титраб:

— Мени аҳмоқ деб ўйлаяпсизми? — деди. — Почтага у қиздан хат бериб юборганимни сиздан бошқа ҳеч ким кўрмади, кўрган тақдирда ҳам бундай бемаза хаёл сиздан бошқа бировнинг калласига келмаган бўларди...

Сўнг ўрнидан отилиб турди. Юзи бўздек оқариб кетганди.

— Бу масала устида гаплашиш, сизга тушунтириш беришга мажбур бўлиш менга жуда ҳам алам қилади. Бундай қўпол айблов остида бўлиш...

Мудир уни қўлидан тортиб, ўтқазди. Овозида ҳали ҳам хотиржамлик ва самимий ифода бор эди:

— Балки асабиёллашишга ҳақлидирсиз, — деди. — Лекин ўз вазифамни бажараётганимни унутманг. Сиз ҳақингизда яхши ниятдан ташқари арзимаган иарсани ҳам ўйламаганимга ишонинг, бироқ муҳитнинг бундай

эмаслигини ва кўпчиликнинг ёмон ният остида ҳукм чиқаришга мойиллигини кўзда тутишга мажбурман.

— Ўқувчилар қаршисида мени ноқулай вазиятга қўйдингиз!

— Шундай қилмасам, янада қийин аҳволга тушиб қолардингиз.

— Мен энди ўқувчиларнинг юзига қандай қарайман!

— Йўқ, азизим, булар одатий нарсалар. Унчалик сиқилишга арзимади. Озгина диққатли бўлиш кифоя.

Ўрнидан турди. Кўзи билан кузатгани партия туганган, ўрнига қўйиб кетган киши ўйинда ютқазиб бўлганди. Сўзни қисқа қилиш учун:

— Эртага мактабда бафуржа гаплашамиз. Вақти келганда менга ҳақ берасиз, — деди. Кейин ёдига тушган каби илова қилди:

— Ҳа, болаларга оқшом алоҳида-алоҳида дарс беришни лозим топмадим. Қулоғимга бир неча миш-мишлар етиб келди. Ҳаммага маълум ва турли мактаб. Ота-оналарнинг ишончини барбод қилмаслик керак. Афв этасиз! — дея узоқлашди.

Ўйинни бошларкан, ўзига савол назари билан қараган дўстларига:

— Ҳеч гап йўқ, — деди. — Ҳаммани аҳмоқ деб ўйлайдими? Бизнинг қўлимиздан нималар ўтмади... Бундай бўриларни ёш қизларнинг орасига эркин қўйиб юбориб бўларканми! Ҳаммасини кўриб-билиб турганимизни ора-сира шундай билдириб қўямиз...

Қарталарни қўлига олди, «Қани кўрамиз, бу сафар ўзим болайман», дея қориштирди ва тарқатаркан ўзига ўзи гапирган каби минғирлади:

«Шунча йилдан бери директорлик қиламан, мен раҳбарлик қилган бирорта мактабда ҳеч қандай воқеа содир

бўлишига йўл қўймадим. Шу ёшимда мана шу олифта учун бошимни дорга тикаманми!»

Бадри ўтирган жойида серрайиб қолганди. Йўлда келаркан, тайёрлаб борган оғир гаплар, ҳақоратлар, ҳатто чиқариш ниятида бўлган ғавғо ҳам сувга тушган тошдек ғарқ бўлганди. Ақлига сиғдирилмаган шумликни, ўйлашдан ҳам уяладиган бир бўҳтонни бу қадар табиий ҳолда ҳимоя қилган кимсага қарши гапирмоқ эмас, ўзини ҳимоя қилмоқ, унга қаттиқ гапирмоқ ҳам имконсиз эди. Айтадиган ҳар бир сўзи жавобан имконсиз бир важ-қорсон билан қаршиланишини дарҳол англаб етганди. Ёмон ниятлиликини асос сифатида қабул қилган ва бир инсоннинг дуруст, самимий ва номусли бўлиши мумкинлигига эътибор бермаган кимсага қарши ўзини ҳимоя қила олишнинг аламли имконсизлиги унинг оёқ-қўлини боғлаб қўйганди. Тезда қаҳвахонадан чиқиб, мактабга қайтди. Жомадонини титкилаб, тўғри келган бир китобни олди ва ўқишга ҳаракат қилди.

V

Мажида дутоналари билан хайрлашиб уйга қайтди-ю, дарҳол хонасига чиқди. Сумкасини секингина бир чеккага қўйди. Пешбандини оҳиста чиқариб, юз-кўзнини ювди, сўнг яна сумкасининг бошига келиб, жўғрофия китобини олди ва кўрпачага ўтириб, ўқимокқа тутинди.

Битта саҳифани икки марта қайта ўқиса ҳам, гап нима ҳақда борганини англамади. Хаёллари тиним билмай сирғалар ва ҳар тарафга тўзғирди. Худди биров билан ўчакишаётгандек тишларини сиқиб, қошларини чимирди. Кўкраги шитоб билан кўтарилиб тушар, мушаклари титради. Ниҳоят, қўлидаги китобни бир тарафга улоқти-

риб, кўрпачага юзини босди ва ҳўнграб йиғлаб юборди. Овозини эшиттирмаслик учун куч билан похол ёстиқни тишлади. Бу ўзини сиқиш унинг шиддатини янада орттирар, бошига қаттиқ оғриқ киритарди. Мажида жаҳлидан, фақат жаҳлидан йиғлар, ҳар бир кишига, бу йиғининг бошида Бадри тургани ҳолда, мудирга, синфдошларига, ўзига ва атрофидагиларга газаби тошарди.

Нима ҳақлари бор эди?! Уни камситишга, масхара қилишга, бу жирканчли ҳодисаларга сабаб бўлишга нима ҳақлари бор эди? Мактабга бориш унга кўрқинчли бўлиб қолган, бормаслик ва нима учун бормагани сабабини сўзлаш ёки бошқалар орасида ушбу сабабни чайнашларини ўйлаш янада даҳшатли кўринарди.

Кеча оқшом, мудирнинг ўша муомаласидан сўнг ўзини қўлга олишга ҳаракат қилган, бунга муваффақ ҳам бўлганди. Бироқ бутун мактабда синфдошларининг унга қарши ишораларга бой қарашлари қизнинг нигоҳидан четда қолмаганди. Дарҳол мактабда ёйилган ҳодиса Мажиданинг сассизлигини такаббурликка ёки унинг истеъдодини кўра олмаганларнинг ошкора ҳужумга ўтишларига сабаб бўлганди. Ёнида унга атай эшиттириб: «Ваҳ, ваҳ!.. Нималар бўляпти, биз беҳабар қолибмиз!.. Мудирбей соғ бўлсин!» қабилидаги илмоқли сўзлар айтилар, боқишлар эса беш-ўн баробар маъноли эди.

Уни мағрур ва киборли деб бўлмасди. Ҳеч қачон ундай бўлмаган. Ҳатто балки унинг акси ўлароқ, нафсига ишончи ҳали ҳам жуда заиф эди. Аммо шунга қарамай, бу болаларнинг қандай қилиб бошқа бировга бу даражада аҳамият бериб, ўй-хаёлларини бутунлай унга алоқадор масалаларга банд қила олганларини англай олмаётганди. Бир инсонни у қадар, унинг ўйлари, дардлари, кўрқув ва нуқсонлари қадар ўзидан бошқа ким англашга қодир? Ҳолбуки, барча синфдошларининг кўзида гўёки сеҳрли

бор эди, аммо бир кўзойнак уларнинг ўзларини кўришларига монелик қиларди. Бу қадар аҳмоқона кўрликка бошқача маъно берилиши мумкин эмас. Онасининг пардоз ашёлари ва бўёқларини ўғирлаб, суриниб-чалкашиб мактабга келган қизнинг бошқа қизга тирноқларини бироз тарашлагани учун кинояли гап отиши, ўғил болалар билан бозор куни айланишга чиқиб, шаҳарга тарқаладиган даражада шармандалик қилган ва шу сабабдан икки кун аввал интизомий кенгашга чиқиб, бир ҳафта дарсдан ҳайдалган бир сатангнусханинг ҳеч уялмасдан «Вой худойим! Ҳеч уят қолмабди... Ойшанинг Аҳмад билан юришини қаранг!» дейиши шунчаки суҳбат ёки ўйланмасдан айтиб юборилган гап эмас эди.

Мажида атрофидагиларда ўзига ёқмаган бир нарсани кўрган вақтида дарҳол хаёлига: «Қизиқ, мен ҳам шу ишни қилармидим?» деган савол келарди. Фақат синфдошларининг бирортаси умрида бир марта бўлса ҳам ўзига шундай саволни бериб кўрмагани аниқ кўринар, уларга нисбатан теран норозилик ҳиссини туярди. Шу сабабдан ҳаёт йўлини ўзгартирадиган даражада ҳаяжонга тушишни нафсига қарши ноҳақлик деб ҳисоблади.

«Нима қилишса-қилишсин, парвойимга ҳам келтирмайман!» деб ўрнидан турди. Жўмракни очиб, юз-кўзини ювди. Яна хонасига қайтиб келиб, кўрпачага ўтирганча бироз аввал қўлидан ташлаган китобни олди ва ниҳоятда хотиржамлик билан эртанги дарсни кўздан кечирди. Фақат ора-сира кўзлари толиқар, хотира кўзгусида иккиюзламачи дўстларининг манфур қиёфалари гавдаланар ёхуд Бадри ўзининг хижолатли ва дарғазаб қиёфаси билан қаршисида тикилиб турарди. Фақат Мажида ҳар сафар бошини енгилгина силкитиб, қошларини кўтариб, уларни ўзидан узоқлаштирар ва дарсларига қайтарди.

Эртаси куни мактаб у қўрққанчалик ўзгарган кўринмади. Ҳали йўлда эканидаёқ ичида ҳеч бир сиқилиш йўқлигини англаб етганди. Яхши хабар олишга бораётгандек, номаълум бир ҳис билан йўлнинг дагал асфальтлари устидан енгил қадам ташлаб борарди. Эрталаб дарсга киришдан аввал ва дарс орасидаги танаффусларда қизларнинг ўзларига бошқа машғулот топганини, икки кун олдинги воқеанинг ўзи ўйлаганидан ҳам тезроқ унутилганини кўрди. Синфдошлари орасида ҳеч қачон муҳим ўрин тутмаганини, ҳеч қачон катта ва бардавом бир муносабатнинг марказида бўла олмаслигини балки бироз ҳазинлик, фақат енгил нафас олиш билан кўнглидан ўтказди.

Бир неча кун ичида ҳаёт ўз измига тушиб кетди. Энди етти киши бирга мусиқа дарсида ҳозир бўлардилар. Бадри аввалгига қараганда бироз толиққан ва яна бироз аламзададек эди. Ора-сира арзимаган сабаблар билан бақириб қолар, фақат бироздан сўнг ўзини афв этишларини сўраган каби атрофга мулойим нигоҳлар билан назар сола бошларди. Хусусан, у Мажидага уятчанлик ва мулойимлик билан муомала қилаётган эди. Ўзи сабабли ёшгина қизнинг нақадар қаттиқ ранжиганини тахмин қилгандек эди. Унга ҳам ўрталарида бирор нарса йўқлик ҳиссини бериш ва бўлиб ўтган ишларда айбсиз эканлигини англатишни истарди. Ора-сира йўлакда тўқнашиб қолгудек бўлишса, лаҳзалик бир боқиш билан кўзларини бир-бирига тикишар ва шу онда баъзи масалаларда келишганларини англардилар. Болалар дарсда эканида Бадри баъзида синфнинг олдидан ўтиб қоларди. Мажида бу вақтда у қадамларини секинлаштирганини ва ойнаванд эшикдан синфга боққан кўзлари билан ўзини излашини ҳис қиларди.

Уларнинг орасида бир хил ноҳақликка учраган икки кишининг яқинлиги кучая бошлади. Хусусан, Мажида

Бадрининг оғир ва ўйчан ҳолининг таъсири остида эди. Оқшомга яқин уйга қайтаркан, баъзан орқада қолар ва қандайдир иш билан бозорга йўл олган Бадрининг баланд бўйи, бироз чўккан елкаси, доимо олдинга эгилган боши билан қиялик тубида ғойиб бўлишини кузатарди. Ўз-ўзига тан олишни истамаган ҳолда, унинг бошқа қизлар билан кўпроқ гаплашиб қолиши шунчаки жонини сиқарди. Бундай вақтларда: «Қизик, мудирбей ҳақ эмасмиди?» деб ўзидан сўрар, аммо бу ўзгаришларнинг барчаси мудирнинг ўша аралашувидан сўнг бошлангани эсига тушаркан, ўзига ўзи қарши чиқиб, хаёлларини тузатишга ҳаракат қиларди. Синфдошлари бу ҳодисани унутгандек кўриниш баробарида, Бадри билан Мажиданинг қандайдир сабаб билан ёнма-ён келишларини, бир неча калима сўзлашишларини маъноли боқишлар учун баҳона қилишда давом этардилар. Бу ҳол Мажидани буткул ноқулай аҳволга солар, лекин қандайдир йўсинда Бадрига янада кўпроқ яқинлаштирарди. Ҳар бир дарсда кўзини эшик ойнасидан узмайдиган бўлди. Унинг йўлакдан ўтишини юраги дукиллаб урганча кутар, ташқарида қадам товушини эшитгани ҳамонқ, қандай вазиятда бўлмасин, бошини ўгириб қарарди. Бошқа болаларнинг диққатини тортадиган бир нарса қилиб қўйишдан қўрқишига қарамай, Бадрининг боқишига тап тортмай дош берар ва ўзининг жасорати туфайли аллақандай ғурур ҳиссини туярди.

Таассуфки, на ўзининг табиасти, на Бадрининг ҳоли бу ҳисларнинг янада кўпроқ ортишига изн берадиган аҳволда эмас эди. Йигит оқшомлари дарс бераётган чоғда ҳам, танаффусларда ёки мактабдан қайтаётганда йўлда ҳам гаплашиш фурсати ва имконидан асло фойдаланмасди. Бунинг ўрнини босгандек, ҳеч кутилмаган

паллаларда ўғрига ўхшаб боқишлари билан бир нарсаларни англатмоқчи бўларди.

У ҳам ортиқ лоқайд эмасди. Мудир ўзи билмаган ҳолда унинг кўзларини Мажиданинг боши узра айлантириб қўйган эди. Энди қизнинг инсонни ҳайратга соладиган мусиқий истеъдоди билан бирга уни қизиқтирадиган бўйи, бир жуфт қўли ва тубида алланималар яширин кўзлари бор эди. На сўзларида, на ҳуқида ҳеч нарса даъво қилмайдиган, бир аёлда жуда оз кўринадиган жасорат ва очиклик билан одамга узун-узун тикилган кўзларида кўп нарсаларни ифода этган, фақат айни чоғда уларни ўта табиий ирода билан ўзлаштиришни ҳам билган бу ўн олти ёшли қизни мактабнинг бошқа ўқувчилари билан адаштириб юборишнинг иложи йўқ эди.

У билан дарс қиладиган вақтларни сабрсизлик билан кутар, аммо бир кеча аввалдан тушларига кириб чиққан бу соатларда бошқа болаларга кўрсатган эътиборнинг ярмини ҳам Мажидага кўрсатмасди. Бунда балки сабабли бир қўрқувнинг, қизга гапирмаслик ниятининг таъсири бўлса керак. Ҳар бир мактабда инсоннинг кўнглини беҳузур қиладиган даражада кўп рўй берадиган ўқитувчи ва ўқувчи ишқий муносабатларини қилиш ниятида эмаслиги аниқ эди. Айни чоғда Мажида бошқа болалар каби устозни соатлаб машғул қиладиган даражада истеъдодсиз ҳам эмас эди. Бироқ ушбу сабабларнинг ёнида булардан кўра уни қиздан янада кучли узоқлаштирган ва ҳақиқатда эса янада кўп яқинлаштирган бир нарса бор эдики, Бадри ҳисларига ҳар доим ҳоким бўлишни удалай олмасди. Ошиқ бўлишдан, ҳақиқатдан телбаларча севиб қолишдан қўрқар, қўлидан келса, ушбу хатардан қочиш учун қизга яна бошқача муомала қилиб, уни ўзидан узоқлаштириш пайида бўларди. Фақат бу қадар узоқлашиб кетолмас, ҳеч кимса сезмаяпти, деб ўйлаган

вақтларда Мажидага бениҳоя меҳр-муҳаббат билан тикилишдан ўзини тўхтатолмасди. Бу заифликларининг қиз тарафидан ҳис этилганини кўрганида эса асло хафа бўлмасди.

Мажиданинг ҳисларини ошкор қилмаслиги уни янада кўпроқ севинтирарди. Чунки қизнинг мамнуният ифода этган ҳар қандай ҳоли уни, албатта, истаксиз ва совуқ жавоб даражасида ранжитган бўларди.

Маънавий жиҳатдан бир-бирига жуда яқин бўлган бу икки инсон бири ёши, иккинчиси санъатининг ҳали қиёмига етмагани учун қайгуриб тураркан, йил охирлаб мактаб таътили бошланди. Бадри Истанбулга, онасининг ёнига, Мажида ёғочдан қилинган катта уйига қайтди. Ҳар икковида ҳам мактаб боғида ёки бешинчи май куни бошқа болалар билан бирга тушган бир неча фотосуратдан бошқа қўл билан тутса бўладиган бирор хотира қолмаган эди. Фақат бошларида бир-бирининг хаёли эмас, бир вақтлар шиддат билан туйган ҳисларнинг кучли хотираси, ҳатто бироз кўпроқ, узоқ вақт қолди.

Бадри бекатга кетаркан, йўловчи машинага ўтирди ва бир неча дугоналари билан кетаётган Мажидани йўлда кўриб қолди. Болалар устозга бошларини эгиб, салом беришди. Бадри ҳам, Мажида ҳам, шу лаҳзада бир-биридан кўзларини олиб қочган бўлсалар-да, уларни бирмунча вақт бир-бирига тикилиб туришди, деб ўйлашди.

Сентябрда мактаб очилганда бошқа мусиқа муаллими келди. Бадрининг Истанбулда қолгани айтилди. Ўша йил Мажиданинг хотирасида деярли ҳеч қандай из қолдирмасдан ўтди. Яна ёш бўлган мусиқа муаллими болаларнинг хусусий мусиқа дарсларини давом эттирди. Мажида ўқувчилардан ташкил топган гуруҳ таркибида бир неча бор концерт берди ва олқишланди. Нима сабоқ олганини англаб ҳам етмаган бир неча фанлардан имтиҳон

топширди ва француз тилидан бошқа ҳеч қайси дарсга отасини аралаштирмай, ўрта мактабни битирди.

Энди ҳаммаси тамом эди. Бундан сўнг нима қилиш кераклигини на отаси, на онаси, на устозлари, на бошқа бирорта қизнинг онаси, отаси ва устози билмасди. Ҳар бир қизнинг тақдири каби унинг ҳам оқибатини тасодифлар белгиларди. Балки бирор муддат ўтгач, эрга беришни ишташар ва у, албатта, рад қилади, кейин бошқа биттасини ўртага солишади, уни ҳам хоҳламайди, бу ўчакишиш узоқ давом этмай, қизнинг бесабаб қайсарлиги поёнига етади — у ҳам ниҳоят «нима бўлса-бўлсин», дея бўйин эгади ва бир нарсалар, яна бир нарсалар бўлади.

Демак, ҳаёт икки одим нарини кўриб бўлмайдиган туманли ва тебраниб турувчи шундай бир денгиз экан. Тасодифлар қўлида ўйинчоқ эканмиз, сўнг қаердан ҳам иродамиз бўлсин? Фойдалана олмас эканмиз, кўксимизни тўлдирган ҳислар ва бошимизда чарх урган тушунчалар нимага ҳам ярарди? Ҳаётимизга ва атрофимизга шакл бермоқ истаги билан дунёга келгандан кўра, ҳаёт ва муҳит берган шаклни осонгина олиш учун бўш ва юмшоқ бўлиш янада қулайроқ, янада оқилона эмасми?

Мажида шунга ўхшаган нарсаларни туманли бир шаклда ўйланиб, беадоқ саволларга жавоб топишга ҳаракат қилиб юраркан, кунлар ўроқ урилган майсадек устма-уст қатланиб борарди. Ўзини пианино билан овутишга уринди. Қачонлардир бир румликнинг уйидан эгасиз ашёлар идорасига келган ва сўнгги кунларда арзон нархда сотувга чиқарилган эски ва акордсиз пианинони кўп илтимос қилишга зарурат бўлмасданоқ отасига олдиришга эришган эди. Юқори қаватдаги катта хонанинг бир четига ўрнаштирилган ва занг босган шамдонлар тагида мунғайиб турган бу бечора чолғу асбоби Мажиданинг фақат дардини зиёда қиларди. У айна пайтгача олган му-

сиқа сабоқларидан мусиқа инсон руҳиятини ҳаракатга келтирувчи куч эканлигининг исботини кўрди ва ундан қанчалик узоқ эканини кеч бўлмасдан англаб етди. Олди-га нота дафтарини очиб қўйиб чалишни бошлагани заҳоти қулоғида бир замонлар Бадридан, ҳатто кейинчалик унчалик кучли бўлмаган бошқа муаллимлардан эшитган нағмалар жонланар, хотира ва тасаввурнинг бу шафқатсиз ўйини қаршисида чорасиз эканидан қийналиб, асбобнинг қопқоғига уриб ўрнидан туриб кетарди.

У мусиқага бошқа дугоналарига ўхшаб, эрининг мақомини бир даража юқори тутиш илинжида иштиёқманд бўлмаган эди. Унга турмуш қурганидан сўнг бир чеккага улоқтириб юбориладиган қизлик кийимига қараладиган нигоҳ билан ҳам қарамас, аксинча, унга бутун умрининг маъноси сифатида, ёнида олиб юрадиган яқин сафдоши сифатида ёндашарди.

Ёзнинг иссиқ кунларида супада чўзилиш, бошсиз-адоқсиз ўйларга чўмиш, онаси қўшнилар билан бирга тартиб берган бог ва боғчаларни айланишга бориб, сершовқин дўстларининг ўйинига қўшилиш ва вақтинчалик «ўзини унутиш»дан янада кучли зерикиш ва уйғониш ҳолатини бошдан кечирарди.

Бу орада яна бир тасодиф юз бердики, ҳатто қандай давом этади, дея ўйлашдан чарчаган ҳаётини бошқа ўзанга солиб юборди: ҳам айланиш, ҳам сотишга ярайдиган бирор мулки қолган-қолмаганини яна бир марта кўздан кечириш ниятида Истанбулдан Баликесирга келган Эмина хола ўйинқароқ қизларга асло ўхшамайдиган, кўриниши беозоргина ва гўзал қариндошига мафтун бўлиб қолди. Айниқса, унинг мусиқа чалиши ҳақида билганидан сўнг ҳаммани оёққа турғизди. Баликесирда қолган қариндошларига бирмунча марҳамат билан боқишини англаган ифода билан:

— Ишончингиз комил бўлсин, Мажидани бу ерда қолдирмайман. Бу ерда зое бўлиб кетадиган қизми бу? Истанбулда ҳам ўқийди, ҳам дунё кўради, ҳам бу ердагидек зерикиб ўтирмасдан Самиҳа билан айланиб, завқланиб келади... — деди.

Сўнг қизнинг онаси ва отасининг жон жойидан олиб:

— Қизингизга бу ердан давлат хизматчисидан бошқа эр топа олмайсиз. Ҳолбуки, у докторларга, муҳандисларга муносиб... Бизникида бир неча йил турсин, кўрасиз, — дея қўшимча қилиб қўйди.

Мажида бу нашъали ва жонга яқин холани ёқтириб қолганди. Уйга ҳар келиб-кетганида ёноқларидан тез-тез ўпган, унга Истанбулдан, у ерда топадиган дўстларидан сўз очган ва Мажиданинг:

— Ажабо! Консерваторияга кира олармиканман? — деган саволига:

— А-а! Шу ҳам гапми? Истаган жойингга кирасан! — деб жавоб берган Эмина хола Мажиданинг кўзига кўкдан уни қутқаришга келган ёши улуг ва тўлагина бир фариштага ўхшаб кўринарди.

Онаси ва отаси кўп эътироз билдиришмади. Мавсум куз фаслига яқинлашгани сабаб қўлларида ҳосилдан тушган бироз пуллари бор эди. Мажидага бир нечта «Истанбулга хос» кийимлар тиктирдилар. Эмина хола билан иккисининг ёнига бир хумда яшил зайтун, бир неча хумча асал ва иккита кичик гилам қўшдилар ва кейин асло қайтиб кўрмайдиган фарзандларини поездга ўтқазиб, кузатиб юборишди.

Бекатда ёлғиз онаси йиглади, отаси ёқасиз кўйлагининг энсасини тишлаб турди ва поезд қўзгалганда қошларини кўтариб, бошини енгилгина силкитиб хайрлашди.

VI

Ниҳат билан Умар оғир қадамлар билан кўприкдан Бабиали майдонига қараб юришди. Ойналардан китоб дўконларини томоша қилиб, Боязидга кетмоқчи эдилар. Улар икки томонида дидсиз муқовалар ичидаги яхши-ёмон китоблар ва жигар кабоби билан зайтун мойи қўшилган артишок⁶лар кўргазмага қўйилган қиялик бўйлаб индамай юриб кетишарди. Почта бўлимига яқинлашганларида Умар хаёлида бугун шайтоннинг ҳафсаласини пир қилиб, у ерга кириб ўтмоқчи бўлди, аммо тушлик танаффуси яқинлашган, бу пайтда бориш кулгили бўларди. Содиқликдан деб ўйлаган ва бемаънилик деб топган ғалати гамгинлик билан оёқларини судраб босишда давом этди. Тамаки дўкони пештахтасида тахланиб турган журналлардан бирини 15 қуруш⁷га сотиб олди. Муаллифларнинг исми шарифига бир кўз югуртириб чиққанидан сўнг буклаб чўнтагига солиб қўйди.

Ниҳат ҳар доимгидек ўйчан эди. Тушлик қилишга етадиган пуллари бўлмагани ҳолда Умарнинг бир журналга 15 қуруш берганини сезмади ҳам. Пешиндан аввал кимсасиз бўлган майдонда бирор танишлари билан тўқнаш келишмади. Боязидга келгач, масжид ёнидаги қаҳвахоналардан бирида ўтиришди. Бу ерда ҳам ҳеч ким йўқ эди. Узоқ бурчаклардан бирида икки нафар фан факультети талабаси сабоқларини ёдлаш билан машғул эди. Бояқишлар. Олдинда, кўча бўйида соқолли кимса чилим чекар ва атрофга мастона кўзлари билан боқарди.

⁶ Артишок — кўп йиллик ва бир йиллик сабзавот экинни

⁷ Қуруш — замонавий Туркиянинг 2005 йилдаги валюта ислохотидан сўнгги. 1 100 турк лираси

Бир муддат ўтириб майдондан ўтиб-қайтувчиларга, трамвайларга, тиланчиларга нигоҳ ташлашди. Ниҳоят, Ниҳат уйқудан уйғонгандек бўлиб, бошини кўтарди ва:

— Пул керак, азизим! — деди.

— Албатта. Бироздан сўнг тушликка келганлар орасида бирор дўстимиз чиқиб қолар, ундан сўраймиз... Бир лира етадими?

Ниҳат кибр ва ғазаб билан унга боқди:

— Унақа майда-чақа эмас, росмана пул... Ишга ярайдиган пул!..

— Тижорат бошламоқчимисан?

— Лақмаликни қўй, азизим. Бундай нарсалар сенинг каллангга кирмайди.

— Худди менинг идроким сенинг самоларда айланиб юрган ўй-хаёлларингни англашга ожиз бўлгани каби... Нима бўлганда ҳам умримнинг сўнггига қадар фалсафа факультети талабаси бўлиб қолиш ниятим йўқ.

— Талабалигингча қолма-да, битирувчи бўл.

— Битирувчи бўлсам, бу мени қонқитиради, деб ўйлайсанми?

Умар бироз жиддийлашиб:

— Аслида, Ниҳат! — деди. — Сўнгги кунларда сен бироз ғалати бўлиб қолдинг. Тушунарсиз гапларни гапирасан, олдинлари ҳеч кўрмаган аллақандай нусхалар билан улфатчилик қиялпсан, айниқса, ўтган куни ёнингда юрган татар башара кимса менга мутлақо ёқмади. Булар нимадан дарак беради?

Ниҳат шубҳали боқиш билан атрофни кўздан кечирди-да, сўнг:

— Жим, — деди. — Сен ҳам лақмаларнинг бирисан, ақлинг етмаган нарсаларга бурнингни тикма... Оқилона сўзларни сўзлашда ва жозибали хаёллар суришда давом

эт. Ақлинг тўлишиб, ҳақиқий ҳаётга қайтганингдан сўнг сен билан узоқ гаплашамиз.

Бир муддат ўйланиб турганидан сўнг фикрини ўзгартирган каби:

— Бироқ бугунги кунларда ҳам сен билан гаплашяпман. Фақат шунисини айта оламанки, пулга эҳтиёжимиз бор...

— Эҳтиёжингиз борми? Сиз кимсиз? Қанча керак?

— Ким эканимизни ҳозирча сўрама... Бизга керак бўлган пул бир миқдор эмас... Орқаси узилмай, мунтазам келиб турадиган пул бўлиши керак.

Умар кулди ва:

— Қизиқа бошладим, — деди.

Ниҳат қўли билан гапни кесди:

— Бас. Сен билан кейин гаплашаман, дедимми, кут... Энди тушлик таомини, сўнг оқшомни ўйлайлик!

Соат иккига қадар қаҳвахона қаршисидаги ресторанга келганларни кузатиб ўтиришди. Уларнинг орасида яккам-дуккам танишлари ўтиб-қайтиб турган бўлса-да, улар учун овқат буюрадиган даражада яқин кимса йўқ эди. Ниҳоят, умидларини узиб, биттадан кулча ва чой билан қоринларини алдашди.

Мактабларда таътил вақти бўлгани учун бу қаҳвахоналарни мамлакатнинг турли жойларидан Истанбулни айланишга келган муаллимлар тўлдирарди. Тушда бирин-кетин бу ерга келиб, дўстлари билан учрашиб, кечгача нарда ўйнаб вақтини ўтказган бу ёзги мижозлар кечаси қаерга бориши ҳақида қарор қилгандан сўнг, келган пайтларидагидек яна гуруҳ-гуруҳ бўлиб кўзғалишар ва Бейўғлининг арзон пивохоналарига ўзларини уришарди. Қоронғи тушганидан сўнг бу ерда фақат ўкув йили давомида таътилга пул йиғма олмаган талабалар қоларди.

Умар билан Ниҳат қуёш таъсирида ора-сира жойларини алмаштириб, оқшомга қадар ўтиришди. Ҳар иккови ҳам ўз оламига шўнғиб кетганди. Ниҳатнинг режалари тасаввурларга тўла бошига эркинлик берар, Умар эса муайян бир нарса устида тўхтамай, бир-бирига тескари бўлган нарсаларни хаёл қиларди. Бир неча марта қўлини чўнтагига солиб, бироз аввал олган журналини ўқимоққа тутинди. Бироқ мақолаларнинг сарлавҳаларидан нарига ўта олмади ва қўли билан стол устига ёйилган саҳифалар устига уриб:

«Ё Раббий... Инсонни шу зерикишдан қутқарадиган бир нарса йўқми?», — деб қўйди.

Кўп бор шундай бўларди. Боши бирданига буткул бўшаб қолар, кўкраги ва томоғи устига бир оғирлик чўкар ва нима эканини билмайдиган бир неча шиддатли орзулар ҳасратини туярди. Ниҳат:

— Нима истаётганингни билсанг, жонинг сиқилмайди, — деди.

Умар ёлворган каби жавоб берди:

— Менга нима ишташ кераклигини айт, жон беришга арзийдиган нарсани айт, ўша заҳоти икки қўл, икки оёғим билан унга ёпишаман...

Ниҳат кулди:

— Кўрдингми, дарҳол адашиб кетяпсан. Ҳаётда ҳеч бир нарса қўйида ўлиш учун сўралмайди. Ҳамма нарса яшашимиз учун бўлиши керак. Ҳатто ўзимиз омон бўлишимиз учун бироз узоқроққа борайлик... Сен миянгга ўрнашиб қолган йўқликка шу қадар ёпишиб олгансанки, дарҳол у учун жон фидо этаркансан, бир нарса излаб, иккинчи йўқликка шўнғишни хоҳлайсан. Яшамоқ, ҳаммадан яхши, ҳаммадан устун бўлиб яшамоқ, инсонларга ҳоким бўлиб, кучли, балки бироз зolim ўлароқ яшамоқ керак... Дунёда бундан бошқа исталадиган нима бор? Ҳа-

ётингни шу ғояга қурбон қил, қандай қилиб бирданига тирилишингни кўрасан.

Ниҳатнинг озгин юзи бирданига қизариб кетди, тез ҳаракат этаётган кўзлари порлай бошлади. Умар бўшанглигини қўймай, гўлдиради:

— Сен чиндан ҳам ўзгаришни бошладинг, Ниҳат! Ёки мен сени унчалик яхши танимаган эканман. Сенинг ичингда, зотан, не эҳтирослар яширин экан... Фақат ўта худбин эмасмисан? Балки сўзларинг тўғридир... Аммо ичимда уларнинг тўғри бўлишини истамаган бир овоз бор...

Оқ халат кийган официант чироқни ўзгартирди. Дарахтлар орасидан ўтказилган симларга осилган лампалар бирданига саргисх нур тарата бошлади. Шу чоғда тўрт киши қизгин баҳслашиб, кириб келишди-да, Умар ва Ниҳатнинг ёнидаги столга ўтиришди. Ниҳат уларга ўтирилиб:

— Қаердан ташриф буюрдингиз, устозлар? — деди.

Янги келганлар орасида пакана бўйли ва тажангроқ ҳаракатлари билан кўзга ташланиб турадиган биттаси:

— Сиз шу ердасизсиз?... — саволга саволга билан жавоб берди. Сўнг: — Қандай ахлоқона савол, тўғрими? — деб илова қилди: — Мана, кўриб турибмизки, шу ердасиз. Яна сўрашимизни қаранг, ажабо? Турк тилининг ўзига хос бемаънилиги... Дунёдаги ҳеч бир тилда бу хусусият йўқ... Соатлаб гапириб, ҳеч нарсани ифода этмаслик хусусиятини ўзида жамлаган!

Янги келганлардан калта бўйли биттаси қандай рангда экани қалин кўзойнак остида билинмаган кўзларини қисиб:

— Шу саволинг билан туркчанинг бу хусусиятини янада орттирганингни тушунмадингми? — деди.

Умар юзини бўриштириб минғирлади:

— Воҳ!.. Яна ақлли гаплар бошланди. Менга шу сира тугамайдиган нуқталардан кўра миямдаги бўш жойлар кўпроқ маъноли туюлади...

Ниҳат айна ювош овозда:

— Тасаввур қил, иккови ҳам шу мамлакатнинг машҳур одамлари. Бир улуғ шоирнинг ва ундан-да буюк муҳаррирнинг сўзларида, ҳар ҳолда, бир каромат мавжуд бўлса керак... — деди ва Умарнинг кулгисига қўшилди.

Келганлар орасида илк бор луқма ташлаган икки кишидан бошқа кишилар оғзиларига талқон солиб олишгандек эди. Ниҳат улардан бирига аста яқинлашди ва бир неча оғиз гаплашдилар. Нариги киши «ҳа» деган маънода ишора қилди. Ниҳат дарҳол Умарга:

— Бўлди... Бу оқшом маъмурликдамиз... — деди. Умар хўрсиниб қўйди.

Бу хабар уни унчалик севинтирмаганини кўрган Ниҳат:

— Бу нимаси, ёқмадими? — деб сўради.

— Нақадар бечораҳол эканимизни фаҳмлаяпсанми?

— Нега? Худди умринг бино бўлиб, бировнинг ҳисобидан раки ичмаган каби гапиряпсан!

— Худо ҳаққи жим бўл! Бутун умримиз, бутун ҳаётимиз шармандалик билан тўла...

— Мабодо, сен фазилат обидаси эмасмисан?

— Йўқ... йўқ... фақат шу аёнки, айна ҳолатимдаги каби бўлишни ҳам истамайман. Бутунлай бошқача бир ҳаёт, камроқ кулгили ва кўпроқ мазмунли ҳаёт кечиришни истайман. Балки буни излаб топиш ҳам мумкиндир... Фақат ичимда шундай бир шайтон борки... менга ҳамма вақт истаганимдан бошқа нарсаларни қилдиради. Унинг қўлидан қутулишга уриниш бефойда. Биргина мен эмас, ҳаммамиз унинг қўлидаги ўйинчоқмиз. Сенинг дунёга

ҳоким бўлиш ҳақидаги режаларинг ҳам аминманки, унинг васвасаси маҳсули.

Ниҳатнинг ортиқ сабр-тоқати қолмай, Умарнинг гапини бўлди:

— Худо ҳаққи, бу афсонавий қарашларингдан воз кеч. Сенинг дардингни яхши тушунаман. Бироқ буни юзингга айтсам, ғазабланасан.

— Қани айт-чи, эшитайлик.

— Сен уйланишни истаяпсан.

Умар иргангандек юзини буриштирди ва:

— Аҳмоқ!.. — деди. Кейин чўнтагидан журналини чиқариб, титкилай бошлади. Ниҳат бироз аввал сўзлашган қалин кўзойнакли кимсага юзланиб:

— Эй Исмат Шарифбей, бугунги мақолангиз зўр чиқибди. Душманларга сиз каби ўткир қурол ва кучли мантиқ билан ҳужум қила оладиган бошқа қаламкашларимиз йўқ. Мақолаларингизни ҳар ҳафта сабрсизлик билан кутамиз, — деди.

Умар мажмуадан бошини кўтариб:

— Ўқувчи мактубини ўқияпсанми? — деди.

— Нотўғри гапирдимми?

— Йўқ... Фақат шуни ҳам илова қилки, дўстимиз Исмат Шариф ер билан яксон қилган душманларнинг бошида ўзи ҳам турибди. Бир ой аввал айтганларининг ҳар доим бир ойдан сўнг ва янада кучли тарзда аксини иддао қилганига кўра, илк ўлдирган ёв Исмат Шарифнинг айнан ўзидир. Шундай эмасми, Эмин Комил?

Ҳалигина турк тилининг маъносизлик хусусиятидаги гапни инкор қилган ва ҳар қандай масалада Исмат Шариф билан мунозара қилишни яхши кўрадиган буюк шоир:

— Шундай, шундай, — деди.

Исмаџ Шариф кичиклигида олган бир жароҳат натижасида чап елкаси томон бироз эгилган бошини тўғрилашга ҳаракат қилиб:

— Ҳаётнинг ҳар доим ўзгаришлар силсиласида эканини ва ҳар қандай ўзгариш, аслида, бир такомиллашув эканини англай олмаганлар мутаассиб кимсалардир, — деди ва бошқа жавобни лозим топмасдан бўйнидаги жароҳатини силади.

Болқон уруши чоғида отаси билан Эдирнада эканликларида сачраган снаряд парчаси бўйнига қадалиб етказган бу жароҳат Исмаџ Шарифнинг ҳаётидаги энг муҳџиш ҳодиса эди. Бу воқеа нафақат унинг энг буюк романи мавзуси бўлган, балки жамоаси билан Эдирнадан чиқиб кетишга ҳаракат қилиб қаҳрамонларча шаҳид бўлган отаси билан бирга табиати ва ақлининг шаклланишида жуда муҳџим рол ўйнаганди.

Энди ҳафтада бир нуфузли газеталардан бирига ёзаётган мақолаларида мамлакат ичи ва ташқарисида кечаётган сиёсий, иқтисодий ва адабий масалалардан сўз юритар, ҳар бир мақолани ўткир мулоҳазалар ва зукко мунозаралар мантиғи силсиласида кескин бир ҳукм ва ечим билан якунларди.

Бу буюк муҳаррир ва мутафаккир билан кўп бирга юрган, бирга ичган ва бирга ўйлаган, фақат айнаи чоғда дўстининг ҳар бир фикрига, ҳар бир сўзига эътироз қилишни ўзининг одатий юмушига айлантириб олган шоир Эмин Комил иши, кучи бўлмаган бир меросхўр эди. Умрининг катта қисмини отасининг Яшилкўй атрофидаги фермасида ўтказиб, ов қилиш, ит боқиш ва йилда бир неча марта теран маъноли шеър ёзиб, адабиёт шинавандаларини масъуд этиш билан шуғулланарди.

Бошқа иши бўлмагани боис кейинги йилларда буддавийликка эътиқод қилган, сочларини тагидан қирдириб

ташлаб, фермада яланг оёқ юриб нирвана⁸га юксалишни истаган, сўнг бундан воз кечиб, бир неча ойдан бери хитойлик Лао Цзининг мухлисига айланганди. Қўлида хитой фалсафасига оид французча китоблар кўтариб юрар, ҳаётни ва инсонларни шуларга таяниб англашга ҳаракат қиларди. Ақлли ва ҳиссиётли бўлса-да, дўстлари орасида унчалик жиддий қабул қилинмаётганидан қийналар ва бунинг аламини атрофга такаббуруна бир нафрат билан қараш орқали чиқариб олишга ҳаракат қиларди.

Ниҳат билан Умар бир замонлар ёшлар учун журнал чиқарган ва бу икки устоддан бош мақола ва шеър сўрашган, шу йўсинда улар билан танишиб қолгандилар. Журнал алақачон «чўкиб» кетган ва ўрнида тез «чўкиб» кетадиган янгилари чиққан бўлса ҳам, бу танишлик давом этарди. Умар бундай нарсалар билан машғул бўлмай қўйган, Ниҳатнинг эса ҳали ҳам бир неча журналлар билан алоқаси бор эди. Исмат Шариф нуфузли газеталарда ора-сира «Ёшлик ҳаракатлари» дея мақолалар нашр қилар ва ниманн қасд қилганини тушуниш қийин бўлган ва ошкора сўзламагани бир душман билан жанг қилиш ҳиссини берган фикрлари баъзи ёшлар тарафидан кизгин баҳсу мунозара этиларди.

Исмат Шариф билан Эмин Комига ҳамроҳ бўлиб келган ёшлар эса таҳсилларини ярмида ташлаб, журналистикага ўзларини уришганди. Туркчалари яхши бўлмагани ва деярли ҳеч нарса билмаганлари бонс, мух-

⁸ Нирвана (санскритча — сўниш, тўхташ, ҳаяжон, ташвиш, норозилик, сабрсизлик, эхтиросларнинг йўқлиги) — буддизм тафаккурдаги энг олий мақсад, тушунча, медитация амалиётини ўзлаштириш жараёнида амалга оширилаётган ва буддизмда муҳим роль ўйнаётган барча тирик мавжудотларни, биринчи навбатда, одамларни энг чуқур англаш. «Нирвана» тушунчасининг кўплаб таърифлари мавжуд, ammo одатда бу ташвишдан халос бўлиш ҳолати билан боғлиқ (тарж-н)

бирликдан нарига ўта олмаётгандилар. Устозларининг мажлисида товуш чиқармасдан ўтиришар ва улар ҳеч орқасини узмасдан топаётган нуқталарга мафтун бўлиб, тиржайиб вақт ўтказишарди.

Исмаат Шариф дафъатан ўрнидан отилиб туриб, амр қилган каби:

— Юринглар кетдик!.. — деди.

Унинг тез-тез кузатиладиган бу тажовузкор ҳоли билан мазлум бир ҳолатда чап елкасига қараб эгилган бўйни ачинарли манзара ҳосил қиларди. Ҳаммалари тенгидан ўринларидан туришди. Умар ичган чойининг пулини тунука стол устига қўйди. Ниҳат ҳам ўзи учун тўлади. Қолганлар бир муддат баҳслашиб олгач, бу ерга яқин жойга, кейинги вақтларда Коска тарафларда кашф этишгани майхонага боришга қарор қилишди. Ҳаммалари баробар қадам ташлашди.

Сиртдан қараганда, тунука дўконга ўхшаб кетадиган ушбу паст шифтли майхонада бир нечта соч-соқоли ўсиб кетган оқшомчи қария, икки-уч савдогар, пештахта ёнидаги харракда удини ёнига суяб қўйганча ўтирган қора кўзойнакли чолғучи билан оёғига пайпоқсиз пойабзал кийиб олган ўн-ўн икки ёшлардаги болакайдан бошқа тирик жон йўқ эди. Чолғучи бир муддат чалганидан сўнг дам олаётганга ўхшарди. Узун бўйли ва сариқ юзли бола дарҳол Умарнинг диққатини тортди. Қиёфасида ҳали буткул барҳам топмаган маъсумлик билан ҳали тўла пишиб етилмаган пушаймонлик ва айёрлик қурама тарзда кўзга ташланар, йирик қаҳваранг кўзлари билан атрофга разм соларкан, хаста ва марҳаматга муҳтож каби кўри-нишга уринар, фақат ора-сира ўзини унутиб, андишали кўзлари билан ёнидаги удига боққанида ёхуд майхоначи арманининг мижозларга олиб бораётган турли иштаҳани қитиқлайдиган нарсаларга кўзини тикиб, ҳасратдан

хўрсиниб қўйганида чиндан ҳам ачинарли ва юракни эзувчи қиёфага кирарди.

Ҳаммаси биргаликда кичик стол атрофига ўтиришди. Майхоначи дарҳол кичик патнисда шиша идишда раки билан бирга кичкина пироглар, ловия, тузланган бодринг, товоқда жиззалар келтирди. Улар сознинг қайта бошланган шовқини остида суҳбатга киришиб кетишди. Шоир Эмин Комил қўшиқ айтаётган ўғлон ҳақида фалсафа сўқир, Исмат Шариф миллий яраларимизни бир мақолада шарҳлаш устидаги режаларини айтар, ёш журналистлар эса ҳурмат билан жим туришда давом этарди.

Бир орада Ниҳат даврадагиларга Умарнинг бутун тонгда қилган ишларини гапириб бера бошлади. Умар зерикканини ифода этган тарзда, чўнтагидан яна ўша журнаlines чиқарди ва ўқий бошлади. Ниҳатнинг ҳикояси даврадагиларни қаҳқаҳа отиб кулдиришни бошлаган эди ҳамки, Умар кутилмаганда кўзлари порлаб, қўлидаги журнални столга урди.

— Қаранг... Қаранг! Бу ерда бир шеър бор... Мени телба этган нарсаларни нақадар очик сўзламоқда. Сиз мени тушунмайсиз... Аминманки, буни ёзган одам мени тушунади...— деди. Журнални яна столдан олиб ўқий бошлади. У таниқли шоирлардан бирининг «Шайтон» деган шеъри эди.

Умар овози титраб ва ичини бутунлай тўкишни истаган киши каби атрофидагиларга бир-икки кўз ташлаб ўқиди. Шеърда сояси билан бизни қувлаган, оптимиздан шивирлаган, муз каби қўллари елкамизда бўлган ва бизни ҳеч қаерга қўйиб юбормай маҳкам тутадиган шайтон — бизни эмизикли гўдак каби қаршисида титратувчи куч ҳақида гап борарди. Умар шеърни тутатганида пешонаси терлаб кетганди.

«Қаранг, шу сатрларга!..» дея шеърнинг ўртасидан бир неча мисрани такрор ўқиди:

Уни мен болалигимдан,
Илк тушларимдан танийман.
Ёлғиз юрган вақтимда
Удир орқамдаги одим.
Ундан қўрқиш ичимда
Ваҳшатли бир дунё яратган...

Умар ҳайқиргандай такрорлади:

— Ҳа, ҳа, ундан қўрқиш... Ичимда даҳшатли бир дунёни яратган ундан қўрқиш ҳисси... Мен у эмасман... Мен бошқа бир нарсаларга айланаман... Фақат бу қўрқув бўлмаса... Ҳеч бир нарсани менга тўкис ва яхши қилдирмаслигига амин бўлганим бу шайтондан қўрқмасам...

Эмин Комил бошини соллантириб, кўзларини асабий пирпиратиб:

— Нимадан газабланияпсан? Нимадан шикоят қияпсан? — деди. — Ичингда шайтон деганинг нарса энг қийматли тарафинг эмаслигини қаердан биласан? Сиз каби бешта сезгисидан бошқа туйғу воситаси бўлмаганлар бу доимий қўрқувдан қутула олмайдилар. Асл сабаб ва манбаларга бора олсангиз, кўрардингизки, энг заиф тарафимиз ташимизда. Кўзимизни кўр қилган етти ранг бўлса, қулоғимизни қар қилган овозлар, оғзимизни емирадиган егуликларимиз бўлса, қалбимизни аввал жўштириб, сўнгра тўхтатган бетўхтов югурганларимиздир. Юксак инсон зоҳирига эмас, ботинига қиймат беради.

Нихат ўзини тутта олмасдан:

— Ташқи кўринишингизга унчалик эътибор бермайдиганга ўхшамайсиз, устод... Лао Цзининг бутун бошлан ҳикматларига қарамай, тотли-тузли умр кечирмоқдасиз!

Эмин Комил жавоб бермоқчи эди, аммо Исмат Шариф аввалроқ отни қамчилаб, Умарга юзланди:

— Бу кутилмаган топилдиқ эмас... Бу шайтон ҳаммамизда бор. Бизнинг санъаткор тарафимиз — унинг бола-сидир. Бизни кундалиқ ҳаётнинг ташқарисига чиқарган, бизга инсонлигимизни, машина эмаслигимизни идрок эттирган удир. Эмин Комилнинг айтганлари бемаънилик... Ич бошқа, таш бошқа бўлмайди. Булар бир фикрнинг икки кўринишидан бошқа нарса эмас.

Умар бошқа ўйларга толган ва эшитмаётган эди. Ниҳат қадаҳини оғзига олиб келиб:

— Аммо сиз ҳам кўп жиҳатдан Эмин Комилдан авло эмассиз, — деди. — Айниқса, ишни дарҳол жиддийликка олиб, фалсафаси сўқиш ҳусусида муштараксиз... Ҳали ҳам бизнинг Умарни ўргана олмадингиз. Кичкинагина нарса ҳам уни қаттиқ ҳаяжонга сола олади. Кичкина бир япроқнинг орқасида бир бутун дунё кўрганини ўйлайди-да, катта дунёни кўрмасдан яшайди, ичида аслини ўргана олмаган коинот мавжудлигига ишонади. — Сўнг Умарга қараб илова қилди:

— Ҳаётга, ҳақиқий манфаатларингга қайтган вақтингда ичингда на шайтон қолади, на пайғамбар... Вужудингнинг ва руҳингнинг нақадар оддий бир машина эканлигини ўрган, истакларингни аниқлаб ол ва улар сари шиддат билан тўғри одим отишни бошла... кўрасан!

Умар бошини чайқади:

— Ҳеч бирингизни тушунмаяпман. Нима жавоб беришни ҳам билмаяпман. Фақат янглишмаганимга аминман: бизни истамаганларимизни қилишга мажбур этадиган бир куч бор, бунга шубҳа йўқ. Биз янада бошқача, янада яхши бўлишимиз лозим... Бу ҳам шубҳасиз... Буни қандай бирлаштирамиз, шуни билмаяпман.

Ниҳат кулди:

— Умрингнинг охиригача ҳам била олмайсан.

Майхона бўшаб қолганди. Учинчи қадаҳдан сўнг эгри боши тебрана бошлаган Исмат Шариф билан тажанг ҳаракатлари янада зиёдалашган Эмин Комил қизгин баҳсга киришиб кетишди. Бир-бирларининг гапларини рад қиляптими, қабул қиляптими, тушуниб бўлмас; иккиси ҳам маънодор калималар, мураккаб жумлалар қўллар, гапларининг муайян ерларида тўхтаб, қандай таъсир ўтказаетганини текшириб олишар, баъзан эса бир вақтнинг ўзида бир-бирига қулоқ солмай гапираверишарди. Умар бу мунозаранинг моҳияти нима ҳақида эканини англашни истар, қулоғига чалинган идрок, тафаккур, мезон, тизим, онг каби юқори пардалардаги сўзларни ўз қолипига соламан деётганларини, зиёлилар, сиёсат зўравонлари, мафкура савдогарлари каби ақлий жаргонларнинг аралашиб кетганини фаҳмларди.

— Ё Раббий!.. Бу одамлар ўзларини бунчалар такрорламаса, — дея гудранди. Ниҳат:

— Нима дединг? — деб сўради.

Хаёлига келган ҳар бир нарсани дўстига айтишга одатланган Умар бу сафар илк бора ўйлаганларини унга айтишни лозим топмади ва бошини чайқаб:

— Ҳеч нарса... Фаҳмига бормадим! — деди.

Қаршиларидаги олти бурчакли тахта девор соати ўн бирни кўрсататаркан, Умар шапкасини қўлига олиб:

— Мен энди кетдим! — деди ва кўчага отилиб чиқди. Шаҳдам қадамлар билан Лалелигача келди, бу ердан ўнгга қайрилиб, зич уйлар орасидан ўтган носоз кўчадан Шаҳзодабошига қараб юрди.

Майхонада қолган Ниҳат ёнидаги журналистдан хавотирланиб сўради:

— Эй, бу оқшом сенинг меҳмонингмизми?

У оғирлашган қовоқларини ва бошини кўтаришга уриниб, «ҳа» маъносида бошини ирғади. Ниҳат енгил нафас олганидан сўнг:

— Бизнинг телба ўғлон нега қочиб қолди унда? — деб қўйди.

VII

Эмина холалар уйининг эшигини тақиллатган чоғда тун аллақачон яримлаган, уйнинг кўча тарафдаги хоналарининг барчаси қоронғиликка чўмганди. Фақат эшик устидаги ойнадан хирагина ёғду таралиб турарди. «Ҳар ҳолда, бедор ўтирган кимдир бордир!» деди.

Балки бир йилдан ортиқ вақт давомида қадамини босмаган ушбу қариндошларини шу тариқа, ҳеч бир сабабсиз ярим тунда йўқлаб келгани ажабки, йигитнинг ўзига ажабланарли туюлмаётганди. Авваллари, у лицейда ўқиган вақтларида ҳам мактабга қайтиши қийин бўлган даражада кеч қолиб кетганида бу ерга келар, нафақадаги хизматчи Фотима бўш хоналардан бирига солиб қўйган тўшақда болалигини эслаб тиниқиб ухлар ва тонгда, аксар ҳолларда ҳеч кимга кўринмай, чиқиб кетарди.

Бу сафар ушбу хонадонга келишга дафъатан қарор қилганди. Майхонада гаплашаётганлар унга таърифлаб бўлмайдиган даражада бўм-бўш ва совуқ кўринишди. Бу оламдан буткул айро, худди олдингидек, ерга яқин бир муҳитга боришни истаётганини ҳис қилди. Холасининг уйи ўзи истаётган жой эмаслигини билар, фақат уни бу ерга тортган асл сабабни тан олишни истамаётганди.

Эшикни ҳамма вақтдаги каби Фотима очди. Ўттиз йилдирки ушбу даргоҳда умргузаронлик қилаётган қариқиз ошхона ҳиди анқиб турган кийимлари, доим ку-

лимсираб турувчи кўзлари билан унинг қаршисида эди. Умарни кўрганида туйган самимий севинчи ҳар бир ҳаракатидан шундоқ аён бўларди.

— Марҳамат, кичик бей... Ҳали ухлагани киришмади... — деди-ю, кейин, — асти сўрай кўрма... Бугунги вазият унчалик яхшимас... Аммо ўзлари айтиб беришар, киравер! — дея унга йўл берди.

Умар бир неча пиллапояни босиб юқорига кўтарила-гач, устига ёпинчиқ ташланган диванда ўтирган Ғолиб амаки билан Эмина холани учратди. Ғолиб афанди уйқу-сираб ўтирган жойидан туриб меҳмонни очиқ юз билан кутиб олишга ҳаракат қилди, Эмина хола эса бошидаги оқ рўмоли ва қизарган кўзлари билан:

— Келақол, кел Умаржон... бошимизга келганларни асти сўрама! — дея ингради.

Умар дарров масалани англади:

— Айтдингизми? — деди.

— Айтдик... айтдик... Зотан, биз айтмасак ҳам у сеза бошлаган эди. Бу оқшом бўйнимга осилди. «Мен кап-катта қизман, нимани яширяпсиз? Мени бундай саросима кўпроқ эзмокда, Худо ҳаққи, нима гап бўлса, яширмай айтинг!» деди. Онт ичди. Мен ҳам айтдим-қўй-дим. Ўзини қўлга олишини айтган қизнинг аҳволини бир кўрсанг эди! Юракларимиз пора бўлди, ёстиқларга юзи-ни босиб йиғлади. Сўнг тасаллимизни ҳам тингламасдан қочди, юқорига, хонасига чиқиб кетди, эшикни ичкари-дан қулфлаб олди. Чироқни ўчирди. Бироздан сўнг эса овози ҳам ўчди.

Умар хавотирланиб сўради:

— Ёнига бориб, қарамадингизми?

— Қандай қилиб қарамаймиз... Ахир айтдим-ку, эшикни қулфлаб олди. Жоним чиқиб кетди, ўзини бир бало қилиб қўймасмикан, деб қўрқдим. Эшикни мушт-

ладим. «Холажон, мени ўз ҳолимга қўйинг, бироз бошим дам олсин, ухлайман!» деб жавоб берди. Билмадим, ғалати табиатли қиз. Инсон бундай мусибатга учраган чоғида бир ҳамдард излайди, у бўлса, қочишга жой ахтаряпти.

Қўли билан яна ёшланган кўзларини артди:

— Менинг ҳам қон босимим кўтарилиб кетди. Ўшандан бери бошим ёрилиб кетадигандек бўлиб оғрияпти. Ахир, отадан айрилиш... Аммо қўлимиздан нима ҳам келарди...

Ғолиб афанди:

— Марҳумнинг вазияти ҳам ўта оғир эди, — деб ғудранди.

Эмина хола шундай аччиқ мусибат чоғида ҳам «вазият» ҳақида ўйлагани учун эрига қаҳрли нигоҳ ташлади.

Умар аини дам бечора қизга астойдил ачинганини ҳис қилди. Ўзининг тўрт йил бурун ўлган отаси ёдига тушди. Истанбулда лайли мактаблар⁹да ўтган умри отасини яқиндан билишига монелик қилган эди. Отасига ҳар ойда пул жўнатиб, байрамларда уйига борадиган одам сифатида қарашга ўрганиб қолган бўлса-да, ўлим ҳақидаги хабар уни ларзага солган, ўтиргани уйнинг деворларидан бири қўққисдан гойиб бўлгандек бир нуқсонни, ялангочликни ҳис қилган, ҳалигина қўл ва оёғи каби табиий равишда мавжуд бўлган нарса бирданига буткул йўқ бўлиб қолганига ишонишни истамаганди. Умар ўйчан қиёфада:

— Энди унинг таҳсили чала қолиб кетмаса эди, — деди.

Ғолиб амакининг мудроқ босиши дарҳол тарқалиб, жавоб берди:

⁹ Ўқувчиларнинг ҳаммаси ёки кўпчилигини тунги вақтда қабул қиладиган ва уларнинг еб-ичишидан ташқари кундалик эҳтиёжларини ҳам қондирадиган мактаб (тарж-н)

— Кўрамиз, шароитлари тўғри келармикан!

Эмина хола бироз аввалгидай яна ўқрайиб қаради ва эрининг бояги одобсизлигини ҳамда тўраларга хос қўли очиқлик замона зайли туфайли йўқолиб, унинг ўрнини бемаъни бир хасислик эгаллаб олганини яна бир марта хаёлидан ўтказди. Агар Эмина хоним бўлмаса, уйга келган меҳмонларга, юртдошларга бир луқма егулик бермасдан кузатиб юбориларди. Фақат у бутун кучи, бор иродасини тўплаб бу даҳшатли лаҳзани яна бироз бўлса-да, ортга суришга интиларди. «Мен қон тупурсам, қизилча егандим, дейман. Меҳмонга хизмат кўрсатишда камчиликка йўл қўйгандан кўра, уйимизда ҳаммамиз рўза тутганимиз яхшироқ», дерди. Бироқ уй ҳали рўза тутадиган даражага тушиб қолмаганди.

Ичган ракилари Умарга қандайдир оғирлик қила бошлади, бир неча марта эснади. Бир чеккада тиззалаб ўтирган Фотима ўрнидан сакраб турди ва:

— Юқорида ётоғингиз тайёр, кичик бей, — деди.

Умар керишиб олиб:

— Ундай бўлса, бориб ёта қолай, — деб ўрнидан турди.

Эмина хола танбеҳ берган оҳангда:

— Асло бизга кўринмай кетиб қолма... бу сафар жаҳлим чиқади!.. Яхши ётиб тур! — деди.

Умар ёғочдан қилинган, гижирлоқ зинапоядан кўтарилиб, кўча тепасидаги кичик хонага кирди. Ерга солинган катта тўшак хона ўртасини қоплаб олганди. Чироқни ёқмоқчи бўлиб тутгани қидирди-ю, кейин фикридан қайтди. Шусиз ҳам дераза қаршисидаги кўча чироғи хонани буткул ёритиб турарди. Эшик яқинидаги ўриндикқа чўқди. Боши оғришни бошлаган, руҳида сабабсиз бир ҳазинлик кезарди. Кўзларини атрофга югуртирди.

Олдиндан таниш бу хонада ҳануз ҳеч нарса ўзгармаганди. Темирлари ғижирлаб қолган диван ва тўртта қилпилаган арзон курсидан иборат хона жиҳозлари ниҳоятда юксак дид билан жойлаштирилган эдики, улар ҳали-ҳамон ўз ўринларини муҳофаза қилишарди. Паллада ўша эски, аммо чиройли ушоқ гилам, дераза ёнидаги диванда ўша пахмоқли чойшаблар ва похол ёстиқлар, деворда ўша басмала¹⁰ ёзуви, бурчакдаги кичкина столда эса ўша кўчма граммофон ва ғилофи йиртилган пластинкалар турарди.

Умар бу аралаш-қуралаш ашёлар ичида янада кўпроқ сиқилди. Сўнг шу қайғусига қарамай, кўзларига сурма қўйишни, ёноқларини қизартиришни унутмаган холаси билан ҳозир хонасида беғамгина ухлаб ётган семизгина холаваччаси Самиҳани ўйлади ва уларнинг бу ерга қанчалар мос келишидан ҳайратланди. Улар ҳам шу хона каби, бутун уйлари каби ҳали ҳам қаерга тегишли эканликларини тополмагандилар. Уларнинг ичида эса басмала лавҳаси билан патефон пластинкаси ёнма-ён турарди.

Ўтирган стулдан туриб бориб, деразани очди. Сарин баҳор кечаси эди. Ичкарига кирган салқин ҳаво бошидаги огрикқа қарши фойда беришидан умид қилди. Шаҳар чироқлари қизартирган само юзида яккам-дуккам булутлар кезиб юрар, бир неча кўча наридан трамвай ғилдиракларининг овози эшитиларди. Кўзларини қаршисига тикканида йиллар давомида шу ерда турган ва катта сарой боғини ўраб олган баланд деворларнинг ҳеч ўзгаришсиз — айни ерда юксалганини кўрди ва ҳайратга тушди. Ҳаётида ҳамма нарса шу қадар жадал ўзгарардики, орадан бир муддат ўтгач, яна айни ҳолда қолганини

¹⁰ Басмала (араб. بسملة), тасмийя (تسمية), бисмиллаҳ (بسم الله — «Аллоҳ номи билан; Аллоҳ учун») ҳар бир сурада ишлатиладиган исломий атама (тарж-н)

кўрган нарсалар уни ажаблантирар ва гамга ботирарди. Миясидаги тушунчалар худди шу кўк юзидаги сийрак булутлар сингари доимий ҳаракат ҳолида, шаклсиз ва қўл билан тутиб бўлмайдиган даражада тарқоқ эди. Аммо улар аста-секинлик билан бирмунча йигилиб тўпландилар, бир неча хотиралар, истаклар, эҳтирослар, умидлар ҳолида бир-бирини қувлашда давом этдилар.

Бу вақтда ўзига ўзи бир нарсаларни гапираётганини фаҳмлади, аммо қанчалик ҳаракат қилмасин, нима деганини эслай олмади. Миясида иродасига тобе бўлмаган аллақандай бир марказ ишлар ва у диққатини бу ерга қаратишни истаганида, дарров туманлар ичра ғойиб бўларди. Бошини дераза рафига суяди. Кўзларини ярим юмди. Қаршисидаги қаср боғидаги бир неча дарахтнинг девордан ошган шохлари худди мўридан чиқаётган тунгга ўхшаб, тун бағрида оҳиста тебранарди. Бир зумга ўзини трамвай шовқинларидан, электр нурларидан ва тундан узоқлашиб, яшил ва нурафшон бир манзилда тургандек ҳис қилди. Терак ниҳоллари орасидан ва тор йўлдан юриб борар, ўнг тарафида бир одим кенглик ариқдан кўпириб сув оқарди. Чап томонида қуйига қараб узанган тизма ва унинг устида атрофи ёввойи атиргуллар билан ўралган боғлар ястаниб ётарди. Чўккалаб турган одамларга ўхшаб кетадиган игнабаргли дарахтлар ва устидаги қип-қизил мевалари осилиб турган гилос новдалари якқол кўзга ташланиб турарди. Бир муддат ўтиб, йўл қисқа тепаликка уланди. Энди икки тарафидаги дарахтлар ва буталар атрофни кўрсатмайдиган даражада зичлашган ва юксалганди. Тепалик ёнида кенг майдон кўринди. Йирик ёнғоқ ва қайрағочлар кўк юзини буткул қоплаган ва барглари орасидан ўтган ёруғлик майдоннинг бир бурчагидаги кичкина ҳовуз юзасига муттасил ўзгариб турувчи мозаика билан оро берарди. Демак, келган

йўлининг четидан оқаётган ирмоқнинг манбаси шу эди. У тарафга юрди. Ҳовуз ёсунли¹¹ ва печак босган тошлар остида гойиб бўларди. Атрофда барглarning шитирлаши ва ҳовуз тубидан, қумлар орасидан чиқаётган сув пуфакчаларининг ширин сачрашидан бошқа ҳеч қандай товуш эшитилмасди.

Трамвай ғилдирагининг аччиқ фарёди уни ҳушига келтирди. Бир лаҳзада катта қизиқиш билан ёна бошлади: бу манзарани, бу яшил йўлни ва қоялар орасидан отилиб, табиий ҳовузни вужудга келтирган сувни қаерда кўрганди? Бутун хотирасини жамлади. Болалигидан бери айланган жойларни, онгидан жой олган гўзал манзараларни кўз олдига келтиришга ҳаракат қилди. У ерни ҳеч эслай олмади. Қаерда эди? Дурсунбей ўрмонларидан Қаздаг қарағайлари ва булоқларига қадар ҳамма жойни хотир кўзгусига солиб чиқди. Машинада ва яёв юрган ерларни хотирлади. Бу сердарахт йўлда ёлғизмиди, ёнида бошқалар ҳам бормиди? Буни ҳам эслай олмаётганди. Бошини ёриб юборадиган даражада ишлатди. Кўз олдига бу қадар аниқ намоён бўлган жойлар бир хаёл бўлиши мумкин эмас. Бу жойларни, албатта, кўрганини биларди. Аммо қачон? «Қизиқ, тушимда кўрдимми?», деб ўйлади. Йўқ, бу туш ёки бошқа нарсa эмас эди. Ўша йўлдан юрган, гилос дарахтларини ва игнабарг боғларни ўз кўзлари билан кўрганди... У ерни яна кўришни ичида жуда қаттиқ истаётган, фақат қаердалигини билолмай чорасизлик ўтида қовуриларди.

Бу муваффақиятсизлик жонини сиқди. Кўзларини яна хонага қаратди. Умуман олганда, бу ҳолни у кўп марта бошидан кечирган: китоб ўқиётганда ундаги бир неча

¹¹ Қуруқликда, дегизда ва сувда ўсадиган баланд ўсимликларнинг ибтидоий намуналарига берилган умумий ном (тарж-н)

сатрни танигандек бўлар, фақат қаерда, қандай ўқиганини эслай олмасди. Ёки кимгадир бир гапни гапираётганида миясидаги бир овоз унга суҳбатни айнаи шахслар ва айнаи калималар билан бошқа бир вақтда қилганини шивирлар ва кейин Умар сўзларини унутиб, уни излашни бошлаб қоларди. Бир неча марта буни тушида кўрганини тахмин қилмоқчи бўлди. Эҳтимол, қандайдир куч унга баъзи ҳодисаларни аввалдан тушида кўрсатар. Кейин бу ўйини кулгили деб топди. Лекин бир неча ҳодисаларнинг, ҳаётида илк марта қилган баъзи ишларининг унга бегона эмаслиги ҳам ҳақиқат эди. Буларнинг аниқ вақтини била олмаса ҳам, лекин у ишларни қилганини, кўрганини ёки эшитганини биларди.

Ҳориган ҳолда, устига дағал мато ўралган похол ёстиққа бошини ташлади. Уй ичида жимлик ҳукм сурадди. Кўзларини юмиб, хаёлан барча хоналарни айланиб чиқди.

Фотима пастдаги устига брезент қопланган диванга жойини солиб, шу ерда куш уйқуга чўмган бўлса керак. Товони ёрилган оёқларидан бири кўрпанинг тагидан чиқиб қолган. Меҳнат билан улғайган, бирор кимса тегмай сўлиган қўлларини бўртиқ кўкраги устида қовуштирган. Қора сочлари кирчимол яманий¹²сидан чиқиб, ёстиқ устига ёйилган. Кўкси бир маромда кўтарилиб-тушар ва ўйлашни унутган мияси, балки етти ёшидан бери кўрмаган отаси ва онасига онд тушлар билан машғул бўлиб, ишлаш қобилиятини буткул йўқотмасликка ҳаракат қилаётганди.

Пастдаги катта боғча устидаги хонада ухлаётган Эмина хола билан Ғолиб амакининг ётишини тасаввур қилиш унчалик ёқимли эмасди. Иккита каттакон ёғ иди-

¹² Яманий — бош кийим

шига ўхшаб, бир-бирига орқа ўгириб ётаркан, ётоқхона кроватининг икки томони чўкиб қолган. Ғолиб амакининг оппоқ ва олди нақшли тунги кўйлаги белига тўпаниб қолган ва садаф тугмали шалварининг бир тарафи тиззасигача сидирилган. Эмина хола томоғининг бурмалари орасидаги енгил тер томчилари ҳамда кўзлари атрофига тошиб чиққан сурма ва упалари билан ухлар, ҳар иккиси ҳам гамгин рўёдек кўринарди. Ғолиб амакининг хурраги хотинининг лаблари орасиданми, бурниданми чиқаётгани аниқ бўлмаган ҳуштак билан аралашиб кетарди.

Юқорида яна боғча устидаги бир хонада семиз, аммо ёш вужуди билан Самиҳа ётар, қўнғир ва силлиқ сочларини кашта ёстиққа ёйиб, бир қўлини ёноқлари остига, иккинчи қўлини кўкрагига ташлаганди. Оппоқ ва дўмбоқ оёқлари керилиб, бир-биридан айрилиб, яшил чойшабга ўралган. Андишасиз хаёл ичида балки автомобилли эр, ипак либослар, қаердадир сочини жингалак қилаётгани ҳақида туш кўрарди.

Умарнинг ёнидаги хонада эса...

Умар уйнинг барча хоналарини хаёлан айланиб чиқиш истаги фақат шу хонага бориш учун бўлганини тан олишни истамаётганди. Фақат энди англаётгандики, майхонадан чиқиб, ярим тунда бу ерга келишининг сабаби айнан шу. Эрталаб қизни кемада илк марта кўрганида ҳис қилган туйғулари хаёлидан яна бир марта ўтди.

«Аҳмоқ Ниҳат... Қандай қилиб бўлса ҳам мени асл ҳолимдан бошқача таърифлайди!...» деб қўйди. Ўша вақтга қадар ақлидан ва қалбидан ўтган ҳар бир нарсани мавжудлиги каби ошкор қилишдан бир қадар ғурур ва завқ туйишга кўникиб қолган эди. Бу унга нафсига бўлган эътиқодининг ифодасига ўхшаб туюларди.

Бу сафар эса бошқача ҳаракат қилиш учун ҳеч қандай сабаб йўқлигини ўйлади. «Исми нима эди? Мажида, ҳа, Мажида!» деди. «Унчалик гўзал исм эмас. Эҳтимол, отаси бирор маъмурнинг бу исмни ўғлига қўйганини эшитгандир ва қизига ҳам шу отни қўйгандир. Нима бўлганда ҳам эртага уни кўрганимда ўзига телба каби ошиқ бўлганимни айтаман...»

Мажидани кўз олдида тасаввур қилишга ҳаракат қилди. Юзини тўлиқ эслай олмас, фақат трамвайга миниш учун йигитдан узоқлашган вақтида ниҳоятда чиройли юриш билан ва бир марта ҳам орқасига боқмай узоқлашганини ҳамда қора ва жингалак сочлари билан нозик елкалари орасида икки бармоқ қадар кўринган бениҳоя гўзал бўйинини эслади. Кўзлари қандай рангда эди? Терисининг ранги ва бақбақаси ниҳоятда жозибадор эди, аммо огзи ва тишларнинг шакли қандай эди?

«Қандай бўлса-бўлсин!.. Хуллас, ўхшашини бутун ҳаётим давомида кўрмаганим бир хилқатдир у. Эртага... Эртага...»

Шундай худбинона тасаввурлар билан машгул бўларкан, бечора қизнинг қай аҳволда экани эсига тушиб, ўзидан уялиб кетди. Балки, ечиниб ётогига ётгандир. Балки, кийимларини ечмасдан хонанинг бир бурчагида гужанак бўлиб ўтиргандир. Ҳар ҳолда, уйғоқ бўлса керак. Эҳтимол, кўзларини шу чоғда кўк юзида сузиб юрган булутларга тиккандир. Ким билсин, бу оғир мусибат чоғида қизнинг юраги кўксида қанчалар изтироб билан ураётган экан.

Руҳлари бегоналардан ҳам узоқ бўлган бундай қариндошларнинг уйида ўн саккиз ёшдаги бир қизгинанинг ярим тунда, қоронғи хонада ёлғизгина уйғоқ ўтириши ва икки соат аввал эшитган очиқ ҳақиқат билан баҳсга киришиши ҳазин манзара эди. Умар бундай вазиятларда

инсоннинг атрофга қанчалик жавдираб қараб, дардини тўкиб соладиган бир ҳамдард излаб қолишини биларди.

«Эртага унга тасалли беришга ҳаракат қиламан!» деди. Фақат шу онда нақадар дағаллашганини кўрганда юзини буриштирди.

Унга қандай ичини ёриши, унинг қандай ширин ва мувофиқ жавоб бериши ҳақида ҳаёллар суришни истоган идроки билан ўйлай бошлади. Шу дамга қадар кечирган ҳаёт тажрибаси ҳаёлда яшаган ҳодисаларнинг асло воқе бўлмаслигини унга ўргатганди. Бунинг сабабини у даъволарининг кўплиги ва имконининг озлигидан эмас, балки омаднинг душманона ўйинида деб биларди. Шунинг учун бу сафар ҳеч нарсани ўйламасликни истади. Агар қизнинг ўзига қандай чиройли муомала қилишини тасаввур қилса, эртага, албатта, унинг аксига дуч келишига амин эди. Шу боисдан бу сафар ҳамма вақтдагининг тескарисини қилиб, ҳаёлларига эмас, ҳақиқатга, қизнинг эртага бўладиган чинакам вазиятига аҳамият қаратмоқчи бўлди. Бунинг ижобий бўлишини таъмин этмоқ учун энди салбий нарсаларни ўйлаш каби ҳийла қўлламоқчи бўлди. Бироқ неча соатдирки тўрт тарафга югуравериб чарчаган ва ракининг таъсири сақланиб қолган идроки аста-секин хира тортди ва Умар очиқ дераза олдида, бошини похол ёстиқларга қўйиб, ухлаб қолди.

VIII

Тонг ёришмасидан уйғонди. Қарши тарафдаги қаср боғидаги дарахтлар орасидан тонг оқара бошлаганди. Танасини қимирлатди. Бўйни бироз огрир, бу ҳам ёстиққа ноқулай бёш қўйганидан эди. Салқин кеча йигитнинг ёш вужудига таъсир қилмаганди. Фақат юзида ва қўлла-

рида нохуш бир қаримсиқлик бор эди. Териси уйқу асносида чиқарган ифрозданми¹³ ёки ҳавонинг рутубатиданми, қаердан келганини билмаган бу намликни рўмолчаси билан артиб олди. Айни рўмолча билан кўзойнагини ҳам узоқ артди. Ҳамма уйқуда эканида жўмракни очиб, шовқин қилишни истамади. Ўтирган жойидан ҳаракатсиз туриш ҳам унчалик ёқимли эмасди. Қаршисидаги богчада номини билмайдиган қушлар гала бўлиб чуғурлашарди. Эндигина барглаган дарахтлар майин шабада таъсирида енгил тебранар ва эшитилар-эшитилмас овоз чиқарарди. Кўкдаги юлдузларнинг бирин-кетин сўнишини томоша қилиш беқиёс гўзаллик эди. Кирчил ва ёсунли кошинлар тобора ёришиб келаётган нур жилваси остида жонланиб ҳаракат қилаётган каби кўриниши, дарахтлар ва томлар юзидан кўтарилаётган пардага ўхшаш туман ушбу ёруғликда қандай эриётганини кўриш инсонни руҳлантирарди. Умар:

«Баҳордек фасли бор бу дунё яшашга арзийди... нима бўлса, бўлаверсин...» деб шивирлаб қўйди.

Аста-секин кўчаларда ҳаракат бошланди. Биринчи бўлиб трамвайларнинг тақир-туқур тўлқини атрофга ёйилди. Бир неча уйнинг ҳовлисида пойабзал ва насосларнинг овози қулоққа чалина бошлади. Кўчанинг бироз ичкарисидagi атрофи ўралган уйлاردан бирининг деразаси овоз чиқариб юқорига сурилди. Бир автомобил бўғиқ овоз чиқариб ўтди ва трамвай кўчасига чиқди.

Умар қариндошларининг, фақат уларнинг эмас, шаҳарнинг ҳам тартибсиз бир нарса эканини ўйлади. Табиат билан техника рақобати юз йил олдин жиддийлашиб, бугун бурунма-бурун келиб турганди. Гўзаллик

¹³ Секреция (тарж-н)

ва сохталиқ, зарурият ва тақлидчилик бир-бирига турти-
ниб яшарди.

Бу орада пастки қаватда оёқ товушлари эшитилди. Фотима уйғониб, нонушта тайёрлаётган бўлса керак. Умар кўзгу қаршисига бориб, бўйинбоғи ва сочларини тузатди. Яна бироз кутгач, жўмракдан юзини ҳўллашни ва қониб-қониб сув ичишни истади.

Ёнидаги хонадан овоз эшитилди. Эшик очилди. Умар дарҳол жойидан отилиб турди. Ҳеч нарсани ўй-
ламасдан хонадан чиқди. Мажида қўлида сочиғи билан таҳоратхона оралиғидаги ваннага кирганди. Ярим очик турган эшикдан оппоқ тунги кўйлағи ва паришон сочла-
ри кўринарди. Умар дарҳол:

«Демак, ечиниб ётибди», деди. Гўёки кийим билан тонг оттириш мотам талаби бўлган каби буни бироз ға-
латироқ деб ҳисоблади.

Мажида юзини ювиб, артиниб чиқаётган эди. Умар шошилиб атрофга боқди ва ўзи ётган хона эшиғи ёни-
даги курси суянчиғига ташланган кичкина пуштиранг сочиқни олиб, қўлига айлантириб, силкита бошлади. Бо-
шини кўтарган қиз қаршисидаги одамга аввалига тани-
маган каби қараб турганидан кейин гоят лоқайд тарзда:

— Сизмисиз? Бонжур! — деди.

Умар буклаб икки қаватлаган сочиқ билан ўнг тизза-
сига урарди. Ёш бола каби ҳаяжонланиб:

— Ҳа, менман... Кечқурун келдим... Сиз ётган экан-
сиз... Яъни вақтлироқ кириб кетган экансиз, кўра олма-
дим... Сабр берсин... ҳа, яъни бошингиз омон бўлсин... —
деди.

Мажиданинг кетмоқчи бўлаётганини кўриб тез-тез гапирар, уни бир муддат шу ерда тутиб туришни истарди. Қиз кечани уйқусиз ўтказгани аниқ эди. Кўзлари шиш-
ган ва қизариб кетган, юзи саргайган ва тушкун қиёфада

кўринар, Умар бироз аввал унинг ётиб ухлаганини ўйлаб, хато қилганини тушунди. Шу хаёл ичида рўпарасидаги навнихолни бошдан-оёқ томоша қиларди. Узун ва оппоқ тунги кўйлак кийган Мажиданинг қадди янада баланд ва нозик кўринарди. Қизил бахмал шиппаги билан кўйлагининг орасида қолган тўрт бармоқ кенгликдаги оёғи фил суяги янглиғ оппоқ ва силлиқ эди. Елкасини қоплаган бурмалари орасидан чиқиб, ён томонга чўзилган қўллари ҳам ҳаракатсиз ва оппоқ. Сочикни тутган қўлининг устки томонида билагидан бармоқларига қараб нафис ва билинар-билинемас кўкимтир томирлар тарқалган. Кесилган жингалак сочлари қулоқлари орқасига ташланган ва сув теккан жойлари ял-ял порлаб турарди.

Умар гапни давом эттиришга бошқа сўз тополмади. Қизнинг тунги кийимда, аммо бамайлихотир ва ғайритабiiй бир шовқин кўтармай қаршисида туриши ҳамда жасоратли кўзлар билан боқиши уни буткул ҳайратга солганди. Мабодо, Мажида ясама ҳаяжон билан қизариб кетиб, у ер-бу ерини ёпишга уриниб, бетартиб ҳаракат қилганида Умар дадилланиб: «Нима эди у, кичик хоним», дея ҳазиллашиш ва беадаблик қилишини бошлаб қолиши мумкин эди. Бироқ қаршисидаги ундан кўра, ниҳоятда табiiй, яъни кучли эди.

Умар енгил таъзим қилди ва:

— Ҳа... Жуда ҳам қайғурдим. Бошингиз омон бўлсин! — деди.

Мажида яна айнаи бефарқлик билан, ҳеч қандай мулозамат кўрсатмай:

— Ташаккур, — деди ва хонасига кирди.

Умар ҳам ўз хонасига кирмоқчи бўлиб қайрилди, лекин ташқарига чиққани нақадар кулгили бўлишини ўйлаб, жўмрак ёнига борди. Сўнг кўзойнагини бир қўлига олиб, иккинчисин билан юзини бироз намлади ва ҳовуччи-

да думга ўхшаб ўралиб турган сочиқ билан бетини артди. Оғзи буткул куруқшаб қолгани ҳолда сув ичишни унутди. Хонасида бир муддат тик туриб қолди. Ичида ҳаммасини ёмон бажарганига, қизнинг қаршисида кулгили ва бечораҳол бир алфозда турганига оид ишончли хавотир ўртарди уни.

«Жин урсин, қанчалар аҳмоқ бўлдим. Қиз бечорага худди еб қўйгудек тикилдим. Сездирмади, аммо, албатта, қаттиқ ранжиган бўлса керак. Мен қиз бўлганимда ўзимнинг типимдаги эркаклардан нафратланган бўлардим», деди ўзига ўзи.

Курсига ўтиришга сабри етмас, кичкина хонада у ёқ-бу ёққа юраверса ҳам, бу билан шошқалоқлигини исботлаб қўйишини, балки қадам товушлари қўшни хонага ҳам эшитилишини ўйлаб, хона ўртасида беқарор туриб қолди. «Ҳаёт майда-чуйдага ва дағалликка шу қадар тўлаки, яшашга арзимади!...», деди. Сўнг «Одамсан-да!» дея орқасига қайтди, ташқарига чиқди ва зиналардан пастки қаватга, залга тушиб борди.

Сув ўтказмайдиган оқ мато ўралган дастурхон ҳозирланган эди. Фотима ҳўл қўлларини ёнбошига галма-гал артиб, боғ тарафдан чиқиб келди. Бир қўлидаги сирли идишда йирик яшил зайтун доналари бор эди. Уни стол устига, чуқур асал идишининг ёнига қўйди ва:

— Сиз ўтиринг, бейим... бизникилар кеч туришади, — деди.

Умар бутун ҳам хонадон аҳлини кўрмасдан кетишини, бироқ уларнинг бундан яна хафа бўлмасликларини ўйлади. Шундай бўлса-да :

— Поччам кетдими? — деб сўради.

— Йўқ... ҳали турмади.

Демак, Ғолиб афанди ҳам ишларининг жиловини қўйиб юборибди. Ёғ бандаргоҳидаги дўконга бомдод на-

мози кирмасидан бориб ўтиришнинг фойдаси йўқлигини ниҳоят у ҳам англаб етибди ва ўн олти ёшдаги шогирдининг иродасига таяниб, тонгги уйқуни бузмасликни оқилона йўл деб топибди.

Курсилардан бирини орқароққа тортиб ўтирди. Фотима олдидаги оқ шиша финжонга чой қўйди. Юқоридаги хонанинг эшиги очилиб, хонада оёқ саслари эшитила бошлади. Умар бепарқ бўлишга уринган бир овозда:

— Самиҳамикан, ажабо!.. — деди.

— У эмас, у эмас... Кичик хоним пешин бўлмасдан тура қолмайди. Менимча, Мажида хоним бўлса керак. Дарс вақти яқинлашяпти. Кеча бормаганди. Кадикўйда бир қариндошиникида эдилар. Аммо бугун қандай борадими?..

Юқорида оёқ товушлари давом этарди. Ҳарҳолда, Мажида пойабзалларини кийиш билан машғул кўринадди. Фотима Умарнинг ёнига келиб, қулоғига пичирлади:

— У мактаб чолғу асбоблари чалинадиган, халқ қўшиқлари куйланадиган жой экан... Шундай кунда бориб бўладими?..

Сўнгра бошини тебратиб, илова қилди:

— Аммо шўрлик бу ерда ҳам қолиб нима қилсин?.. Балки ҳаво олиб, ичи ёришар. Жуда ҳам раҳмим келяпти қизгинага...

Мажида зинадан тушиб кела бошлади. Яшил катакли ва ғишт рангли спорт юбка ва жигарранг свитер кийган, бошида худди шундай рангдаги қалпоқча қўндирилганди. Умарнинг кўзлари унга қадалиб, юзида кулимсирашга ўхшаш бир ифода пайдо бўлди. Мажида ҳам юзида ширин бир табассум билан келар, кўзларининг қизаргани ва юзининг сўлғинлиги хира хонада унчалик кўзга ташланмас, фақат бироз силлиқ кўринадди.

Умар унинг табассумини фавқулодда оғриқли деб билди. Йўқ, бундай паллаларда кулиш тўғри эмаслигини ўйлаб, бундай ҳукм чиқармади. Мажиданинг қанчалик изтироб ичида эканини сезмаслик учун одам кўр бўлиши керак эди. Шунчаки, бу ғалати табиатли навниҳол ғуссасини атрофидагиларга кўрсатишни истамайдиган даражада ўзига ишонган хилқат эди. Дудокларида барқ уриб турган табассум унга яқинлашишни истаганларни нарига итараётганга ўхшар, Умарнинг кўнглидан: «Бошимга катта бир иш орттириш арафасидаман, охири бахайр бўлади, иншооллоҳ!...» деган ўй кечди.

Мажида Умарнинг қаршисида ҳозир бўлди. Финжонни қўлига олиб, бир неча қултум ҳўплади. Кўнгли ҳеч нима тиламас, лекин ўзини мотамсаро кўрсатмаслик учун иссиқ чойни ичишга ҳаракат қиларди. Орада кўзлари бир Умарнинг кўзлари билан учрашди. Сарғиш сочлари оппоқ пешонаси устига тушиб турган йигитнинг ҳоли унга бироз кулгили, аммо ғоят самимий кўринди. Мажиданинг юзини эса ичидан келган иссиқ ҳаво қамраб олди ва қовоқларини енгилгина юмиб ҳўрсинди.

Ҳозир бутун туриши билан: «Ҳолимни кўриб турибсиз-ку!» деганга ўхшарди. Умар буни дарҳол англади. Қаршисидаги хилқатга тикилиб қараб туриб, чуқур нафас олди. Бир купеда ўтирган ва бир-бирининг тилини билмайдиган икки инсон каби секин-секин табассум алмашишни бошладилар. Умар бир неча марта оғзини очиб, олдинга эгилди. Бир нарсга дейишга чоғлангандек бўлди, лекин кейин фикридан қайтди. Мажида буни сезмаган каби кўринарди. Ниҳоят, иккови ҳам бир вақтда ўрниларидан туришди. Умар Фотимага:

— Холам билан поччамга салом айт! Ўзинг кўрдинг, кутиб ўтирдим, улар эса ҳали ҳам уйғонишмади. Энди

менинг айбим йўқ, — деди. Кейин кулимсираб илова қилди: — Самиҳанинг ҳам кўзларидан ўпаман!

Шапкасини олди. Мажида эса нота дафтарларини олган ва оч рангли пальтосини устига ташлаганди. Умар гўёки аҳамиятсиз тарзда:

— Сиз ҳам чиқяпсизми? — деб сўради. Қиз:

— Ҳа... кўряпсиз-ку! — деб жавоб берди.

Умар: «Бу қизнинг қаршисида масхарабозлик қилиб бўлмайди», деб ўйлади.

Ҳазил-хузуллар, синфдош қизларни ҳайратда қолдирган мулойим беадабликлар, ҳатто баъзан ҳаёсизлик-кача борган шўх нуқталар ўлик жисмлар ҳолида бошида ётарди. Бундан фарқли тарзда, орзулари олдиндан туйганлари билан қиёс қилиб бўлмайдиган даражада шиддатли эди. Эшиқдан чиқаётганда Мажиданинг бармоқлари қўлига тегиб кетгани Умарни қизартириб юборди. Ғуссали нигоҳларини узун ва қора киприклари остидаги магрур табассуми билан муҳофаза қиларкан, йигитга қараганда уни буткул саросимага солар ва атрофига маъносизларча боқишга ҳамда жим бўлишга мажбур қиларди. Ора-сира Умарнинг кўзлари ҳам ёнидагига термилар, унинг жигарранг свитери остида бўртиб турган кўкси эғнидаги пальтоси остидан отилиб чиқиб кетаётгандек бўлар, бу ҳолни кўрган йигит тишларини маҳкам сиққанча нотекис нафас оларди.

Трамвай юрадиган кўчага келганларида бир-бирига боқишди. Умар дарров:

— Йўлингиз қаерга, консерваториягами? Соат энди саккиз бўлди... Бир соат вақтим бор, истасангиз, биров юрамиз, — деди.

Мажида «хўп» деган маънода бошини тебратиб, йўлида давом этди. Боязидга, ундан Бақирчиларгача юриб

боришди. Икковида ҳам бир хил муаммо давом этаркан, умар ичида сўзлай бошлади:

«Тут еган булбулга ўхшаб тилим тутилди. Бу ҳолатни ўзим ҳам биринчи марта ҳис қиляпман. Бироқ вазият галати. Илк дафъа танишган ва бир кун аввал отасининг ўлимининг хабарини эшитган мотамсаро қизга шоша-пиша севги изҳор қилинмас... Фақат тасалли берилди. Аммо бу мен ҳам умримда қилмаган нарса. На кимса менга тасалли берган, на мен бировга... Аслида, риёкорлик тасаллида энг авжига чиқади. Шу дамда чехралардаги ёлғончи ҳамдардлик ифодаси, бироз юқорига кўтарилиб, бир-бирига яқинлашган қошлар, енгил-енгил ва маъноли бир қиёфада тебранган бош ва ичингдан тортиб чиқарилган мотамсаро сас одамни телба қилади. Бу қизнинг ҳам айнан мен каби ўйлаётганига аминман. Шубҳа йўқки, бундай нарсалардан мамнун бўлмайди. Ҳеч нарса бўлмагани каби мактабига кетиб бораётганидан аён бўлиб турибди... Хўп, аммо нимани тўхтатиш керак? Оғзидан сути кетмаган иккита мактаб ўқувчиси каби боқишиб, термилишиб юриш ҳам ақлга тўғри келадиган иш эмас. Бу ҳам бошқа бир совуқлик. Энди қўлимни узатиб, Аллоҳга омонат қилдик, дея суриб юборсам нима бўлади?... Мен бундай муаммога дуч кела олмайман... Фақат нима учун?... Шубҳасиз, бу ерда мени унга боғлаган нимадир бор. Ён томондан кўриниши ажойиб... Қандай оппоқ юзи бор... ва бироз сарғишроқ. Қизик, уйқусизликданмикан ёки ҳамиша шундаймикан? Мен бу қизни, албатта, танийман. Яъни руҳини руҳим танийди. Орамизда бир нарсалар бор... Оҳ, аҳмоқ Ниҳат!.. Мени бир кун телба қилади... «Сен унн балки болалигингда кўргансан-у, онгингда хотираси қолгандир ва сен ана ўшани бўрттиряпсан», дейди. Ёлғон... Бу болалик хотираси каби ёки бошқа нарса эмас... Фақат бир марта унн шу ҳолга

солди. Шундай имкониятни таклиф қилди. Имкони йўқ, ўзимни қутқара олмаяпман. Одамлар ҳодисаларни содалаштиришга, жўнлаштиришга қанчалар қизиқади. Бутун хаёлларимни бир аҳмоқона гап барбод қилади... Зотан, Ниҳат шу кунларда менга ёқмай турибди. Шубҳали ишларга аралшиб юрибди. Аммо яхши дўст. Мен учун жонини беришга ҳам тайёр... Бироқ нимани биламан? Бу менинг шунчаки тахминим, балки мен учун тирногини ҳам кесмас. Аммо шу вақтга қадар кечган дўстлигимизда фидокорлик ҳар доим унинг чекига тушган... Моддий фидокорлик... Кўрамиз, яна олдинга бора олармикан? Менга олдингидек жипслашмаяпти... Унинг атрофидаги «ҳариф»лар ҳам шундай... Албатта, уларнинг қандайдир жозибаси бор. Яхши ёки ёмон бўлса-да, бир гуруҳ ақли кишиларнинг бир нарсалар кўрсатмоқ пайида, қизиган машина каби ишлашлари инсонларни ўзаро боғлаб туради».

Кўзлари яна Мажидага тикилди. Қиз ҳам аллақандай ўйларга толганча қошларини чимириб, кўзлари билан олдинга қадалган, юзининг бир чизиги ҳам қилт этмай юриб борарди. Чап қўлатиғига қистириб олган бир неча нота дафтари орқага сирпаниб чиққан, калта пошнали жигарранг туфлиси йўлакда чиройли тарзда кўтарилиб-тушади. Умар унинг худди эркаклар каби катта ва шаҳдам қадамлар ташлашига диққат қилди. Қизларнинг кўпинча майда қадамлар ташлаб, оққуш мисол сузиб юришлари унинг ичида ҳамма вақт ғалати бир марҳамат ҳиссини уйғотарди. Шунинг учун Мажиданинг ундан ортда қолиб кетмай, пешма-пеш юриб келаётганини қадрлай бошлади.

Кўприкка етишди. Қаршидаги оломон югураётган сингари келар ва ҳар тарафдан гўнгилаган овозлар эшитиларди. Халич тарафдаги йўлакка ўтишди. Ора-си-

ра сарғиш сувга, катта-кичик қайиқларга ва баржа¹⁴ларга қарашди. Понтон¹⁵лардан бирининг бурчагида ўн ёшлар атрофидаги бола ўтирар, ёнига қўйган тунука қутидан териб олган чувалчангларни илгак билан олиб, сал узоқроққа ташлар, сўнг яна уларни ўзи томонга тортиб оларди. Бир муддат уни томоша қилишди. Яланғоч ва кир босган оёғини солдан пастга осилтириб олган ва кўзларини қармоғининг ипидан узмаётган боланинг сабот ва иродаси Умарни ўйлантириб қўйди. Ўзининг ҳеч қандай ишга бунчалар диққат билан ва ўзини бунчалик бериб кириша олмаслигини ўйлади.

Шу чоғда Мажиданинг нота дафтарларидан бири ерга тушди. Умар чаққон эгилиб уни олди ва қўлини узатиб:

— Қолганларини ҳам беринг, ўзим олиб юраман, — деди.

Мажида ҳеч нарса демай, узатди. Фақат кўзларида ташаккурга ўхшаган бир нарса намоён бўлди. Унинг бу ҳоли Умарни бус-бутун боғлаб қўйди. Ўзига:

«Бу не бало бўлди!», деб қўйди. «Мен мафтун бўлган не-не қизларнинг кўпдан кўп илтифот ва мақтовлари бу қизнинг маъносини ҳам яхши англамаганим бир боқиши қадар севинтирмаганди. Ҳа, фақат бир боқиш ва балки бироз марҳамат ҳам аралашдир... Фақат унинг ҳеч бўлмаганда бефарқ бўлмаслигининг ўзиёқ мени тўлқинлантиради. Ичимда ажиб бир енгиллик ва кенгликни ҳис қиляпман. Эҳтимол, ҳақиқатдан севмоқ шудир. Балки мен ҳозиргача чинакам севишнинг нима эканини билмай юргандирман. Қизиқ, ўзимни тортмасдан қўйиб

¹⁴ Баржа — яқин атрофдаги қирғоқларга ёки портдан узоқда жойлашган кемаларга юкларни олиб ўтадиган қайиқ

¹⁵ Понтон — тўртбурчакли призмага ўхшаш металл ёки ёғочдан ясалган мустаҳкам сузувчи восита

юборсаммикан?.. Қачонки иродамга мурожаат қилсам, ўзимни қаттиқ чарчагандек ҳис қиламан... Ўзимни ҳодисалар оқимига ташлаб қўйсаммикан? Ажабо, шу онда у нимани ўйлаётган экан? Ҳар ҳолда, мени

эмасдир... Нега?.. Унинг хаёлида бир зумгина яшамок учун нималарни қурбон қилган бўлардим?.. Ҳамма нарсани... Менга ҳозир бир ишорат қилса, бас, ўша заҳоти ўзимни шу трамвай тагига отаман. Чиндан ҳам отармидим...»

Шу пайт Мажида:

— Нима қиялпсиз? — дея Умарнинг қўлига ёпишди. Йигит довдираб, атрофга қарамасди. Мажида:

— Қаршингизда бирор кишини кўриб қолдингизми? Сал бўлмаса, трамвай остида қолардингиз! — деди.

Умар турган жойига қаради. Пиёдалар йўлагиди эмасди. Демак, Мажиданинг ёнидан ўтиб, бу ерга келган. Хаёлини жамлади:

— Шундай туюлди, шекилли, ҳеч ким йўқ экан, — деди.

Чап қўлида, бироз аввал Мажида маҳкам ушлаган жойда ғалати бир совуқликни ҳис қилди. «Нега ушламаяпти... Нега қўйиб юборди?...» деб мингирлади. Юзи худди боланики каби буришган, ичидан етилиб келган йиғини зўрға ушлаб турарди. Ниҳоят, чидай олмади:

— Қўлимдан тутсангиз-чи! — деди.

Мажида унинг қўлини бироз аввал тутган жойидан, фақат бу сафар енгил бир шаклда ушлади. Шу чоғда нигоҳлари тўқнашди. Мажида бир нарсани эсламоқчи бўлгандек, бир муддат тикилиб турди. Унинг кеча кўприқда ҳам худди шундай қарагани Умарнинг хаёлидан «лип» этиб ўтди. Мажиданинг кўзлари бу ҳолда ўзига қараб турганида ҳайрон бўларди. Қизгина бир нарсалар кўрар,

уларни онгига жойлаштирар, сўнгра яна бир нарсалар ахтара бошлаётганга ўхшарди.

Умар бошини ўтирди. Яна юра бошладилар ва Каракўйдан кейинги тепаликка индамай кўтарилишди. Ўтаётган ҳар бир сония руҳларида бир ўзгариш қилаётганини, уларни бир-бирига янада кўпроқ танитаётганини фаҳмлашарди. Ҳар бири ўз ўйларидаги йўлдан борар ва бу йўл билан ҳамроҳининг хаёлларида ҳам бир кесишган нуқта борлигини аниқ биларди.

Консерваториянинг олдига келишганда Мажида жимгина қўлини узатди. Умар довдиради, энди ундан айрилиши ва ҳафталаб кўрмаслиги мумкин. Бу табиий ҳол эди, ахир. Ҳолбуки, ундан беш дақиқа бўлса ҳам айрилишни онгига сигдира олмасди. Ўйлаганларини айтишдан қўрқиб, фақат:

— Энди қандай қилиб ишлай оласиз? — дея олди, ҳолос.

Мажида ўша тушуниб бўлмайдиган кулимсираши билан:

— Нега бундай савол беряпсиз?.. Бундай нарсалар сўраладимиз? — деди.

Умар бутун жасорати ва иродасини жамлаб, ғудранди:

— Сизга кўп гаплар айтмоқчи эдим!

— Лекин ҳеч нарса сўзламадингиз!

Умар маломат тўла кўзлари билан боқди. Мажида узрнамо овозда:

— Яна кўришамиз... — деди. Ҳамроҳи эса дарҳол олдинга отилди:

— Қачон?

Мажида елкаснни қисди.

— Кечга яқин бу ерга келиб, сизни олиб кетайми? Холамларникига бирга борамиз!.. — деди

Қиз ўйланиб тургандек бўлди-да, сўнгра қарор қабул қилиб:

— Ихтиёрингиз! — деди ва тош зинадан кўтарилиб кетди.

IX

Умар пастга худди югургандек бўлиб тушди. Қуш каби енгил эди. Ичида кўпириб-тошаётган бир саодат бор эди. Атрофидан ўтган инсонларни кучишни, ҳар бир кишига: «Нега турибсиз, ахир! Қувнанг, севининг, ҳаёт-дек ширин нарса борми?» дея ҳайқаришни истарди.

Кўприкка бир нафасда тушиб келди. Юраги жуда тез ураётганди. Соатга қаради, ўнга яқинлашибди. «Яна кеч қолдим!» деб ўйлади. Аммо бу унинг завқини бузмади. Уни почтахонага ишга жойлаб қўйган ва у ерда муҳим бир вазифада ўтирган узоқроқ қариндоши бор эди: «Бориб бир қўлини ўпай... Мамнун бўлади ва бизнинг идорадагилар ҳам унинг хонасидан чиққанимни кўриб, чакларини ёпадилар», деб ўйлади.

Ой оралаб қирқ икки лираю етмиш беш қуруш маош оладиган вазифасининг отини ҳам билмас, ҳисоб бўлимида ўтирар ва ҳали ҳамон ҳеч қандай иш қилмасди. Ора-сира ғазначи Ҳофиз Ҳусомиддин афанди уни ёрдамга чақирар ва бир неча маъносиз дафтарларга маъносиз рақамлар ёзишини илтимос қиларди. Бу унга сира ҳам малол келмасди. Ўзича усуллар ижод қилар, қулайликлар топар, баъзан эса дастлаб, биринчи, сўнг иккинчи, кейин бошқа рақамларни олиб, бир-бирининг остидан ёзар, ўн-ўн бешта рақам бўлгач, нечтасини унутмасдан ёзганини тажриба қилар ва бошига шу йўсунда машқ қилдиргандек, бу машгулотидан завқ оларди.

Хизмат хонасида ўнтача стол жойлашган, улардан ҳар бирининг ортида, гўё муҳим ишлар билан машғулдек дами чиқмай ишлаб ўтирадиган турли ёшлардаги ходимларнинг ҳеч бири вазифасига Умардан кўра кўпроқ боғланмаган эди. Қайси бири тирикчилик дардини, қайсиси учрашувини, баъзиси фильмлар ҳақида ўйларди ва бор-йўғи нон пули топиш учун ишлаб турган шу зерикарли ишини тиним билмай қарғарди.

Усти қорага бўялган кичик столларнинг ҳар тарафи каттакон қора дафтарлар, чизиқли қоғозлар, бир-бирига маҳкамланган қоғозлар билан тўла эди. Булардан бошқа каттароқ столларда ўтирган икки ходимнинг орқа тарафини эгаллаган жавонларда ҳам айни қора ва каттакон дафтарлар терилганди. Ёш ходим олдидаги столнинг учини кўтарди, у ерга сиқиштириб қўйган кўзгусига боқиб ялтироқ сочларини, эскирган сунъий ипак бўйинбогини тўғрилашга тушди. Камзулининг чеккалари франк кўйлагини ёқасидаги йиртиқларни ва ямоқларини тўла яширмагани учун қўли асабий ҳаракат билан дам-бадам бўйнига бориб келар эди. Оч рангдаги кўйлагининг пастки қисми кир бўла бошлаган ва қаттиқ дазмолланган шимининг устига тушиб турар, шунингдек, учинчи бармоғини кўтармоқчи бўлган канар-сариқ туфланинг бурун бурмаларида тердан ҳосил бўлган доғлар бор эди.

Унинг ёнидаги ўрта ёшли ва сочларини чўткага ўхшатиб кестирган бошқа бир ходим столининг ўнг тарафидаги тортмани очиб, ичига эгилиб олганча эски оқшом газетасида чиққан тарихий романни ўқирди.

Бошқа столларнинг эгалари ҳам олдиларида расмий ишлари бўлгани ҳолда чекка-чеккада бнр хилват топиб хусусий ва шахсий ҳаётларининг ташвишида бўлар, жила курса, икки-уч соат ёзув ёзгандан ёки ҳисоб-китоб қилгандан сўнг курсиларининг орқасига таяниб, бошла-

рини орқага ташлаганча узоқ вақт ўйга толишарди. Бир муддат шундай тургандан кейин, худди биров туртиб қўйган каби бирининг силтаниб столи устига эгилиши ва ўзларини иш билан машғул каби кўрсатишлари Умарга ўйинчоқ жавон отларнинг ора-сира туриб бошларини ҳавога кўтаришларини ва боғланган кўзларининг орқасидаги бир нималарни сезишга ҳаракат қилгандан сўнг яна айлана бошлашини эслатарди.

Яъни бошларидаги кичкина хонада ва жез панжара орқасида ўтирадиган ғазначи Ҳофиз Ҳусомиддин афанди идорада ишлаётган ягона одам бўлса ажаб эмас. Баъзан ҳамма кетганидан кейин ҳам хонасида қолар, беш-олти дафтарга алоҳида-алоҳида қайдлар қилар, кассасини ўч-тўрт хил калитлар билан қулфлар ва жуда камчилик билан гаплашарди. Умар у билан бу ерга илк келган кунлари дўстлашиб олганди. Мудом соқоли ўсиб юрадиган, ҳали қирқ беш ёшга ҳам тўлмай, ярми оқариб, ярми тўкилган сочлари билан олтмишга киргандек кўринадиган бу одамнинг оддий киши эмаслигини дарров англаганди. Ўзига махсус ва янги ҳазиллар қилар, атрофдагилардан сўз очаркан, бироз кескин, аммо аниқ ҳукмлар берарди. Катта хонага жуда кам киргани ҳолда, у ердаги барча ходимларнинг хусусиятларини қандай билганига Умарнинг сира ақли етмасди.

Аксар ҳолларда кайфияти яхши бўларди. Ингичка кумуш ҳошияли кўзойнак тақиб ишлар, бирор киши билан гаплашаётган вақтида уни пешонасига кўтариб қўярди. Доимо кулимсираб турганга ўхшаган оч жигарранг кўзлари инсонни гўёки ўзининг косасига солиб олар ва асло қўйиб юбормасди. Барча ҳаракатлари ва сўзлари ҳеч нимадан андиша қилмаётган ва ҳеч нарсадан кўрқуви бўлмаган одам каби очиқ ва бир маъноли эди. Ҳолбук, Умар унинг турмуши ёғ ва бол ичида сузиб

юрмаслигини яхши биларди. Энг каттаси ўн саккиз ёшга тўлган беш боласи ва бир хотинини боқиш ташвиши билан, олган маоши у ойдан бу ойга аранг етиб оладиганлардан эди. Илк танишган кезлардан Умар унга ҳолидан шикоят қилишни бошлаган, олган пулининг ҳеч нарсага етмаслигини, Баликесирдаги онасидан қирқ йилда бир келган бир неча лиранинг кийимлик мато олишга ҳам етмаганини, бир амаллаб ўқишни битириб олса, ҳар ҳолда, ишлари бошқача бўлишини, фақат пулсизлик сабабли олти йилдан бери факультетда беҳуда ўқиб юрганини айтганди. Ҳолбуки, дарсда давом этмаётгани ва ҳали ҳам ўқишни тамомлай олмаётгани пулсизликдан эмас эди. Ўқитилганларга, айниқса, ўқитганларга қарши ичида енгиб бўлмас бир ишончсизлик, сабабсиз бир лоқайдлик билан тўлганди. Бунинг сабабларини қанчалик ташқаридан изламасин, асл иллат ўзининг хомкалласида эканини билар, энг аввало, ўзини алдаш учун шундай масаллар тўқирди.

Ҳофиз афанди уни жиддий суратда тинглагандан сўнг: «Ўғлим, — деди, — биз сенинг даврларингдан ўтдик. Инсон бир марта ўрганишни бошладими, асло орқасини қўймаслиги лозим. Ора озгина совиб қолдими, бу илм деганлари номард одамни ҳуркитади. Ҳаёт билан ҳаддан ортиқ танишлик муайян ёшдан сўнг кўп нарса ўрганишдан, яъни лозим бўлган соҳасини ўрганишдан узоқлаштиради. Бундан кейин ўзингни беҳуда зўрлама... Ҳаётингга бошқа йўл танла, масалан, банкми, ишқилиб, шундай жойлардан иш қидир. Ёшсан, ҳаммасини эплайсан...» Хотираларга толган каби бир муддат ўйланиб тургандан сўнг, ўзи ҳақида гапира бошлаганди ўшанда:

«Мен ҳам сенга ўхшаб таҳсилимни ярмида ташлаб кетдим. Дорилфунундан эмас, лицейнинг сўнгги синфларидан айрилдим ва ҳисобчи бўлган отам билан давлат

хизматига кирдим. Ёш уйландим. Тўрт-беш йилдан кейин отам, унинг орқасидан хотиним ўлди. Кутилмаганда ўзимни қўлга олдим. Падаримдан қолган бир неча қурушни қисқа фурсатда тугатдим. Сўнг яна давлат хизматига кирдик, яна уйландик, бола-чақали бўлдик, судралиб яшаб юрибмиз. Ҳаёт деганинг бошқа нима ўзи, зотан? Мен шунга ишонаманки, уч ярим кунлик умримизни ўзимизга заҳар қилмаслик учун на ўтмишдаги ҳаётимизга ва на қўлдан чиқарган фурсатларимизга, на келажақдаги орзуларга қулоқ солмай, бугунги кунимизни қадрлаб яшашимиз керак. Ҳар бир ҳодисанинг инсонни завқлантирадиган бир жиҳати бор. Баққол ойнанинг бошида берган пулимиздан кўнгли тўлмай, эшик тақиллатиб келса, аёлим асабийлашади, ҳолбуки, мен бунинг ҳам ёқимли томонларини топаман. Баққолнинг дўкон эшиги олдида жаҳл билан бош кийимини ечиб, қайта кийиши, Истанбул шеvasига мослаштирмоқчи бўлган тили янада чулчутлашиб қолганини кузатаман ва ўйлайман. Ҳаётда ҳеч бир нарса бизнинг орзумизга тобе эмас. Гарчи, бу бир фалокат, лекин яратилиш бизга бу фалокатни енгиллатадиган бир восита ҳам берган, яъни атрофни ибрат кўзи билан томоша қилиш қобилиятини. Баъзан болаларга китоб олишга пул қолмайди... Энг каттаси менга юклайди, гарданимга қўяди, унга беришга мажбур бўламан, фақат қолганларининг тўртови ҳам қиз, қўлларида йиглашдан бошқа ҳеч нарса келмайди. Мен уларни қаршимга ўтқазиб олиб, китоб деганлари унчалик керак эмаслигига доир маъруза қиламан. Дарсларни хотирангизга нақш этинг, дейман. Сўнгра унчалик жиддий бўлмаган бу гапларимга уларнинг қанчалик ишонч билан қулоқ солганларини кўрганимда ҳам кулгим, ҳам йиғлагим келади. Бу идорада ҳам шундай: бир неча пухта ва иш биладиган кимсаларнинг ёнида Аллоҳнинг бир

сўрув «муборак қўйлари» ҳам бор... Яшаётганлари ва ер юзида уч қадамлик ерни эгаллаб турганлари билан муҳим иш қилаётганларига ишонадилар. Кимдир ёшлигига мағрурланади, кимдир ёши улуғлиги ва тажрибаси кўплигидан лоф уради, кимдир аввалги ҳолини айтиб, ўзини овутади, кимдир келажакда нималар бўлишини тасаввур қилиб, эътибор қозонишни истайди. Аммо уларнинг бари моҳиятини асло англолмаганлари бу тегирмон ичида бирваракайига майдаланиб кетадилар ва коинот ўқининг ўзларидан ўтганини фаҳм этадилар. Қайси бирининг эса кексаликдан жағи очилиб қолган ва менга ўхшаб тўхтамасдан вайсайверади.

Умар унинг суҳбатидан завқланарди. Ҳеч бир нарсасига ишонмаслик хусусида келишиб олганга ўхшардилар. Фақат Ҳофиз афанди, эҳтимол, яшаган йилларининг таъсири биланим, Умарнинг ичини шаклсиз бир суратда тўлдирган эҳтирослардан қутулишига сабаб бўлганди. Йигит эса бутунги ҳолининг давом этишидан бошқа нарса истамасди. Афанди ора-сира Умарни ҳайратга солган бир тобелик билан ҳеч тортинмасдан, ҳеч эзилмасдан ёш йигитдан бир лира қарз сўрар ва Умар ундан қарз сўраганда, ҳеч тараддудланмасдан, чўнтагида нимаси бўлса чиқариб берарди. Шундай вақтларда Умар кўп марта ундан бола-бақрасининг нон пулини олиб қўйгандек бўлиб, узоқлашарди.

Умар бугун ҳам столида беш-ўн дақиқа ўтиргандан сўнг ўрнидан турди. Ҳофизнинг хонасига борди. Ичида кучли сабрсизлик бор эди. У ёқ-бу ёқдан гаплашадиган ҳамсуҳбат қидираётганди. Фақат ғазначининг жуда ҳам банд эканини кўрди. Олдига каттакон дафтарни очиб, кўзойнагини тақиб олган, ичидан чиқа олмаётган ҳисоблар билан шуғулланаётган каби пешонасини тиришти-

риб олганди. Умар қайтиб кетмоқчи бўлиб орқасига ўғирилганда, овоз эшитилди:

— Тушликни қаерда қилмоқчисан? Кутиб турсанг, бирга чиқамиз-да, кабобхонага борамиз. Ичим сиқилиб турибди, икки огиз ҳангомалашамиз!

Умар ўзи айтмоқчи бўлган гапларни ундан эшитганига жуда ҳайрон бўлди. Ҳофиз афандининг «ичим сиқияпти» дегани гайриоддий нарсა эди.

Яна столига қайтди. Ёнида ўқийдиган бирор китоб ва газета бўлмагани боис олдига бир дафтарни очди, тортмаларнинг биридан олган босма қўлёзма қоғозга ёзувлар ёзишни, шакллар ясашни, расмлар чизишни бошлади. Сўнг бошқа қоғозни турли-туман имзолар ва исмини остин-устун ёзиб чиқиш билан тўлдирди. Бир орада остин-устун қилиб «Мажида» отини ёзиб чиқди, сўнг бу имзоларнинг бирмунча нотасодиф тарзда «Умар»ларнинг бошига келганини фаҳмлади ва ҳаммасини бўяб ташлади.

Тушлик вақтида бориб, ғазначини олди. Ҳофиз афанди одатига хилоф равишда, бу сафар негадир сукут сақларди. Боғчақапи тарафидаги шифти паст кабобхонага кириб, арзон таом едилар. Умар бир неча марта қаршисидаги кишининг юзига боқди ва бир нарсалар сўрамоқчи бўлди. Ҳусомиддин афанди эса оғзининг икки ёнини пастга буриб, бошини чайқаб қўйиш билан кифояланди. Сўнг ҳар иккови учун ҳам пул тўлаб, ўрнидан турди. Кичкина бир қаҳвахонага кириб, бир неча газета саҳифаладилар. Сухбатлашиш ниятида чиққан бўлса-да, иккови ҳам ўз хаёлларига ғарқ бўлганди.

Умар ичидаги беҳад саодат ҳиссининг ва енгилликнинг ниҳоят ғуссали якун топишини, омад ўзини масҳара қияпти, деб ўйлагани учун ҳамкасбининг сабабини ўзи билмаган диққинафаслигида иштирок этиб,

ўзига хос маънавий суғурта қилмоқчи эди. Болалигидан бери атрофида эшитган сўзлар, кўрган инсонлар унда нашъа ва саодатдан кўрқиш, уларни омадсизлик келтирувчи нарса эканига инониш одатини шакллантирган эди. «Кўп кулишнинг охири йиғлашдир!» каби иборалар мустаҳкам ишонч ҳолида онгига ўрнашган эди. Ҳар қандай мамнун этувчи бир ҳодиса, илк севинч тўлқинлари келар-келмас, бесабаб бир кўркув ва ҳазинлик яратар ва Умар ундан фақат бемаъни найранглар билан қутулишга ҳаракат қиларди.

Бу сафар эса фаҳмига бормасдан ғазначининг хонанишин ҳолатига гувоҳ бўлган, ўйчан бир қиёфага кирган, жони сиқила бошлаганди. Чуқур бир нафас олгандан сўнг:

— Нима гап, тинчликми, Ҳофизбей? — деди.

— Сўрама, болам...

— Бу нимаси, сиз ҳам дунё ҳақида қайғуришни бошладингизми?

— Бу гал ҳазилга йўядиган жойи йўқ. Бир чигал ишга кириб қолдимки, охирини Аллоҳ бахайр қилсин... — деди ва хийла вақт жим қолди.

Умар давом этади, дея суҳбатдошининг юзига боқди. Бироқ у бир муддат жим турганидан сўнг, чуқур-чуқур нафас олди ва:

— Вақт бўлди. Чиллахонага борайлик, — деди.

Умарни қаттиқ қизиқиш қамраб олди. Фақат ҳамроҳининг авзойини кўриб тургани учун қаттиқ талаб қила олмасди. Қанчалик очиқлигига қарамай, ғазначи ўзи гапириб бермаган шахсий ишларига бировнинг бурнини суқишини истамасди. Идора зиналаридан чиқаркан:

— Болам, менимча, ёшлик билан кексалик ўртасида фарқ йўқ. Эҳтимол, кексалик бу — бемаъни судралиб

юришни охирига яқинлаштириш жиҳатидан янада яхшироқдир. Фақат баъзи нарсалар борки, уларни кўтаришга кекса елкаларнинг қуввати етмайдиганга ўхшайди. Кўрамиз... — деди. Сўнг бирданига аввалги ҳолига қайтиб:

— Жуда сирли гапиряпман, шундайми? — деди. — Вақти келганда сенга масалани айтиб бераман. Менга ақл ўргатадиган ҳолда эмаслигини биламан, зотан, ўрганиш ақлни тузатадиган нарса эмас... Аммо одам портлаб кетадигандек бўлади. Уйда хотиндан яшир, ишхонада ҳаммадан яшир, бир куни ақлдан озаман.

Бошқа ҳеч нарса демай, хонасига кирди. Умар ҳам катта хонага кириб, столининг бошига борди. Фақат ўтирадиган ҳолда эмаслигини сезарди. Ичида жиловлаб бўлмайдиган бир сабрсизлик бор эди. Ўзига ўзи дерди:

«Иккимиз ҳам битта шаҳардамиз ва бир-биримизга боришимиз учун ярим соатдан ҳам оз вақт етади. Шунга қарамай, у айри ерда, мен айри ердан. Нима учун? Сабаб йўқ... Мен бу ерда нима қиламан? Ўзимни ва атрофимдагиларни зериктиришдан бошқа нима ишим бор? Унинг ҳам у ерда ўта муҳим ишлар билан машғул эмаслиги аниқ. Эрталабдан кечгача пианинонинг бошида ўтирмас... Дунёда у билан ёнма-ён бўлмаслигимизчалик мантиқсиз ва бемаъни нима бор ўзи, ажабо? Ҳаёт бир тасодифлар силсиласи эмиш, ол-а! Фақат тасодифнинг ҳам ўзига хос бир мантиғи бўлмас эканми?»

Кўзга ташланмаслик учун бош кийимини осилган жойида қолдирди ва секин ташқарига чиқди. Зиналардан сакраб тушди. Қайси тарафга юришини билмай, бироз тараддуланиб турди. Вақт ҳали эрта эди. «Қиз усиз тура олмаётганимни сезиб қолмасин!» деди. Бу фикрининг болаларча бўлганини, Мажиданинг бундай ҳийлаларга алданмаслигини ўзи ҳам биларди. Зотан, унинг

қаршисида ўйин ўйнай олмаслиги Умарга ҳам андиша, ҳам хотиржамлик бераётганди. Ичидаги нобоп ҳаёлларини яшира олмаслигидан кўрқар, бир тарафдан эса журъат эта олмайдиган нарсаларни унинг ўзидан ўзи биллиб олишини ўйлаб, енгил тортарди.

Вақт ўтказиш учун Балиқбозори тарафга қараб юрди. Тор кўчаларда машиналар, ҳаммоллар бир-бирига туртиниб ўтишарди. Қишин-ёзин балчиқ бўладиган тор пиёдалар йўлагида мувозанатини йўқотмасликка ҳаркат қилиб, аранг юрарди. Бироздан сўнг Ёғ бандаргоҳига келди. Темир қанотли панжаралари ярим очик турган қоронғи, тошдан зич қилиб қурилган бинолар одамни сиқиб қўядиган даражада бир-бирига зич жойлашган. Ҳар бир дўконнинг олдида кўчанинг четидаги сув йўлига қараб чўзилган ифлос ёғ оқинтилари кўзга ташланар, кишининг бурун тешикларига чиппа ёпишадиган қўланса ҳид уфуриб турар ва яқиндаги сокин денгиздан бу кўчаларга намхуш ва рутубатли ҳаво тарқаларди.

Умар Ғолиб амакининг (нимагадир бу поччасини кичкина ёшидан бери амаки дейишга одатланганди) кичик дўконини таниди. Зимистон ертўладан иборат бўлган бу тижоратхонанинг ичида одам бор-йўқлиги билинмасди. Фақат кир босган эшик ойнаси орқасида бир неча зайтун ёғи шишаси намунаси ва эшикка яқин жойда қопқоғи устида ёғ аралашган чангдан ҳосил бўлган балчиқ тўпланган каттакон хум турарди. Умар ўйлади:

«Бу ерда, бу ертўлада қандай қилиб инсон бутун умр ҳибсда ўтириши мумкин? Бундан яхшироқ, бундан ёруғроқ бир жойга боришга умид қилмай, қандай қилиб бу тахлит давом этиш мумкин? Ҳолбуки, Ғолиб амаки бошқа нарсаларни ҳам кўрганди. Унинг ҳам болалиги ва ёшлиги серқуёш боғларда, кенг-мўл, имкони қадар кенг жойларда ўтган. Энди бу ерга худди сичқонга ўхшаб

тиқилиб олиб, кутиб ўтирибди. Нимани? Ўлимни! Ҳатто шу қўрқинчли нарсани кутиш учун гўзал бир жойни танлаш ҳам қўлимизда эмас...»

Кўчанинг хиралиги уни вақт кеч бўлганини ўйлашга ундади. Ортига қайтиб, кўприкка, ундан кейин Бейўғлига қараб юриб кетди.

Х

Соат эндигина тўрт бўлган ва у консерваториянинг олдида етиб келгач, нима қилишини билмай туриб қолди. Улар на учрашув вақтини, на маконини тайин қилишган. Эшик олдида кутиб туриши керакми ёки ичкарига кириб сўраши лозимми? Лекин қачон? Дарслар битганидан кейинми? Дарслар ўзи қачон тугайди?

«Ҳар доим ана шундай майда нарсалар сабабли гангиб юраман», дея ўз-ўзини маломат қила бошлади: «Чиройли бир учрашув тайин қилган каби фалон соатда, фалон жойда кўришамиз, дейишга тилим бормади. Энди бу ерда аянчли аҳволда мўлтираб кутиб ўтиравераман ва ичкарига кириб-чиққанларга томоша бўламан. Ҳолбуки, инсон фақат асосий масалаларни ҳал қилиш учун ташвиш тортиши ва таассуротларни ўзи билганича яхши бир шаклда ҳал этмоғи керак. Ҳаётда мантиқ бўлса, шундай бўлади. Қизиқ, дунёда мен каби бемаъни нарсаларни ўйлайдиган яна бирор кимса бормикан? Яна ҳеч уялмасдан ўзимизни ақлли санаймиз!»

Ичкарига киришга қарор қилди. Зинапоядан чиққанидан кейин ниҳоятда кенг йўлакка чиқиб қолди. Қулоғига турли созлар овози эшитилди. Эркак-аёл гуруҳлар қўлларида скрипка қутилари ва ноталари билан чиқиб келаётгандилар. Умар улардан бирига яқинлашиб:

— Талабалардан Мажида хонимни қидираётган эдим. Қаерда эканини кимдан сўрасам бўлади? — деди.

Қизлар маъноли кулиш билан бир-бирларига боқишди.

— Қайси Мажида? — деб сўрашди ва узундан узун таъриф қилдириб, изоҳ олгандан сўнг танимасликларини айтиб, узоқлашишди. Умар бирор фаррошми учраб қолар, деб ўйлади, бироқ шу чоқ орқасидаги хоналардан бирининг эшиги очилди ва ў елкасидан биров тортгандек бўлиб, ортига қайрилди. Қиз жадал қадамлар билан олдигача келди ва:

— Шу ергача чиқиб келдингизми? Кўп изладингизми? Овозингизни ўхшатдим, мени сўраётганмидингиз? — деди.

Умар унинг кўзларининг ичига боқди. Қаердан топганини билмаган бир жасорат билан ҳеч тарадудланмай сўради:

— Мени кутаётган эдингиз, шундайми?

Қиз унинг боқишига жавобан бироз қараб турганидан сўнг ҳорғин бир қиёфада бошини чайқади ва:

— Ҳа! — деди.

Қўлини Умарга узатди. Бир муддат шундай туришди. Икковининг ҳам ҳовучлари муздек эди. Икковининг ҳам тилида бир вақтнинг ўзида «Кетайлик!» калимаси янгради.

Зинага қараб юришди. Мажида Умарнинг қўлини айнан эрталаб тутган жойидан ушлаб олганди. Бир қадамча орқада қолган ҳолда уни қўйиб юбормасди. Кўчада бир муддат индамай қадам ташлашди. Умар эрталабки маъносиз сукут бошланиб кетишидан кўрқиб, ғудранди:

— Сизга бир нима айтмоқчи эдим!

— Ҳа...

Унча далда бермаган нигоҳи билан Умарга боқди. Йигитнинг жигарранг сочлари пешонасига тушиб, кўзойнагининг чеккаларига тегиб турарди. Шу ҳолида жажжи бола каби ширин ва маъноли эди. Кўзойнагининг хира ойнаси орқасидаги чуқур ботиб кетган кичкина кўзлари бир нуқтага боқиб турарди. Мажида бошини ўгириб такрорлади:

— Ҳа...

Умар бироз тараддуланиб турганидан сўнг:

— Кеча эрталаб, кемада сизнинг ёнингизга борганимда холамини кўрмагандим... — деди. Мажида унга кўзларини пирпиратиб боқди. Нима демоқчи бўлганини тушунмаганди. Умар сўради:

— Сизга ҳаммасини гапириб берайми? Ҳаммасини деганимга чўчиманг... Жуда узун эмас. Бироқ, албатта, сўзлашни истайман. Ҳам ҳозироқ... Бошқа вақтга қолдирсам, бу журъатни топа олмайман, деб қўрқаман. Нега бу тараддулни чўзиб юрай? Сиз очиқ инсонга ўхшайсиз. Менга ўйин қилмаслигинизга аминман... Шу онда ичимда мени тушунасиз деган бир туйғу бор... Гапларим нақадар болаларга хос, қанчалар жўн бўлса ҳам, оддий нарсаларни қасд қилмаганимни сезасиз...

Йигит муддаога ўта олмаётган эди. Мажида унинг лўппи юзига, атрофи терлаган лабларига қаради: йигитнинг бироз қалин жигарранг қошлари пешонасига тарқалган сочларига аралашиб кетганди. Ичида шиддат билан титраган бир неча тўқималарнинг акси кўзига тушгандек, нигоҳлари талвасали боқарди. Қизгина қаршисида турган инсоннинг шу дамда ичидаги бор нарсаларни чиқармоқ учун қанчалар ёнаётганини ва қандай қилиб ҳар хил ёлғонлардан узоқ турганини тушунарди. Одамларга қарши руҳини қоплаган музнинг беихтиёр эрий бошлаганини ҳис қилди. Қаршимиздаги ҳам-

ма нарсаси билан шир-яланғоч турган бир инсоннинг бизга ўтказган қайтариб бўлмас таъсири уни ҳам ўзига тортганди. Ниқобини, сирли мақсадларини ва бутун ролларини бир зумга бўлса ҳам устидан итқитиб юборган киши билан ёнма-ён бўлиш унга жасорат ва эминлик берарди. Ўзининг ичига қамаган нарсалар ҳам ташқарига чиқмоқ, ниҳоят бир инсоннинг қулоғига етиб бормоқ учун ғимирлашни бошлаганди. Рухиятидаги бу янги ҳаракат унда ширин бир ҳаяжон ва бунга сабаб бўлган инсонга нисбатан аниқ бир миннатдорлик туйғусини уйғотарди. Балки, Умарнинг нима демоқчи эканига унчалик қизиқмагандир, лекин унинг онгида ва қалбида бўлган нарсаларнинг ҳеч қандай тўсиққа учрамай чиқишини томоша қилиш учун бесабр бўла бошлади:

— Мен билан нақадар очиқ гаплашмоқдасиз! — деди.

Мажида бу билан нима демоқчи бўлганини тушуна олмаган Умарнинг оғиз жуфтлашига фурсат бермай, гапида давом этди:

— Мен билан очиқ гаплашишни, ҳатто фақат гаплашишни истаган илк инсон, ажабки, сизсиз... Ичимдан шундай ҳислар келмоқдаки, менга ёмон гаплар гапирмайсиз деб ўйлаяпман... Нега давом этмаяпсиз?

Умар катта бир таҳликадан қутулган инсон каби оғзини очиб, чуқур нафас олди ва жилмайд.

— Сизга бўлмағур гапларни гапира олармидим?.. Сизни севганим, телба каби, ўлгудек севганим ёмонми? Хайрон бўлманг... Эҳтимол, қулоқларингиз бундай сўзларга ўрганмагандир... Фақат ёлғиз қулоқларингиз... Ўзингиз эътироф этмасангиз ҳам руҳингиз бу сўзларнинг сизга ҳам бегона эмаслигини тасдиқлайди... Қаранг, урушиб бермаяпсиз... Ёнимдан кетиб ҳам қолмаяпсиз... Юзингизда нафрат аломати ҳам йўқ... Мени тушунаяпсиз!.. Охирига қадар, энг кичик нуқтасига, энг

сирли бурчагигача руҳимни кўряпсиз ва улар сизга бегона туюлмаяпти... шундай эмасми? Сиздан жавоб кутаётганим йўқ... Фақат мени тинглашингизни сўраяпман. Кечагина кўрганингиз ва ҳаммаси бўлиб икки соат ҳам гаплашмаганингиз бир инсонни тинглашингизни сўрарканман, нима қилаётганимни тушунаман... Фақат бир овоз менга ҳаммасини тўғри қилаётганимни пичирламоқда. Ҳаётимда ҳеч қачон бунчалик очиқ бўлмагандим. Бунга жасорат топа олмагандим. Ҳолбуки, энди бутун борлигимни кўзларимни юмган ҳолда сизга топширгудек даражада буюк бир осудалик ҳис қилмоқдаман ва мазах қилишингиздан, рад этишингиздан кўрқмай гапиряпман. Бу сокинлик, бу ишонч сизни илк кўрган дамдан бошлаб келди. Ҳалигина нима дегандим? Кемада ёнингизга бораётганимда холамининг ёнингизда эканини сезмаган ҳам эдим. Сизни кўрганим заҳоти бошқа ҳеч нарсани кўрмайдиган бўлиб қолгандим. Сизни танимасдим, шунга қарамай, ўша оломоннинг ичидан ёнингизгача бордим. Сизга хитоб қилмоқчи бўлгандим, холам гап қўшиб қолди. Ҳатто буларни гапириб беришим ҳам шарт эмас. Зотан, англатишни истаганим бир нарса бор, минг бир шаклга солиб сўзламоқ орзусида ёнганим ягона бир нарсаки, у ҳам сизни севганимдир. Бунинг дунё ташкил топгандан бери неча миллиард марта такрорланганини унутмайман, фақат сиз айтинг-чи, у такрори билан ўз қадр-қимматини йўқотдимми? У коинотда ҳеч бир мавжудотда бўлмаган даражада тоза ва етук эмасми?.. Бу шундай калимаки, туғилади ва туғилиши баробарида камолотни ҳам ичида келтиради. Сизни севаман... Бошқа нима дейман? Сиз ҳам жавоб беришга уринманг. Бир инсоннинг бутун борлиғи, бетартиб руҳи, асрори очилмаган вужуди, орзулари, хулқи, эҳтирослари, хуллас, ҳамма нарсасини сизга нисор этиши, сизга бахш этиши

қанчалик муаззам ҳодиса! Буни тўла-тўқис тушунганингизни биламан. Бунинг қаршисида бефарқ қолмаслигингизни ҳам биламан. Ҳеч бир инсон севган кишисининг қаршисида лоқайд бўла олмайди. Дунёнинг энг ғайритабиий ҳодисаси қаршисида ҳеч бир кимса эркин ҳаракат қила олмайди. Бунга ҳаққи йўқ. Муҳтож бўлганимиз ҳавони истамайман дейишга, макон ичида бир ер ишғол этмоқдан воз кечишга қанчалик иложсиз бўлсак, бизга берилган бу ишқни ҳам қабул қилмасликка иродамиз етмайди. Сизни севаман... Яна қандай севаман, ё Раббий... Шу дамда бир тарафимни кессангиз, огрикни сезмайман. Сиз учун қандайдир ишни қилишни истаган пайтимда мени ундан тўхтата оладиган бир куч борлигини тасаввур қилолмайман. Ҳатто ўлим ҳам бунга қодир эмас. Қаранг, атрофимиздан қанча одамлар ўтиб қайтяпти, кўплари қайрилиб-қайрилиб бизга боқмоқдалар, тўғрироғи, менга қараяптилар. Бирортасини кўрсатсангиз, бориб уни ўлдириб келишдан тоймайман. У менга қаршилиқ қилишни истаган тақдирда ҳам бунинг бир ишқ учун эканини билса, қўллари бўшашади, қуввати кесилади. Қаранг, сиз ҳам худди менга ўхшаб титраяпсиз. Ҳаётингизда бундай нарсанинг илк марта бўлаётгани шубҳасиз ва менга айтинг-чи, ичингизда ҳеч бегоналик борми? Буларнинг барчаси сизга маълум нарсалар эмасми? Фақат шу онда идрокингиздаги парда очияпти ва руҳингизнинг энг мазмунли қисми қаршингизга чиқмоқда. Ҳеч янглишмай айта оламанки, айти чоғда сиз ҳам худди мен каби носоз йўлаклар устидан юраётганингиз йўқ. Сиз ҳам жисмимизнинг эллик ёки олтмиш кило оғирлигидан қутулиб, парқу каби енгил илгарилаяпсиз... Қаранг, Боязидга келибмиз... Қандай? Қанча вақт ичида? Буларни билмаймиз. Вақт тўхтаб қолганини ва бизни хушў ичида тинглаётганини сезяпсизми?... Қўлингизни менга бе-

ринг... Томир уришингиз меникидек, балки янада тезроқ урмоқда. Билагингизнинг тери қўлимни куйдирмоқда. Гўзал кўксингизнинг остидаги кичкина қалбингизни кўрмоқдаман. Шу дамда йўқ бўлиб кетсак, хафа бўлган бўлармидингиз? Ҳаётдан айрилишни истамаймиз, чунки ҳали эришмаган кўп орзуларимиз бор. Фақат шу онда ҳеч бир истак бизни ерга боғламаяпти. Руҳларимизнинг тўлиб кетганини ҳис қиляпсизми?.. Билагингиз инсонни ақлдан оздирадиган бир таслимият билан бармоқларим орасида турибди. Бутун вужудингиз нозик новдалардаги япроқлар каби титрамоқда. Менга шу онни ҳадя қилганингиз учун сиздан миннатдорман. Ҳаётдан, тасодифдан, мени дунёга келтирганлардан, ҳаммадан, ҳар бир нарсадан миннатдорман. Ана уйингизга келдик. Мен кирмайман. Сизни яна кўргунимга қадар шу онларни онгимда яшашга ҳаракат қиламан. Нима қилишимни билмайман. Балки шаҳар ташқарисига чиқиб, тонггача югурарман ва шафақ билан бирга бу ергача келарман. Эҳтимол, шу ерда бирор девор тагида ўтириб, сиздан атрофга ёйилган ҳавони яқиндан ҳидлашни истарман. Менга ҳеч нарса демасдан ичкарига киринг. Сизнинг ёнингизда бўлганим ҳар бир дақиқа мени бошни айлантирувчи бир суратда янада буюк бир саодатга олиб боради... Қаттиқ қўрқяпман. Саодатнинг бизни қўрқитадиган даражада кўп ва сероб бўлиши нима эканлигини биласизми? Ҳозир шу ерга йиқилиб қолишдан қўрқяпман. Ичимда бириккан ҳисларнинг бир-бирига урилиб портлаб, мени зарраларга айлантириб сочиб юборишидан қўрқяпман. Аллоҳга омонатсиз! Эртага эрталаб яна келиб, сизни олиб кетаман... Хайр...

Умар иситмаси чиққан бемор сингари терга ботиб кетганди. Мажиданинг қўлини ушлаб оғзига олиб борди, аммо ўпмай, пастга туширди. Кўзлари Мажиданинг юзи-

да бўлса-да, гўё уни кўрмаётган каби бир нуқтага узок боқиб турарди. Бир муддат шундай кутиб турди, сўнг бирданига орқасига ўтирилиб, жадал қадамлар билан узоқлашди ва кўча бурчагида ғойиб бўлди.

Мажида пасқам зинага оҳиста қадамлар билан чиқди ва эшикни тақиллатди. Фотимага чарчагани ва қорнининг тўқлигини, ҳозироқ хонасига кириб ётмоқчилигини айтди. Кўча томондаги кичкина хонасини қоронғи туша бошлагани ва дераза қаршисидаги кўча чироғи ҳали ёқилмагани учун буткул зулмат қоплаганди. Қиз қўлтиғига қистирган ноталарни курси устига қўйганидан сўнг кичик, оқ кроватининг четига ўтирди. Юзини кафтлари орасига олиб ўйлай, аниқроғи, хотирлай бошлади.

Томири ҳали ҳам тез урар, боши ҳали ҳам гувуларди. Хаёлини жамлаб, Умарнинг сўзлари устида ўйлашни истарди. Бу сўзларнинг бир калимаси ҳам ёдига келмас, унинг ўрнига тўзғиган жигарранг сочлари, кўзойнак остида оташ парчалари каби ёнган ва порлаган кўзлари, гапираётганда ниҳоятда гўзаллашган оғзи ва инсоннинг руҳига қаттиқ, лекин ёқимли бир шабада ҳолида ёйилган овози билан Умарнинг чехраси кўринарди, холос. Шитоб қадамлар билан ёнида юрар, қўллари билан озгина, лекин маъноли ва заифлаштирувчи ҳаракатлар қилиб гапирарди. Шу вақтга қадар қиз ҳеч қачон эшитмаган бир овоз билан ҳеч ақлига келтирмаган нарсаларни гапирарди. Ишнинг асл қўрқинчли тарафи йигитнинг сўзлари тўғри эди. Ҳозирга қадар Мажида ҳеч ўйламаган бу нарсалар Умар тарафидан айтилган дамдан эътиборан ортиқ унга бегона эмасди. Ҳа, ичида бир неча пардалар кўтарилар ва уларнинг остидан янги ва инсонни сархуш қиладиган нарсалар чиқарди. Фақат унинг сўзлари тўғри бўлмаса, калималари маъносиз шаклда ёнма-ён келти-

рилган ҳижолардан иборат бўлса ҳам, барибир, ниҳоятда таъсири эди. Чунки томирини кесиб, қонини оқизган одам ҳам юрагини шу қадар кўрсата оларди.

Бошдан кечирганлари борасида бугун фикр юрита олмаслигини, бугун қарор қабул қилолмаслигини англади. Шуни аниқ билардики, энди ҳаётининг янги палласи бошланганди. Бундан бу ёгига ҳеч бир нарса бир қолипда, муайян йўлдан бормайди.

«Бир нималар... Бир нималар бўлади... Нима қила олардим?» деб шивирлади. Фақат бу бўладиган «бир нарсалар»дан қочмаганини, ҳатто, аксинча, аксар ҳолларда отни тез чоптираркан, кўрқув аралаш бир ёқимли ҳаяжонни туйган каби фараҳли туйғуни ҳис қилганини ҳайрат билан тан олди.

Нима бўлиши, қасққа бориши маълум бўлмаган ҳаётининг бошқача маъно ола бошлаганини кўрарди. Бундан буён унинг онгида ўйлаш учун бирор нарса топиш қийин бўлмайди: ҳислари узилмасдан қуриган мевалар каби ичида буришиб қолмайди. Тонглар уйгонган вақтида ҳар кунги каби: «Нега уйгондим... нега мени ўзимни унуттирган уйқум давом этмади?» демайди, кўчаларда юраркан, оёқлари истар-истамас йўлакларда судралмайди.

Бу Умар деганлари қандай йигит эди? У ҳақида ҳеч нарсани билмасди. Уни фақат кеча эрталаб кўрган, балки бироз синчиклаб қарагандир ҳам, аммо у ҳақда ҳеч ўйламаган ва ҳеч кимдан суриштирмаганди. Унинг ҳаракатларини, сўзларини энди бир марта кўрган, қарор чиқармоқчи бўлгани заҳоти яна ожизона эътироф этишга мажбур бўлганди. Умар тепаси терлаган лаблари билан унга яна қизгин сўзларини гапира бошлади ва гоҳ титраган, гоҳ ҳукм этувчи овоз билан уни таслим бўлишга мажбур қилди. Қиз шу йўсинда ётоққа кийими билан

чўзилди, кўзларини ёғочдан ўйилган шифтга тикди ва бироздан сўнг ухлаб қолди.

XI

Эрталаб барвақт турди ва тайёрланди. Дарров кўчага чиқишни истаётганди. Ичида аллақандай ғамгинлик бор эди. Оқшомги ҳислардан фақат катта бир қўрқув қолганди. Эндигина кирган шу саросимали, ёниқ ва чирмовуқдай куршаб олувчи ҳаёти қандай давом этишини билмас ва шу пайтгача ҳамма ишида уни ҳаракатга келтирган иродаси яна бош кўтариб, ҳукм юритишга ҳаракат қиларди. Шунга қарамай, уйдан вақтли чиқиш ва Умарни учратмай ўқишга кетиш режасини татбиқ эта олмади. Хонада у ёқдан-бу ёққа ўралашиб юрди: ора-сира деразадан кўчага ўғринча нигоҳ ташлади, пастга тушиб, бир-икки тишлам нималардир ейиш билан андармон бўлди; яна хонасига қайтиб чиқди ва ниҳоят кеча бир-галикда уйдан чиққан вақтлари бўлиши ҳамоноқ кўчага отилди.

Умар у ерда йўқ эди. Қизгина атрофга аланглаб қаради ва трамвай кўчасига қараб юрди. Кўрдик, гарчи Умарнинг келмаслигини кутган ва истаган бўлса ҳам бундан қаттиқ изтиробга тушибди. Қошлари чимирилди, ичида қарама-қарши ҳислар ғужғон ўйнарди. Ўзига ўзи деди:

«Жуда соз... Уни кўришдан кўрқаман. Чунки бирор-бир сўзига эътироз билдирадиган, ҳатто жавоб берадиган кучни ўзимда тополмаяпман. Нақадар кўп... ва чиройли гапирди. Аммо таҳликали... Масалан, кечаги гапларини тинглашим керак эди, ҳар ҳолда. Дафъатан менга нима бўлаётганини англай олмай қолдим. Сўзла-

рини қабул қилганим учун эмас, ҳайрон бўлганим учун терс жавоб бера олмадим. Ҳолбуки, «бас қилинг» деб айта олардим. У ҳолда жаҳли чиқар ва ташлаб кетарди... Ҳа, худди шундай бўларди. Унинг табиати шундай... Озгина хафа қилиб қўйсанг, дарҳол ёнингдан қочиб кетадиган табиат. Мен бунни ҳам истамайман. Ёнимда юрган киши нега мендан ранжиб қочиши керак... Бирор нохуш гап гапирмаган бўлса... Лекин бундан ёмонроқ нимани гапира оларди... Мени севишини айтди...»

Мажида бир дам ўйланиб қолди ва турган жойида кўзларини ярим юмди. Миясига тўлган фикрлар уюми билан курашаётганга ўхшаркан, яна шивирлади:

«Мени севишини айтди... Бир инсон тарафдан севишмоқ шу қадар ёмонми? Мени шу кунга қадар ким севди? Онам, отам... Балки... Аммо бу қандай севги эди? Бечора отажоним... Демак, ўлганига икки ой бўлибди... Менимча, холам мени ўйлагани учун бунни яширган бўлса керак. Ким билади, балки уйда нохушлик бўлмасин, дея сир сақлагандир... Қизиқ, онамнинг ҳоли нима кечди экан?.. Опам уни ёнига олгандир, нима бўлганда ҳам. Балки, бу хабарни таътилга қадар айтмасликларини у ёзгандир... Муштипар онажоним... Ким билади, қандай калтакланибди... Яхши ҳамки мен Баликесирда эмасдим... У ерда бўлиб отажонимни сўнгги марта ўпишим, онажонимга тасалли беришим тўғрироқ бўлмасмиди? Албатта... Ҳолбуки, мен яхши ҳам йўқман, деяпман. Ё тавба, мен ёмон қизманми?.. Яна кеча унинг гапларини ҳам эшитдим... Аммо қанчалар чиройли гапирарди... Лаблари қандай чиройли...»

Мажида қизариб кетди. Ўйлари билан бўлиб, яна юра бошлади ва бир алпозда кўчада илгарилаб, Боязидга яқинлашди. Қўлидаги соатга қаради, тўққизга яқинлашганди.

«Трамвайга чиқа қолай!» деди.

Ноталарини уйда унутиб қолдирганини пайқади. Ортимга қайтиб бориб олсаммикан ёки шундай кета-верайми, деб ўйлади. Сўнгра кинояли табассум билан «кошки, бир нарсани ўргансам эди», деди. Шу чоғда бо-шини кўтариб атрофга боқди ва кеча бўлгани каби бу-тун вужуди титрашни бошлади. Суянадиган бир нарса излади. Тишларини сиқди. Бошини қочишни истаган каби ўнгга, сўлга ўгирди ва ортидан анчадан бери юриб келаётган Умарга икки қўлини бирданига узатди.

Чуқур бир оҳ тортгани каби яна тинчлана бошлади. Ўзи билан ёлғиз қолган вақтдаги ҳамма кураши кескин тўхтаган, энди ички ва ташқи ҳаётига оид ҳамма нарса ёнида жимгина юра бошлаган йигитнинг ҳукми остига ўтганди. Онасининг қанотлари остига кириб олган жўжа ҳис қилган омонлик ва кўнгил хотиржамлигига жуда ҳам ўхшаган бу ўзини топшириш туйғуси Мажиданинг гурурини ҳеч топтамаётган эди. Бир кимсага бу қадар қулайлик билан, ҳатто бундай қисман истамай тобе бў-лишнинг ўзига нима учун оғир келмаганини бир орада тушунишга уринди. Фақат бошида дарров шу савол бўй кўрсатди:

«Қизиқ, истамайсанми? Чиндан ҳам истамайсанми?» Худди бу саволга дарҳол жавоб бераётган каби Умарнинг қўлини тутди. Унинг қисқа ва миннатдорчилик акс этган бир боқишидан сўнг ҳеч нарса демай йўлида давом эти-ши Мажидани деярли ҳайратда қолдирди... «Нега иста-мас эканман!» дея, бировга жавоб бераётган каби исён билан ўйлади.

«Нега истамас эканман!.. Бу йигитнинг ёнимда юри-шидан, менга тегишидан ва тўғрилигига ҳатто бир он ҳам шубҳа этмаганим гапларни менга айтишидан мам-нун бўлмаганимни қандай қилиб иддао эта оламан?..

Нега ўзимни алдашга уриняпман? Истайман, мана... Ҳатто унинг такрор гапира бошлашини, огзидан оташ каби тўкилган сўзларининг мени яна қамраб олишини ва бошқа ҳамма нарсага нисбатан кўр ва қар қилишини истайман. Яна қадамларим остидаги йўлакларни эшитмасликни, яна кечагн титроққа дуч келишни истайман». У ўзи сўйлаган титроқнинг секин-секин келаётганини ҳис қилди. Бундай кезларда ҳеч сабабсиз йиғлашни истаётгандек бўлар ва ияги титрай бошларди. Ўзини қўлга олиш учун сўради:

— Тунни қандай ўтказдингиз?

— Сизга бир нарсалар гапириб бермоқчиман... Фақат сиз қаёққа кетяпсиз?

Мажида тараддуланиб:

— Билмадим! — деди. Сўнг ўзини ҳам ҳайратга, ҳатто бироз қўрқувга солган жасорат ва орзу билан илова қилди:

— Мен ноталаримни унутиб қолдирибман, бугун ўқишга бормасам ҳам бўлади...

Умар чап қўлини Мажиданинг қўлидан секин тортиб олди, нариги тарафга ўтиб, унинг қўлтиғига кирди. Бир неча қадам ташлагандан кейин бу унга совуқ ва болаларга хос нарса бўлиб кўринди. Тезда икки қўлини чўнтағига солиб, йўлида давом этди. Боязид майдонидан ўтгач, бироз тўхтаб турди.

— Кетдик, денгиз қирғоғидаги бир жойда айланиб келамиз... Бугун инсон юзини кўришни истамаяпман, кенг, боши-адоғи йўқ бир нарсага... ва сенга боқишни истайман! — деди. Сўнг «Кеча оқшом шундай совуқ эмасдим... Бундай ялқовлик қилмасдим, нима бўлди менга!...» деб ўйлади. Дафъатан ҳамроҳига қайрилиб:

— Бир-биримизни қачон сен деймиз?.. — деди.

— Қачон истасангиз!

Умар қаҳқаҳа отди:

— Қаранг, тилингиз бормаяпти! Хўп, бунинг ўзидан ўзи келишини кутамиз, фақат ҳали бўлгани каби ора-сира тилимдан чиқиб кетса, хафа бўлманг. Ранжисангиз ҳам аҳамияти йўқ. Менга шундай туюладики, сизнинг кулишингиз билан ғазабланишингиз, илтифот этишингиз билан озор беришингиз орасида ҳеч қандай фарқ йўқдек... Сизга онд ҳеч бир нарса ёқимсиз бўлиши мумкин эмас, деб ўйлайман.

Диванӣўлига кесишган кўчалардан бирига келиб қолишди, тик қияликдан эниб, ёғоч уйлар орасидан, темир йўлнинг остидан ва ёнғин жойларидан ўтдилар, ниҳоят, вайрон бўлган деворлар устидан ўсган ўт-ўланларга ва бироз нарироқдаги денгизга етиб келишди.

Атрофда ҳеч зог кўринмасди. Тўлқинлари сокин денгиз йирик ва ёсушли тошларни ўраб олар, яна очиб ташлар, бироз кўтарилган қуёш нурлари остида ҳақиқий рангини кўрсатмасдан жимирлаб турарди. Узоқда бир неча катта-кичик кемалар ва яна ҳам нарироқда пуфлаб шиширилган тулумларга ўхшаган ороллар бор эди. Умар:

— Бу ер ҳам, кўряпсанки, бошсиз-адоқсиз жой эмас!.. Бу ерда ҳам кўзимизга бир ҳудуд чизилмоқда. Ҳатто уммонларда ҳам бундан бошқача бўлмаса керак... Қизиқ, бу коинотда ер билан кўкнинг бир-бирига қовушмаган томони йўқми? Имкони борича чексизликка кетган бир томон...

Бу сафар кечаги каби тилсиз қолмасликни ният қилган Мажида кўзларини ҳайрат билан очиб шивирлади:

— Нақадар буюк орзуларингиз бор!..

Умар ақлини йиғиб олишга ҳаракат қилди. Ҳозирга қадар бўлгани каби беҳуда гапларнинг бу қизга яхши таъсир қилмаслигини тушуниб, ўзига ўзи деди:

«Кеча унга кучли таъсир кўрсатгандим! Нима учун? Чунки самимий эдим. Ҳозир эса хаёлимда номақбул гаплар айланиб юрибди. Бу ерга бошқа вақтларда, бошқа кимсалар билан ҳам келгандим. Аллоҳ кўрсатмасин... Адашмасам, охирги марта бир армани қиз билан келувдим. Нақадар дуркун сийналари бор эди. Сира ҳам хунук эмасди... Ҳолбуки, Мажиданинг кўкси ҳечам йўққа ўхшайди... Балки бу кийимдандир... Ҳа шундай, кеча свитер кийганида бир нималар ўзини кўрсатаётгандек бўлганди. Қизиқ, миямни супурги билан тозаласа бўлармикан?.. Фақат покиза нарсалар қолса қани эди... У ҳолда бошимда фақат супурги чўпларидан бошқа нарса қолмаса керак деб қўрқаман... Кеча тунни қандай ўтказдингиз, деб сўради... Нима дейман? Чунки мен на қирларга бориб югурдим, на деразасининг тагида тонг оттирдим. Ҳаво бинойигина совуқ эди. Кир кўрпамни бағримга босдим-да, донг қотиб ухладим».

Бетартиб бўйдоқнинг хонаси, қўноқхонаси бекаси бўлган аёл, кўчада тонггача тинмайдиган шовқин-суронлар ёдига тушгани заҳоти дами ичига тушди. Холасининг басмалали ва патефонли кичкина хонаси унга иссиққина ва яқин кўринди. Мажиданинг ўша хонага туташ хонада ётганини хотирлади ва сўради:

— Сиз кеча тунда нима қилдингиз?

— Ҳеч нарса... Ухладим!

— Мен ҳам!

Кулишдилар.

Умар гап-гапга улансин, дея секин бошлади:

— Сизни уйда қолдирганимдан сўнг яна кўчага чиқдим. Майдондаги оломон чиндан ҳам жонимни сиқди. Мен дам-бадам шу ерда бўламан, баъзида барча инсонларни бўйнига осилиб ўпадиган даражада севаман, баъзан эса ҳеч бирининг юзини кўришни истамайман. Бу

нафрат ёки шунга ўхшаган нарса эмас... Инсонлардан нафратланишни хаёлимга ҳам келтирмаганман... Шунчаки ёлғиз қолиш эҳтиёжи. Шундай кунлар бўладик, атрофимда кичик бир ҳаракат, энг паст овоз бўлишини ҳам хоҳламайман. Ўзимни ўзим тошиб тўкиладиган даражада тўйдирганимни ҳис қиламан. Бошимда ҳеч бир нарса билан ўзгартириш мумкин бўлмаган муаззам хаёллар, менга ҳамма нарсадан қувватли кўринган фикрлар бир-бирини қувлайдилар... Фақат кейин, қўққисдан атрофимдаги яқинларимдан бирини излаб қоламан. Миямда кечган шу барча нарсаларни бирма-бир, батафсил англатишим мумкин бўлган кишини. Ўшанда нақадар ҳазин бир ҳолга тушганимни тасаввур қила олмайсиз. Ўзимни қиш кун кўчага улоқтириб юборилган уч кунлик мушук боласи каби ночор ҳис қиламан. Хонамдаги деворлар бирданига каттариб кетади. Дераза ташқарисидаги шаҳар ва ҳаёт бир зумда инсонни бўғадиган даражада қудратли тус олади ва каттаради... Ўйлайманки, хаёллари бош айланувчи тезликда ҳеч тўхтамасдан югуриб бораётган бу ҳаёт, бир ҳовуч тупроқнинг ҳам сирига етиб бора олмаганимиз бу бетартиб дунё мени бир буғдой донасидек, чумолидек эзиб ташлайди... Шундай ожизлик ичида эканман, хонамдаги ҳар бир нарса менга ночорлигимни ва нотавазлигимни айтиб ҳайқиради. Кўчага чиқаман. Биттагина яқин чеҳра кўрсам-да, ёнида юрсам, ҳеч овозим чиқмасдан юраверсам, дейман. Ҳолбуки, ора-сира дўстларимни кўрмаганга оламан. Ўша чоғда ҳеч бири менга ёрдамга чақирса бўладиган даражада яқин кўринмайди. Билмадим, мени тушуняпсизми?.. Кеча сизга кўп гапларни айтиб ташладим. Уларнинг маъносига боқманг... Ичимни йилларки тўплаган хаёлларимдан бўшатишни истагандим. Сиз менга айтиб ўтганим яқин чеҳра каби кўриндингиз... Кемада сизни

кўрар-кўрмас «Ана тўрт тарафга югуриб излаганинг, ёнига суқилиб сассиз-садосиз юришни истаганинг, ана, умринг давомида излаган инсонинг!» дедим. Чиндан ҳам адашмадим. Янглишганимда ҳозир ёнимда бўлмас-дингиз... Сизни дуч келган йигит билан денгиз бўйида сайр қилишга кетаверадиған қиз эмаслигингизни фаҳмлаш учун закий бўлишнинг ҳожати йўқ... Шунга қарамай, қаранг, ёнма-ён ўтирибмиз...

Бироз турди. Сўнг бошини қизга ўтириб сўради:

— Бундан мамнунмисиз?

Мажида чиройли, жигарранг кўзларини йигитдан узмай қараб турар, унинг ҳукм кутиб турган каби бу қадар интиқ, киприк қоқмасдан туриши шунчалик ёқимли кўриндики, ўзи сезмаган ҳолда қўлини Умарнинг қўлига теккизди ва:

— Мамнунман! — деди.

Бир муддат шу ерда, рутубатли тошлар устида ўтиришди. Сўнг қўзғолиб, Саройбурни тарафга қараб юра бошлашди. Баъзан юрган йўллари бирданига тугаб қолар, кейин орқага бурилиб бошқа тарафга ўтишар ва яна ўша тарафга келиб қолишарди. Йўлда учраган кулчачидан иккита кулча сотиб олишди. Оёқлари тошлар орасидан янги ўсиб чиқа бошлаган ўтлар орасида кўмилганча ва баъзан тунука қутиларга урилиб, шовқин қилиб, хийла вақт юришди. Энди иккиси ҳам гапира бошлади. Мажида бир муддат Баликесирдан, Умарнинг онаси, қариндошлари, танишларидан гапирди. Ўз уйи ва отасининг ўлиmidан сўз очмас ва Умарнинг ҳам бу мавзуга даҳл қилмаётганидан беҳад мамнун бўлаётганди.

Вақт анча кеч бўлиб, қуёш уларнинг орқасидаги бинолар баландлигича эниб қолганди. Улар ора-сира жойларини ўзгартириб, ҳали ҳам айланиб юришарди. Ниҳоят, йиқилган бир девор тепасига тирмашишди. Тошлар

орасидан ўсиб чиққан бир неча ёввойи анжир новдаси илдиз отишга ҳаракат қиларди. Қўллари билан ёпишган тошлар бармоқларида оқ ва қумли оҳак бўлакларини қолдирарди.

Шу ерда қоронғи тушгунча қолишди. Сўнг бошқа кўчалардан ва бир неча марта йўлларини адаштириб юргач, уйга қайтишди. Умар қизни яна эшикда қолдирди. Бу сафар бахтиёр ва хотиржам эдилар. Иккови ҳам масрурона жилмайишарди.

* * *

Эрталаб Умарнинг вақтли келиб Мажидани кутиб туриши, уни ўқишига кузатиб қўйгандан кейин кечга яқин яна келиб, уйигача кузатиб қўйиши, ора-сира кечки вақтларгача айланиб, баъзан сокин, баъзан қизгин суҳбатлар қуришлари кунлар давомида ҳеч узилмай, давом этди.

Хонадон аҳлининг кайфиятида қандайдир ўзгариш бўлаётгани Мажиданинг назаридан қочмаётган эди. Улар билан кўп муомала қилмагани сабабли шундай қилаётган бўлишса керак, деб ўйлади. Ғолиб амакидек камгап одам ҳам бир кечки овқат устида:

— Қизим, энди нима қилмоқчисан? — деб сўрагани уни шошириб қўйди. Нима қилишини ҳеч ўйламаганди. Онасининг опасиникига кўчиб ўтганини ва ўзини Баликесирга чақириш учун ҳеч қандай сабаб йўқлигини тахмин қиларди. Таътилга қадар бу ерда қолмоқчи, сўнг Баликесирга бориш ва кейинги йил учун ётоқхона ёки бошқа бир чора топишга ҳаракат қилмоқчи эди.

— Билмадим... Кеча онамга мактуб ёздим. Жавобини кутяпман! — деди.

Ғолиб амаки жони сиқилган бир алпозда:

— Ҳали кўп кутасан! — деб жавоб берди. — Биз ҳам бир ярим ойдан бери хат кутяпмиз, аммо ҳеч гап йўқ... Онангнинг қандай аёл эканини билмайсанми?.. Опанг билан поччанг эса гамхўрлик қиладиганлар хилидан эмас... Ҳозирги замонда ҳамма ташвишни ўзининг бошидан иргитиш қайғусида.

Мажида опасининг ҳам, онасининг ҳам қандай инсонлар эканини биларди. Катта парда тужжори бўлган поччаси эса Мажида энг ёқтирмаган кимсалардан бири эди. Бу муносабатнинг иккиёқлама эканини, яъни поччасининг унга муносабати ҳам ҳаминқадар эканини фаҳмларди. Шунга қарамай, Ғолиб амакининг оиласи ҳақида бу қабилда гапириши, балки ўрганмагани учун ёки шундай бир муносабатда айтилгани учун, унга жуда қаттиқ таъсир қилди. Ўзини қўлга ололмаганида дастурхондан туриб кетарди. Фақат бундай қилса, майда-чуйда хафачиликлар чиқариб, таомнинг ярмида туриб кетишни одат қилган беадаб холаваччаси Самиҳага ўхшаб қолишини ўйлади ва лабларини тишлаб ўтирди. Ўша кеча ҳеч нима демай хонасига чиқди ва онасига яна битта қисқа мактуб ёзди.

Кейинги бир неча кун ичида Мажида Умар билан бирга айланишнинг сархушлиги билан хонадон аҳлининг, хусусан, Самиҳанинг совуқ муомалалари орасида ўқишига бориб-келиб юрди. Ҳатто ўзига нисбатан мушфиқ муомалани қўлдан қўймасликка ҳаракат қилган Эмина хола ҳам ўзгариб қолганди. Оқшомлари келганида: «Йўл бўлсин, кичик хоним?» дея илмоқли саволлар ташлар, қаршисидагининг индамаётганини кўриб: «Авваллари айланиб юришни ёқтирмаслигинини айтардинг... Бугун эса Истанбул сени мафтун қилиб қўйди,

ажабо... Шундай бўларканки, баҳорда инсоннинг қони қайнармиш!» дерди.

Мажида қип-қизариб кетар ва кўзини олайтириб қараганча: «Қалайсан, қариндош?» дея гап отган Самиҳага ясама табассум билан, «Яхшиман, қариндош!» деганидан сўнг, дарҳол хонасига ўтиб кетарди.

Тўла-тўкис ёз ҳавосига ўхшаб кетадиган кунларнинг бирида Умар билан кўришишди. Ёнгит паришонхотирлик ичида икки кундан бери соқолини ҳам олмаганди. Бир ҳафта ичида кескин ўзгарган ва озиб кетгандек кўринди. Мажида унинг «ухлаяпман!» дейишига қарамасдан кечалари кўп бедор бўлишини тахмин қилди ва бу эҳтимол уни Умарга бўлган барча қизиқишларига қарамай, балки тўғридан тўғри шу қизиқиш туфайли мамнун этди.

Кўприкка тушгандан сўнг Умар:

— Кетдик, бирор бир қайиқ топиб сайр қиламиз. Бу кеча ой тўлган! — деди.

Бир неча ҳафта аввал бир қизга шундай деб таклиф қилиш унинг учун ниҳоятда ғалати ҳолат бўлиб туюларди. Ҳозир эса буни ғоят табиий деб топади.

«Ой ёғдусида сайр қилишдан жуда ҳам хурсанд бўламиз. Бу чоғда ёнимизда ҳамроҳимиз бўлишини ҳам астойдил истаймиз, фақат икки аҳмоқ ёнгит романлардаги моҳтобли ишқий сахналардан сўз юритгани учун бу муаззам завқни, бу шиддатли эҳтиёжни қўлга олиб деб ҳисоблаймиз. Кўриниб турибдики, бу бемаънилик нафақат аҳмоқларни, балки ўзини ақлли деб билганларни ҳам бошқаради!» деб ўйлади.

Финдикли тарафга қараб юришди. Қоронғи тушиб қолганди. Қайиқни кирага берадиган жой топиш учун хийла вақт айланишди. Ора-сира денгиз томонга оғишган тор кўчалардан бирига кириб соҳилга келишар,

қайиққа ўхшаган нарсани кўрмай, яна ортга қайтиб кетишарди. Анча вақт юрганларидан сўнг йўл бирданига денгиз қирғоғига қараб кета бошлади. Бу ерларда катта ҳовузга ўхшаган жойларни ва уларнинг ичида кичкина, беўхшов қайиқларни кўришди. Умар камзулини қайиқчига қолдириб, соатига ўн беш қурушдан бир қайиқни кирага олди. Дарров унга чиқиб олишди.

Денгиз сокин эди. Вақт ҳали кеч бўлмагани бонс ёнларидан ширкатга тегишли кемалар яккам-дуккам ўтиб кетар ва кичик қайиқ улар ҳосил қилган тўлқинда ўйнаб қоларди. Умида биринчи марта қайиққа минган Мажида жуда ҳам кўрқаётган, буни кўрсатмаслик учун бутун қуввати билан тишларини сиқарди. Вақти-вақти билан соҳилдаги чироқлар нури Умарнинг юзига тушар, баъзан иккиси лангарли катта паром соясида қолиб, қоп-қора зулматга чўкиб кетишарди.

Шаҳардан ва ўтиб-қайтган воситалардан тўкилган сарик, хира ёруғлик атрофни тузукроқ кўришга монелик қилар ва сувни кирчил ҳамда кўрқинчли рангга бўярди. Мажида қўлини қайиқ четидан узатмоқчи бўлди, аммо ёпишқоқ ва ифлос нарсага тегиб кетгандек, дарҳол қайтиб тортиб олди.

Манзара биров тиниқлашгач, кўприкни ва шаҳарнинг икки тарафдаги тизмалар бўйлаб кўтарилиб, намойиш қилган чиройини тўлиқ кўриб туришарди. Бу шундай улуғвор кўриниш эдики, иккисини ҳам қилт этмай ва киприк қоқмасдан томоша қилишга мажбур этарди. Онадўли ёқасининг нисбатан фақир чироқларига қарши Бейўғли ва Истанбул тарафлардан таралган хира қизил нуқталар деярли бўш жой қолдирмасди. Бу нуқталардан кўкка қараб нурли туман кўтарилаётган эди. Асл рангини кўрсатмаган, денгизни уч-тўрт томондан ўраб олган улкан гулханлар уюмига ўхшаган шаҳар кундуз-

гидан икки баробар катталашгандек эди. Кулоқларини каттакон бир фабриканинг узоқдан келган шовқинига ўхшаган шовқинлар тўлдирарди. Халичга қараб узанган, денгизни иккига бўлган кўприк занжининг қўлига тақилган олмос билагузукка ўхшарди. Ҳар бир нуқтаси уста рассом тарафидан катта маҳорат билан чизилган сингари жой-жойида эди. Ҳатто денгиз сатҳини оппоқ тили билан ялаб ўтаётган буғли кемаларнинг катта чироқлари билан кичкина қайиқлардан таралаётган ранпаргина нур орасида ҳам уйғунлик бор эди. Зимистон ҳамма нарсани бир-бирига уйғунлаштириб, бир-бирининг бағрига сингдириб юборганди.

Онадўли соҳиллари устида бирданига кўтарилган ой ушбу манзарага янада сирли қиёфа берди. Ёруғликнинг бутун ёғдуси дарҳол камайди, аммо бу гўзал кўринишга ҳеч қандай қусур етказмади, аксинча, устнга очик мовий тўр парда ташланган сингари янада завқли, янада ўзига хос манзара пайдо бўлди.

Қайиқдаги йўловчиларнинг иккови ҳам жим эди. Бундай кеча фақат ёшликда ва фақат бир марта яшалиши мумкинлигини иккиси ҳам сезганга ўхшарди. Яна бир муддат беқарор чайқалишди. Аста-секин кемалар камайди ва ой янада баландроққа чиқди. Шаҳардаги фабрикадан келаётган шовқин ҳам пасайди. Умар ора-сира қайиқни бошқариш учун эшкакларни эшиб қўяр, сўнг бошини кўтариб атрофига ва ундан ҳам кўпроқ кўк юзига боқишда давом этарди.

Мажида бир зум кўзларини унга ўтирди. Умарнинг соқоли, юзи ой нурида худди кумуш ҳайкал каби порлар, ҳамма вақтдагидек пешонасига тушган сочлари ҳар домгидан очикроқ кўринар ва денгизнинг сирли чайқалиши кўзойнаги шишасида акс этарди.

Умар эшкакларни қўйиб, эшитилар-эшитилмас бир овозда гапира бошлади:

— Бундай ажойиб кечани бутун борлиғимиз билан ича олмаётганимизнинг сабаби, бошимизни кўплаб тарқоқ фикрлар тўлдирганидандир. Ўн минг йил аввалги инсонлар каби бўла олсак, табиатни уларнинг кўзи билан кўрсак, албатта, ҳозир бу ерда бундай сукутга тўлиб ўтира олмаган бўлардик. Улар қуёшни, ойни, фалонча катта тепаликни ёки фалон булутни ва чақмоқни ўзлари учун илоҳ қилиб олмаганмидилар?

Улар табиат сирларини ўзида жамлаган руҳни биздан яхшироқ англаганлар. Ҳолбуки, бизнинг буни идрок қилишга имконимиз йўқ. Кичкина бошимизни бемаъни китоблар, бир-биридан беҳосият маълумотлар, натижаси йўқ ҳисоблар ва Аллоҳ жазосини берсин, қарама-қарши манфаат тушунчалари билан тўлдирганмиз... Хўш, қайси илм, қайси шеър, қайси давлат бу манзарадан кўра гўзалроқ ва муҳташамроқ? Шунга қарамай, бурнимизни кўтармай уйдим-чуқур йўлакларда юриб кетишда давом этамиз. Қизиқ, шу чоғда дунёдаги инсонларнинг неча мингдан бири бошини ўтириб, ойга қаради экан? Ҳолбуки, у ҳамма нарсани, ҳар бир кишини кўради ва гафлатимизнинг устига мана шу ширин, ана шу эзгу табассумини сочади. Диққат билан боқсам, унинг порлоқ чехраси устида бир қанча тасвирларни кўрсам керак, деб ўйлайман. Шу дамда сариқ денгиз сувларида қайиқларда ухлаётган ҳорғин қўлларни, Ҳиндистондаги улкан кокос дарахтлари шохлари орасида тунаётган тўтиқушларни, бошларини Нилнинг қирмизи соҳилларига қўйиб, дам олаётган тимсоҳларни ва ҳар қандай катта шаҳарнинг ҳар қандай кўнгилочар боғида маъшуқасининг белидан тутиб турган сархуш ишқпараастларни ёритиб турган айни нурнинг ўзи бу. Ваҳоланки, нақадар маъ-

сум юзи бор: жанг майдонида жигарларини чангаллаб ўлганларни, кўп қаватли уйлар олдига ташланган ахлат идишларини титкилаб емиш излаганларни, айти кечада маҳбубанинг хушторини деразадан ичкарига киритишга уринаётганини кўргани ҳолда, гўзаллиги ва софлигини муҳофаза қила олади. Бизлар, ҳар бир кўрганимиз ёмонликнинг ва разолатнинг бир парчасини руҳимизда абадий ташишга маҳкум инсонлар, унинг қаршисида қанчалар бечораҳол ва майдамиз... Қаранг, қаршимиздан тарқоқ булутлар келяпти. Гуллаган олхўрига ўхшаб бир-бирига чирмашган булут парчалари... Бироздан сўнг янада кўпроқ яқинлашади ва ой билан ўйноқи рақсга киришадилар... Бу булутларни устимизга қараб суриб келаётган шамолни кўзингиз билан кўряпсизми? Мен кўряпман, бизга қараб тўғри келаётганини кўриб турибман ва бизни ҳам жойимиздан олиб учира бошлайди, деб ўйлаяпман. Айнан сиз билан биринчи марта гаплашган оқшомдаги каби енгилман... Ҳамма нарса менга бошқача кўринмоқда, айтинг-чи, сизда ҳам шундай эмасми? Ҳамма нарса бизнинг руҳимизга тобе... Ҳалигина қўрқинчли кўринган сувларга боқинг, инсонни ўзига тортадиган қандай жозибали кўриниш олди улар (Бошлаш у ёқда турсин, дарҳол буларга кўмилишни истайман. Сув тубига қилинадиган саёҳат менга болалигимдан бери тасаввуримни тўлдирадиган ажойиб дунёлардан бирини кўрсатади, деб ўйлайман. Сув остига ёқимли бир сузиш билан сирпаниб борарканман, йўлимда учраган шаклсиз ва юмшоқ махлуқларни янги туғилган қўзичоқни силангандек силаб эркалашимни, катта-кичик балиқлар билан юзма-юз келиб кулишишимизни, пастдаги сув ўтларини аёл сочлари, тош ва қумларни жавоҳир доналари каби ҳовучларимда тутишимни биламан). Нега бу сўзларимга қулмаяпсиз? Мендан ҳеч қўрқмайсизми? Ҳолбуки, елка-

лари устида меникига ўхшаган жазавали бошни кўтариб юрган кимсалардан қўрқиш керак... Улар дунёнинг энг расво ва айнаи чоғда энг яхши махлуқларидир. Фақат нега инсонлардан ва бошларидан, оҳ, бошларидан гап бошладим. Уларни қўяйлик ва атрофимизга боқайлик. Ҳамма нарсa худди бир-бирининг ичида эриб кетганга ўхшайди. Шу дамда шу қайикни денгиздан ошириш мумкинми? Бармоқлар қўлга бириккани каби бу юмшоқ сувларга чирмашиб кетмаганми? Қаршимизда порлаб турган мана шу чироқларнинг кичик бир ҳаракат билан сўндирилишига инсон қандай қилиб ишона олади? Турган жойларида абадий михланган каби турмайдиларми?.. Ва биз... Ўзимизни бу кечадан айри кўришга қодирмизми? Аммо қанчалар аянчли... Энди эшакларни эшиб, соҳилга қайтишга ва инсон ҳиди анқиб турган кўчалардан юриб, уйларимизга кетишга мажбурмиз. Ҳатто буни ҳозирок қилишимиз керак. Чунки вақт кеч бўлди. Севикли холаларимиз, амакиларимиз бор...

Кейин бўғзига тошиб келган йиғи билан ҳайқирган каби бир овозда давом этди:

— Дўстларимиз, раҳбарларимиз, ишларимиз, дарсларимиз бор... Аллоҳнинг қаҳрига учраган ҳаётимиз бор!.. — Сўнг ўрнидан турди. Кичик қайиқ бирданига чайқалиб кетди ва Умар яна жойига ўтириб, икки ёндан ушлади. Сўнг мулойим овозда бошини тўғри олдинга қаратиб:

— Ҳой қиз, нима қияпсиз? Ие, йиғлаяпсизми? — деб сўради. — Кўрдингизми, бу кечадан ва табиатдан айрилмоқ сизни йиғлатяпти. Қўлларингизни асло кўзингизга олиб борманг... Ой остида йиғлаган кўзларга тегинишга ҳеч кимсанинг, ҳатто сизнинг ҳам ҳаққингиз йўқ. Кечанинг бу қадар ғайритабиий ҳолда якунланишини мен

ҳам тахмин қилмагандим. Ёнингизга бориб, сизни яқиндан кўришни истайман.

Яна оёққа турди. Эшкак эшадиган жой устидан оёғини ошириб Мажиданинг ёнига ўтирди, қизнинг юзи авваллари ҳам неча марта кўргани каби буткул ҳаракатсиз эди. Кўзлари олдинга қараб турар, киприкларидан тўкилган кўзёшлари ёноқларига мунтазам равишда оқиб турарди.

Умар унинг қўлларини тутиб қаради. Оппоқ, ингичка ва ниҳоятда озғин қўл. Бу қўл гўзал аёлларда кўргани каби юмшоқ, пушти, аммо шиширилган қўлқопга ўхшаган шаклсиз қўллардан эмасди. Бармоқларининг кафтга туташган жойида чуқурлар эмас, нозик қабариклар кўринарди. Билақдан бармоқларга қараб мушаклар, ингичка томирлар ва бироз тегинилса суяклар ҳис этиларди. Олинган тирноқлари на бир тол барғига ўхшаб узун, на бир кўкнори баргидек кенг эди. Учларига қараб ингичкалашиб келган бармоқлар бошига ғоят табиий шаклда ўрнашган. Умар ҳеч нарсая демай, бирдан Мажиданинг икки қўлини оғзига олиб борди ва бармоқларининг учини авайлаб, дудоқларига текказишга қўрққан каби ўпди. Мажида қўлининг бирини ювошгина тортиб олди, йигитнинг юмшоқ ва жигарранг сочлари устида узок вақт айлантди.

Соҳилга қайтганларида қайиқчининг ўзларини сабрсизлик билан кутаётганини кўришди. Умар қанча вақт айланганларини ёки бошқа нарсани сўрамай, элик қуруш берди ва қайиқчи ҳам бир сўз демай, Умарнинг камзулини қайтариб берди.

Аста-секин қадам ташлаб кета бошлашди. Кўчалар кимсасиз эди. Ҳамма дўконлар ёпилганига қараганда, соат тўққиздан ошганди. Майдоннинг икки тарафидаги бир неча кафеларда савдогарлар, мардикорлар ва йўл қу-

рилиши жамоасида ишлайдиганлардек кийинган эркаклар ўтириб, шунчаки вақт ўтказишар, гап сотишар ёки қарта ўйнашарди. Ора-сира тун сукунати бузганча, ёқимсиз шовқин кўтарган, яъни бошларидан ўтаётган трамвайларда битта-иккита йўловчилар бўларди. Қарақўйга яқинлашган вақтда ён томондаги кўчалардан грамафон овозлари ва унчалик кучли бўлмаган баҳс-мунозаралар эшитиларди. Иккови ҳам олдинга қараб юриб боришар, кўча чироқларининг нури остида ёнма-ён чўзилган ва нозик сув йўллари каби порлаётган трамвай йўлларига ва сон-саноксиз оёқлар ва гилдираклар зарбидан емирилишга учраган хира тош тахталарига кўзларини тикишганди. Йўлакларнинг бир хилдаги манзарасини баъзан бирорта огзи очиқ ётган бўш тамаки қутиси, баъзида эса унда-бунда, турли хил сабаб билан ковланган чуқурлар бузиб турарди. Кўприқдан ва Янгижомий камаридан ўтганларидан кейин кўчалар янада кимсасиз кўриниш олди. Чиройли витринали қоронғи дўконлар кир босган тахта панжаралар орқасига бекинганди. Мажида билан Умарнинг қадам товушлари бир-бирига қўшилиб кетган ва икки тарафдаги деворларга урилиб, атрофга ёйиларди. Боязид майдонига келганда бир лаҳзага тўхташди ва ҳовуз юзасидан бечораҳол бир алпозда боқаётган моҳтобга кўзлари тушди. Бироз аввалги муҳташам дўстларининг бу ҳазин кўйи уларни ҳайратга солганди. Ҳатто Умар ҳам гапиришга сўз тополмаётганди. Атрофдаги харраклар устида «тунги капалаклар» бир неча савдойи билан тил топишишга ҳаракат қилишарди. Шивирлаган овозлар ҳаракатлар ўзгарган пайтда оёқлар остида эзилган писта пўчоқларининг қисирлашига аралшиб кетарди. Соч-соқоли тўзгиган бахтиқаро бир қария ҳовуз чеккасига ўтириб, кўксини очганча электр чироғи ва моҳтобнинг муштарак зиёси остида битла-

рини терар, дарахт тагида ётган икки нафар эмизикли бола бир-бирининг пинжига кирганча ухларди. Бироз пастроқдаги қаҳвахоналарда ҳали ҳам гап сотаётган ва сархушликларидан хушёрликни унутаётган сарсон-саргардон зиёлилар кўринарди.

Мажида Умарнинг қўлига осилиб келар, ҳеч нарсани ўйламасди. Аниқроғи, ҳеч нима ўйламаётган, хаёлида эса бир-бирини қувалаётган лавҳалар айланаётганди, холос. Моддий ҳаётга фақат битта нарса билан боғланган, бу ҳам бўлса шу дамда Умарнинг қўлида эканини ва бу қўлни мустаҳкам тутгани эди. Кўзлари ярим юмук, ичида ҳали ҳам бояги йиғи берган енгиллик ва уни таъқиб этган бир саодат ҳисси кезинарди. Сукутга толганча бу ҳолда юришнинг бир-бирларининг руҳиятини англашдаги ёрдами узундан узоқ сўзлар билан айтгандагидан кам эмаслиги аниқ эди.

Шаҳзодабошига келганларида ўнг томондаги йўллардан бирига бурилишди. Олдинда кўринаётган қорамтир ва кичкина уйлар эски, каттакон сув кемалари тубига ботиб бораётгандай мунғайиб туришарди. Уларнинг мохли кошинларига ғарқ бўлган ой деразаларнинг кичкина ойналарида яна жонланишга ҳаракат қилар ва камарлар устида ўсган кўплаб катта-кичик ўсимликларни кўк юзига чирмашган рельефга айлантирарди.

Икки қаватли ёғоч уй олдида келганларида бир муддат тўхташди. Ҳар иккисининг ботинида ғалати тушуниксизлик кезар, гапиришни иштасар, аммо айтишга гап топишолмасди. Гўёки оқшомдан бери кўрган ва ҳис қилган нарсалар елкаларига чўккан каби эзарди.

Умар Мажиданинг қўлидан тутди. Уни эркалашни, силаб-сийпалашни ва шу аснода ақлига келишига амин бўлган айрилиқ жумлаларини пичирлашни истарди.

Бироқ Мажида унинг бу ҳаракатини, балки била туриб, балки янглиш тушуниб, Умарнинг қўлини маҳкам сиқиб:

— Майли, Аллоҳга омонатсиз... — деди.

Умар ҳеч нарса демай, қизнинг юзига боқди. Бир нарсаларини ўйлагани ва айтишни истагани аниқ кўри-нарди. Сўнг фикридан қайтган каби кулимсиради ва:

— Сизни ҳам Аллоҳга топширдим, — дея қўлини тортди.

* * *

Мажидага эшикни очган Фотима:

— Оҳ, кичик хоним, қаерда қолдингиз?.. Сизни ку-тишяпти... Поччангиз ниҳоятда жаҳл отига минган! — деди.

Мажида елкасини қисди. «Поччам ғазабланган бўлса, менга нима?» демоқчи эди, аммо Фотима сўзида давом этди:

— Юқори қаватдаги залда ўтиришибди. Ажабки, бу-гун онангиздан мактуб келибди... Биргалашиб ўқишди, гаплашишди, кейин яна бир марта ўқишди... Кичик хо-ним ҳам уйғоқ...

Мажида қизиқа бошлади. «Яна бир нохуш хабарми-кан, астаффируллоҳ», деб ўйлади. Зиналардан жадал қа-дамлар билан юқори қават залига чиқди.

Пастак диванда Эмина хола билан Ғолиб амаки ўти-ришар ва хотиржам кўринишга ҳаракат қилган қиёфада уни кутаётгандилар. Кичик стол бошида ўтирган Са-миҳа қўлидаги романга берилиб кетган каби тасаввур уйғотишга уринарди. Эмина хола Мажидага бир муддат ўткир нигоҳлар билан қараб тургандан сўнг:

— Ҳой, қизим, менга қара-чи! — деди. — Бу нима аҳвол, шундай пайтда қаердан келяпсан? Тун ярмидан ўтди...

Мажида ҳайрон бўлиб, атрофга боқди. Самиҳа романига янада қаттиқроқ берилди. Ғолиб амаки кўзларини полдаги жуда ҳам аҳамиятли бир михга қадаганди. Эмина хола давом этди:

— Қанча вақтдан бери индамай юрибман. Ниҳоясига етар, дея умид қилдим, аммо бизнинг яхши, жиддий қизимиз кундан кунга баттар бўлди. Гўё уйимизда пишган таомларни муносиб кўрмагандек ташқарида қорин тўйдиришлар, ярим тунда ҳеч кимга кўринмасдан кириб келиб, тонг чоғида ҳеч кимга кўринмасдан чиқиб кетишлар... Кўшнилар келиб-келиб сен ҳақингда хабар бера бошлагани-чи... Биттаси Бейўғлида бир йигит билан кўрганини айтса, бошқаси кекса одам билан зиёфатда кўрганини айтиб, суюнчилайди. Сенга ёлғон, менга чин, аввал бунга ишонгим келмади. Насл-насабинг маълум, оиламиздан, алҳамдулиллаҳ, ҳозирга қадар оломоннинг тилига тушган киши чиқмаган. Ва лекин ҳамма мусулмонларни ҳам ёлғончига чиқара олмайди одам... Қасам ичиб хабар қилишди... Бир эмас, беш эмас... Сен ақлингни йиғиб оларсан, деб кутдик... Аммо бундан буёғига чидаб бўлмайди. Аллоҳ раҳмат айласин, марҳум отангнинг икки қўли ёқамда бўлмаса яхши эди! Ахир, номусини бизга омонат қилганди. Мен қаердан билибман! Ҳеч бундай бўласан, деб ўйламасдим...

Эмина хола гапининг индаллосини айтолмаётганди. Ғолиб амакига «Бўлинг энди, гапиринг!» деган маънода бир неча марта ишора қилди. Қария ўрнида бироз қўзғалиб, ўйланқиради. Бу чоғда залда теран бир сукунат ҳукм сурарди. Мажида тик туриб кутар, ора-сира атрофига боқар, бўйнини силар ва дудоқларини тишларди. Ғолиб

амаки огзини очишга журъати етмаётганини кўрган Эмина хоним яна сўз бошлади:

— Қара, қизим, отанг вафот эди. Аллоҳ раҳматига олсин. Энди эски кунлар ўтиб кетди... Бугун онангдан мактуб олдик. Дардманд хотин, нима ёзганини ўзи билмайди...

Ғолиб афанди минғирлади:

— Ҳа, ёзганларимизга жавобан тайинли гап айтмабди. Қизим асло хафа бўлмасин, бир нарсаларни эшиттирманг, деб турибди...

Эмина хола шафқатсиз масхаралаш билан:

— Сира хавотир олмасин, қизининг гамга ботган жойи йўқ, — деди. Мажида шу чоғда Самиҳанинг пиқирлаб кулганини эшитди-ю, бироз аввал ичини тўлдирган нафрат туйғуси ҳадди аълосига етди. Бу асабий суҳбатнинг қандай шаклда бўлса ҳам, ниманинг эвазига бўлса ҳам тезроқ тугашини истади. Хотиржам бўлишга ҳаракат қилган овозда:

— Хатни кўрсам бўладими? — деди.

Эмина хоним Ғолиб амаки билан кўз уриштириб олгандан сўнг:

— Кўриб нима қиласан?.. Бизга ёзган... Бир-бирига уланмаган, узун-юлуқ гаплар, — деди.

Мажида газабланди:

— Кўришим керак эмасми, ахир?

— Жуда қизиқаётган бўлсанг, бориб бемалол гаплашаверасан!

Ғолиб амаки дарров отилди:

— Шундай, ҳа... Шундай... Дарров Баликесирга бориб, ўзинг ҳамма нарсани билиб оласан!

Мажида мясида бир нарсалар қўзғолганини ҳис қилди. Нафаси қайтди. Нима деб жавоб қилишни билмас, хонасига қочиб бориб, сокинликда ўйлашни истаётган-

ди. Бир тарафдан эса бу ишга шу дамда нуқта қўйишни истар, бошқа тарафдан булар қўнглидаги гапни очишларини кутишга мажбур эди. Бу тунда бундай кутиб олишининг сабаби, ҳар ҳолда, фақат кеч қолаётгани эмаслиги аниқ эди. Ўзини босишга уринган ҳолда:

— Онам Баликесирга қайтишим кераклигини ёзибдими? — деб сўради.

Эмина хоним бўшашган ҳолда:

— Йўқ! — деди-ю, сўнг хатосини тўғирилай бошлади.

— Ҳа-а, яъни бир нарсалар ёзган... Аммо гапининг мазмуни шунга боради...

Ғолиб амаки яна тўнғиллади:

— Албатта, мазмуни шунга боради. Инсон Истанбулда фақат ҳаво ютиб, яшай олмайди-ку... Волида хоним икки ойдирки шу ҳақда гапирмаяпти...

Эмина хола сигир қараш қилиб, эрининг овозини ўчирди ва ўзи гапни давом эттирди:

— Гап бунда эмас.. Бундай нарсалар ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас!.. Уйимизда ортиқча икки лўқма овқатимиз бор, Аллоҳга шукр... Сен бизга юк бўлмайсан... Аллоҳ кўрсатмасин, бу нарсаларни хаёлингга ҳам келтира кўрма...

Ғолиб амаки тасдиқлади:

— Албатта, албатта... Бир томоқнинг нима аҳамияти бор... Зотан, онанг ҳам ёзаяпти. Отангнинг ҳисоблари тугатилгач, ҳаммасини тузатамиз, деяпти... Сўнггра ўзига ўзи минғирлади: «Марҳумнинг ҳисоби яхшилик билан тугайдиган ҳисоблардан эмасди. Кўрамиз, бу ҳисоблашдан кейин бирор нарса қолармикан?»

Бироқ Эмина хонимнинг янги ва янада ўдағайлаган ишораси билан дами ичига тушди. Мажида кўзларини холасига тикарган, ўтмаслашиб қолган онги билан қаршисидагини алдашга, асл мақсадини яширишга урин-

ган ва бунда унчалик ҳам омади чопмаётган кекса хотин шу пайтга қадар Мажидага ҳеч қачон бунчалик жирканч кўринмаганди. Дилидаги тилида бўлган бечора дали-гули Ғолиб амаки хотиннига қараганда хийла дуруст эди. Эмина хола айни сохта ҳассослик билан сўз бошлади:

— Айтдим-ку, масала бундай нарсаларда эмас... Фақат ўртада оиламиз шарафи турибди... Агар истасанг, онангга хат ёзиб, қизингнинг қилмишларидан хабаринг бўлсин ва кейин рози бўлса, шу ерда қолдир, йўқса, нима истасанг, шуни қил, дейман...

Мажида яна бир муддат тик турди. Аввал олдиға, сўнг ҳозир бўлганларнинг юзларига боқди. Унинг чехрасида қатъий бир хотиржамлик зоҳир эди. Самиҳа китобини стол устиға қўйган, ортиқ яширишни истамаган бир мамнуният ва табассум билан холаваччасини томоша қиларди. Ғолиб амаки оғзини катта очиб, эснади. Мажида ҳеч нарса демай, ортиға қайрилди ва хонасига кирди.

Ташқаридаги оёқ товушларидан залдагиларнинг ҳам ўринларидан туриб, хоналарига кетганини англади. Дераза раҳига ўтирди. Ой бинойигина кўтарилганди. Мажида бошини ойнаға яқинлаштириб, унга қаради. Хира ва бефарқ ёғдусини дуч келган тарафға сочаётган ва ер юзининг энг қўрқинчли кимсаси қаршисида ҳам истехзоли сукунاتини сақлай олган бу порлоқ жисм бироз аввал денгизда Умар билан бирга томоша қилган ва инсонни ўзидан кечадиган даражада сархуш қилган гўзал ва маъноли оймиди?

Секин ўрнидан турди. Уйнинг ҳамма томонини тегран бир сокинлик қоплаган. Оёқ учида ётоғига яқинлашди, тиззалаб ўтирганча тўшак остидан кичкина қора жомадонини тортиб чиқарди. Бир неча буюмдан иборат ашёларини унинг ичига бежирим қилиб жойлаштирди.

Эгнидаги халатини ҳам ечиб, у ерга қўйгач, жигарранг свитери билан катакли юбкасини кийди. Шу алпози билан сира ҳаяжонланмас ва шошиламасди. Пальтосини эгнига ташлади, сўнг яна бир муддат хонада туриб, атрофга боқди. Кроватининг оёқ тарафида турган нота дафтарларини олиб, қайта очган жомадонига қўйди. Бу ерга яна қайтиб оёқ босишни истамагани учун бирор-та керакли нарсаси қолиб кетишидан чўчир, кўчадаги чироқ ва ой ёғдуси жуда оз ёритган хонада ҳар тарафга синчиклаб кўз югуртирарди. Ҳеч нарсаси қолиб кетмаганига амин бўлганидан кейин яна дераза олдига келиб ўтирди ва ҳамёнидаги пулини санади. Бор жамғармаси йигирма лира ва бир неча қурушдан иборат эди.

Турди, анча-мунча оғирлашиб қолган жомадонини кўтариб, ташқарига чиқди. Кимнидир уйғотиб юборишдан чўчимасди. Ҳатто буни бироз истаётганди. Шу вақтга қадар ҳеч қачон ва ҳеч кимсадан кўрмагани бу муомаладан туғилган ҳайронлик ва безовталиқ кетиб, ўрнини мустаҳкам ирода эгаллаганди. Хонадон аҳлини ўйлаганида теран бир афсусланишни ҳис қилар ва лабларининг орасидан фақат «Тарбиясизлар!» калимаси чиқарди. Ҳатто бироз аввал айтилган гапларни эслашдан ҳам жирканарди.

Зиналардан секин-секин, чироқларни ёқмасдан тушди. Пастки қават залида ётган Фотима қоронгиликда бошини кўтариб:

— Сизмисиз, кичикхоним?... Кетяпсизми? — деб сўради.

Мажида қисқача:

— Ҳа, — деди ва кўча эшигига туташ зинага қараб юрди. Кўйлакчан Фотима орқасидан келар ва ғудранарди:

— Ваҳ, ваҳ, кичик хоним!.. Шу вақтда қаерга кетасиз!.. Аммо тўғри... У гаплардан кейин инсон тош бўлса ҳам, чидаб туролмаслиги аниқ...

Мажида эшикни очди. Кўча чироғининг нури ичкарига тушди ва Фотиманинг ёрилиб кетган оёқларини ёритди. Мажида қўлини узатиб:

— Аллоҳга топширдим, Фотима!.. — деди.

Кекса хизматчи қиз унинг қўлини қаттиқ сиққанидан сўнг бошидан тутиб, ёноқларидан ўпди.

— Аллоҳ сизни паноҳида сақласин, кичик хоним, паноҳида сақласин! — деди. Мажида эшикни орқасидан ёпди.

XII

Эшикдан кўчага инган зиналарда бироз кутиб турди. Нима қилишини, қаяққа боришини билмаётганди. Чўнтагидаги пули бир-икки кун меҳмонхонада қолишига, сўнг Баликесирга етиб олишига етарди.

Бирданига тўхтади-ю, на нарсаларини йиғиштираётганда, на уйдан чиқаётганда Баликесирга қайтишни хаёлига ҳам келтирмаганини эслаб қолди. Фақат кетишни, шу уйдан қочиб кетишни истаганди. Аммо қаяққа?.. Бунини ҳали билмасди. Баликесир ёдига тушганди, титраб кетди. У ер яхшимиди?.. Нимаси яхши эди! Энди ўз уйлари ҳам йўқ-ку... Поччасининг ёнига борадими? Онаси билан бирга у ерда қоладими? Демак, отасининг ишлари ҳисоб-китоб ҳолида. Ҳар ҳолда, Ғолиб амаки ҳисобдан сўнг у ерда бир нарсга қоладими, йўқми, дер экан, бу гапни бекорга айтмаган кўринади.

Қизнинг чаккаси бироз аввал юқорида, холасининг гапларини эшитгандаги каби туманлашиб, титрай бо-

шлади. Ҳорғин бир шаклда юмган кўзларининг олдидан бир неча лавҳалар ўтарди. Йилларни, манифактурачи поччасини, ҳаммани — ҳатто онасини ва укасини ҳам қизғанган опасини ва бир орада денгизни кўрди. Оқшом қайиқда эканида аввал кўрқинчли туюлган, сўнг тўлин ой ва йигитнинг сўзлари таъсирида дилрабо кўриниш олган ва теранлиги билан қизиқтирган денгизни...

Чуқур-чуқур нафас олар, оёқларидан мадор қочганди. Ерга, зинапоя устига ўтирмоқчи бўлган пайтда, дафъатан, ғалати бир титраш билан қовоқларини кўтарди. Товуши бўғзига тикилиб, сабабини англай олмаган бир севинч ва енгиллик билан:

— Сиз шу ердамидингиз?.. Нима қилаётгандингиз? Қаердан келдингиз? — деди.

Умар ҳеч нарса демай қараб турар, лабларининг четида Мажида ҳеч кўрмаган ҳазин бир кулимсираш ўйнардди. Қўлини узатди. Мажида жавобан қўлини берди ва зинадан тушди. Юзлари бир-бирининг нафасини ҳис қилар даражада яқин, кўзлар кўзларга тикилган. Шу асно соатлаб гаплашиб бажара олмайдиган даражада кўп нарсалар устида келишиб олдилар.

Мажида юзларини ерга қаратиб, яна сўради:

— Мени кутаётганмидингиз?

— Ҳа...

Умар бир муддат жим қолди. Кейин:

— Бу оқшом яна келишингизни билардим, — деди-да, кейин бирга юра кетишди. Умар трамвай йўлига яқинлашишгандагина ўзига келди:

— Мен қандай аҳмоқ махлуқман, ё Раббий! — Шундай деркан, Мажиданинг қўлидан огир жомадонни олишга ақли етди. Бир муддат гапирмасдан илгарилашди. Кўчалар бироз аввал ўтганларидан кўра кимсасизроқ ва сув қуйган каби жимжит эди. Сўнгги трамвайлар ҳам

ўз жойларида туришар, уларнинг нурли йўл каби чўзилиб кетган, тоштахта ётқизиқлар орасига пичоқ билан кесилган тирқишлар сингари излари энди бир неча соатга тин олишлари мумкин эди.

Умар жомадонни ёнига қўйиб, тўхтади:

— Қандай бўлганини ҳатто ўзим ҳам тушунганим йўқ, — деди. — Ичимда бир овоз шу кеча сиздан бохабар бўлишим кераклигини сўзлайверди. Бир неча марта бурчакка бориб, яна ортимга қайтиб келдим. Ҳар оқшом уйингизга, тўғрироғи, у уйга кузатиб қўйгач, ботинимда нохуш бир ҳис пайдо бўларди. Сиздек инсоннинг Эмина холаларнинг уйида узоқ муддат қола олмаслигини, бу қолиш қайсидир оқшомда хунук бир тарзда якун топишини сезардим. Хонадон аҳли уйғонса, ажабо, Мажидага энди қай кўз билан қарайдилар, деб ўйлардим ва ўрнингизда бўлгандек, титраб кетардим. Сизни қўйиб қайтаётганимда ичимни мудом шу ҳис тўлдирарди, аммо у ҳеч қачон бугунгичалик мени қаттиқ ўртамаганди...

Жомадонни кўтариб, яна юришда давом этишди. Йигит кўзларини олдинга қадаб, гапиришда давом этди:

— Ҳеч айрилиб кета олмадим. Менга муҳтож бўлса-я, дедим. Қачон бўлса ҳам, арзимаган воқеа юз берса ҳам сизнинг дарров уйни тарк этишингизни билардим. Ажабланманг. Мен сизни ўзимни билгандек биламан. Балки, ундан ҳам яхшироқ...

Жомадонни бир қўлидан иккинчисига олди ва бошини Мажидага ўгириб кулди:

— Ана кўряпсизки, ҳисларим мени алдамабди, — деди. — Қалбларимизнинг бир-бирига нақадар маҳкам боғланганини тушуняпсизми?

Мажида фақат:

— Ҳайронман! — деди.

Умар сабабсиз қизариб:

— Мен ҳам, — деб шивирлади.

Ва дарҳол ўйлашни бошлади:

«Мен нима қияпман?.. Нега бунақа ахлоқона гапларни гапиряпман? Ҳа, бу тунда уни кутдим. Ҳа... Бу сафар ҳақиқатдан бир нарсa менга бу ердан узоқлашмаслигимни айтди. Тўғри, бу жуда ажойиб... Фақат бундан фойдаланиб қолишга уриниш, ўзини хотиржам тутишга қарамай, бошида бўронлар айланаётган қизни энг жоҳилона тарзда, энг ожиз чоғида овлашга уриниш... Қанчалар пасткашлик... «Сизни ўзимни билгандек биламан...» Одам шунчалар ҳам ахлоқ бўладими? Ўзимни қанчалик биламан ўзи?.. Қандай жўн ҳийлаларни гапирдим: «Бу кеча менга муҳтож бўлишингизни ич-ичимдан ҳис қилдим...» Яъни менга аён бўлди... Тавба, астафидуллоҳ... Демак, ичимдан келди... Шу ҳолда қалбларимиз бир-бирига қанчалик боғланганини кўрдингиз... Модомики, қалбларнинг боғлиқлиги шундай исбот этиладиган бўлса, вой у қалбларга... Нима кераги бор эди?.. Шу ҳийлаларга муҳтожмидим? Қара, ёнимда нақадар хотиржамлик ва ишонч билан келяпти... Бундай инсонни ахлоқона қафасга қўймоқ нечун? У бунчалик осон ишонадиганлардан эмас-ку. Чунончи, «Ҳайронман!» деди. Нимадан? Бу тасодифдан ҳайратландими, қизиқ? Йўқса... Бундай гапларини айтганимгами?.. Шуниси ақлга яқин кўринади. «Ҳайронман!» деганида менга тўлиқ ишончи йўқлигини тушуниш мумкин... Руҳоний ҳаётимизда биз кўпам хабардор бўлавермайдиган ҳолатлар содир бўлади. Бу тўғри... Инсон руҳлари орасида ақлнинг тиши ўтмайдиган баъзи муносабатлар бор... Бу ҳам тўғри... Шунга ўхшаган яна бир неча нарсалар борки, келинг, уларни ҳам тўғри дейлик... Бироқ орзуларимизга етиш учун улардан фойдаланиш, ўзимиз ҳоким бўлмаган нарсаларда макр-ҳийла ишлатишга уриниш... Шунинг ўзи

уларнинг моҳияти ҳақида ҳеч нарса билмаслигимизни англатмайдими?»

Қошларини чимириб, ўйлаганларини тасдиқ қилган каби бошини тебратиб борар ва идрокининг ҳар тарафини ковлаштириб, ҳужум қилиш нуқталарни топиш ва нафсини айблашда давом этарди:

«Яна ҳам бошроғидан бошлайлик... Бу оқшом Мажиданинг менга муҳтож бўлиши мумкинлиги фикри қаердан келди? Ҳар оқшом уни қолдириб кетганимдан сўнг ичимда шундай андишали фикрлар ҳукм сурганини айтдим... Ёлғон эмас бу... Мен Эмина холани биламан. Мажиданинг бир неча марта уйга кеч қайтгани уларга наштарли гаплар айтишга имкон яратган бўлиши мумкин... Отасининг ўлими сабабли, табиийки, асабийлашиши ортган Мажиданинг кичик бир сўзни каттартириб, огир қарорлар бериши эҳтимоли юқори эди. Қилган қарорини бажаришда ҳеч иккиланмайдиган қиз экани ҳам аниқ эди. Фақат бу оқшом қандай бўлди экан?.. Ҳамма вақтдаги каби айрилдик. Огирлашиб ортга қайтдим ва трамвай кўчасига чиқдим. Шу ерда бирданига шу фикр калламга келиб қолди. Аниқроғи, мен қўрқдим ва «Эй, бутун тунда нималардир бўлса ва Мажида ёлғиз қолса...» деб ўйладим. Аммо бу хавотир қаердан келди? Ҳамма вақтдаги каби ортимга қайтиб бордим... Бошқа ҳеч гап йўқмиди?.. Чиндан ҳам, ҳеч қандай фавқулоддалик йўқмиди?.. Оҳ, ё Раббий, қандай йўқ эди... Ана...»

Юзи кулди. Бу хурсандчилик эмас, балки ўз-ўзидан нафратланиш сабаб ҳосил бўлган заҳарханда эди.

«Ҳар оқшом нима қилардим? Уй олдидан трамвай кўчасига қадар бўлган қирқ, эллик метрга ҳорғин қадамлар ташлаб борардим, у ерда навбатда турардим. У ҳақида ўйлар, ҳозир зинада, энди хонасининг эшигида, энди хонасида, дея тахминлар қилардим. Хаёлан уни хонасига

киритганимдан кейин, аксар ҳолларда ғалати бир тасодиф билан Мажиданинг хонасидаги чироқ ёнарди... Бу тунда ҳам айнаи нарсаларни қилдим... Фақат «Ҳозир хонасида!» деган вақтимда қараб турдим, чироғи ёнмади. Бироз кутдим, яна ёнмади. Ўзимга ўзим вақт алламаҳал бўлгани учун қоронғиликда ечиниб ётди, дедим. Аммо у хонасига кирмасдан аввал бирор киши томонидан йўлда тутиб қолинса ҳам чироқ ёнмаслиғи мумкин эди. Мен буни ўйламадим. Лекин билмадим, балки ўйлагандирман. Ишончим комилки, ичимдаги хавотир ана шу ондан эътиборан бошланди. Ҳар тунда ёнган чироқнинг бу тунда ёнмагани ғайритабиийликмиди? Албатта... Шу ҳолда идроким ўзим беҳабар шу воқеа устида турди, бу фавқулоддаликнинг сабаби, балки бошқа нарсалар бўлиши мумкинлигини ўйлади ва мени у қаердан келганини билолмаганим хавотирга, қўрқувга туширди... Бунинг ғайриоддийлиги қаерда?.. Қалбларнинг яқинлигига нима алоқаси бор бунинг? Қизиқ, Ниҳат ҳақмикан? Мен ростдан ҳам ердан узоқ ўйлайманми? Фақат мен шундай ўйламайман... Ҳамма шундай баланд-паст... Қусурларимни бошқаларда ҳам кўришим билан нимадир ўзгаради гўё...»

Жомадонни яна бир қўлидан бошқасига олди ва шу чоғда «Қизиқ, қаёққа кетяпмиз ўзи?» деб ўйлади. «Менимча, бизникига... Албатта, бизникига... Бошқа нима қила олардик? Ҳаётимиз бирлашмоғи муқаррар эди. Бундай кутилмаган шаклда бирлашгани янада яхши бўлди. Оҳ, ё Раббий... Уни қанчалар севаман... Ана, у менинг ёнимда... Қўллари менга тегади, қадамларида ҳеч бир иккиланиш бўлмасдан менга эргашиб келяпти, менинг уйимга, менинг ётоғимга келяпти... Бундан ортиқ бахт бўладими? Қандай сабр қиляпман, қандай қилиб дарҳол бағримга босиб, йиғлаганча юз-кўзини ўпиб, та-

шақкурлар айтмаяпман? Ҳаётимнинг бундан кейинги қисмини ўйлашнинг ўзиёқ мени ваҳимага соляпти... Шу саодат қаршисида туйган қўркувим... Уни бир он аввал қўлларим орасида тутмоқ... Ёхуд фақат юзларига боқмоқ, қўлларини узоқ-узоқ силамоқ ва энди бирга, ҳамма вақт бирга эканлигимизни билиб юзма-юз ўтирмоқ... Бу ба-айни ҳақиқат, ҳолбуки, мен ҳозирга қадар буни тасаввур қилишдан ҳам тортинардим. Фақат энди ортиқча илгари кетиш бўлмайди. Масаланинг нохуш ва ёмонликка мойил қилиб таърифлаш мумкин бўлган тарафи бор. Отаси ўлган ва қариндошининг уйидан озми-кўпми ихтиёрий равишда чиқмаган бир қизни ҳимояга олган ҳисобланаман. Бу лутфим сабабли ундан бир нарсалар сўрашга ҳаққим борлигини ўйласам ёки унга нисбатан бир нарсалар ўйлаганимни ҳис эттирсам, жуда катта фожиа бўлади... Вой, вой, вой... Нималарни ўйлаяпман... Ҳаёлимдан нималар, қандай ачинарли ўйлар ўтмоқда. Агар бу қиз ичимни, бутун чиркинликлари билан бирга кўролган бўлганида эди, бир кун ҳам ёнимда қолмасди...» Дафъатан Мажидага юзланиб:

— Чарчадингизми? Афсуски, уйим хийла узоқ... Яна юрамиз. Бейўғлида, Тақсимга яқин! — деди.

«Уйим» деркан, кўз олдида пайдо бўлган манзара ўзини иргангирди. Бегойим кейинги вақтларда унинг кичкина хонасини таъмирлашга ҳам улгурмади. Ичида бир киши аранг айлана оладиган бу паришон, бу шўрлик, бу қоронғи хонага қандай жасорат билан бошқа бир инсонни бошлаб кела оларди?

«Мен ақддан озганман... Нима қилаётганимни билмайман... Бир инсоннинг тақдирини ўзимга боғларкан, унинг охири нима билан тугашини бир зум ҳам ўйламайпман... Эртага у менинг хотиним бўлади... Ёнимда ўттиз беш қурушим бор... Ўттиз беш қуруш... Зўрға бир

кишилик тушанкка етади... Эртадан бошлаб рўзгор таъминотини қиламан... Хотиним бўлади ва мен уни боқаман... Ҳам қандай хотиним?... Энди биргина ишораси билан дарҳол ўлимга тайёр туришимни юз фонз билганим бир завожам бўлади... Ҳолбуки, мен унга жонимни беришимни қўя турайлик, тузукроқ эрталабки нонушта билан ҳам таъминлай олмайман... Шунга қарамай, олдим, ҳеч нарсадан хабари бўлмаган шу гўзал, шу нозиккина хилқатни ёнимда олиб кетяпман... Менинг уйим хийла узоқ, дедим... Ҳеч нарса демади... Демак, бизникига бораётганини билади ва бунга қабул қилмоқда... Бунчалик осон қабул қилиши ҳам жуда ёқимли эмасди... Қизиқ, тақдирнинг ўзи билан ўйин ўйнаётганига жаҳл қилиб, тақдирдан шу йўсинда интиқом олмоқ учун ўзини қурбон қияптими? Агар ҳаёлидан шунга ўхшаш нарса ўтганини билгудек бўлсам, дарҳол ёнимдан итарардим ва бошимни олиб қочган бўлардим... Менга садақа керак эмас... Бирга келишида мени севишидан, ҳамма нарсани унутадиган даражада мени севишидан бошқа кичкинагина бир сабаб бўлса ҳам, демакки, ҳаммаси тутади. Бунга дарров сўрайман».

Бошини қизга ўтирди ва ҳаяжондан овози қалтираб, сўради:

— Нега мен билан бирга келяпсиз? Менга дарров айтинг, биргина сўз билан... Ақдан озаман!

Мажида ҳазин бир жилмайиш билан:

— Нима қила олардим? — деди, сўнгра илова қилди: — Истамаяпсизми?

Бу «истамаяпсизми» калимасида қизгинанинг нафсига ҳукмронлигида, бутун гурурига қарамасдан, шундай ҳазин ва чорасиз ифода бор эдики, Умар бироз аввал ўйлаганларининг ҳаммасини унутиб, ҳайқирди:

— Истамайманми?... Буни қандай сўрадингиз? Мен ҳаётда сиздан бошқа бирор нарсани истайманми?... Сиздан бошқа нима борки, уни истасам?... Бундай деманг... Муносабатимизда амин бўлингки, сиз доимо берган ва мен доимо қарздор бўлган тарафлармиз... Ҳеч қачон, ҳеч бир суратда ҳаёлингизга бундай нарсалар келмасин... Агар сиз учун ўлсам ҳам сиз учун ўлишимга рухсат берганингиз учун сиздан миннатдор бўламан... Фақат айтинг... Нега мен билан бирга келаётганингизни менга бир марта айтинг!

Умар жомадонни қўйиб, қўлларини унга узатди. Мажида йигитнинг қўлларини ушлади, уни тўғри ўзига торди, унга тирғалди ва қулоғига шивирлагандек бўлиб:

— Сиздан бошқа ҳеч кимга ишонмайман... ва... сизни севаман! — деди.

Бу сўзларидан сўнг юзини кўрсатишга уялган каби бошини Умарнинг елкасига қўйиб олди. Умар биринчи марта унинг қўлларидан бошқа жойлари — сочлари ва ёноқларидан ўпди.

Бир муддат жомадоннинг устида ёнма-ён ўтириб, дам олишди. Ичларида чайқалаётган денгизнинг тинчланишини кутаётганга ўхшардилар. Умар ора-сира бир қўлини қизнинг елкаларига узатар, бўйнидан ўтказган қўли билан иягидан ушлаб юзини ўзига қаратар ва қўчанинг ярим қоронғилигида порлоқ бир ранг олган бу гўзал ва нозик чехрага боқарди. Иккови ҳам жилмаярди. Ушбу табассумларида шу дамда туйганлари бениҳоя садодат ҳиссидан бошқа ҳеч қандай туйғу йўқ эди. Мажида Умар билан юрган илк оқшомни эслади. Ўшанда йигитни тингларкан, вужудини қоплаган, оғзини қулфлаган титроқни яна ҳис қила бошлаганди. Бутун вужуди титрар, томирлари қизиб кетган симлар сингари териси орасига ёйилар ва йигитга нисбатан қаттиқ хоҳишни туяр-

ди. Ҳамма нарсани, дунёни, инсонларни, ўзини унутиб фақат бир ҳисга, бир орзуга таслим бўлишни истарди. Бундай чоғда кўзларини юмиб олса ҳам Умарнинг гапираётганда инсонни ақлдан оздиришга қодир лабларини кўз олдидан қувлашга қодир бўлолмасди. Тунги ўйлари, ҳаётдан безганлиги ва чорасизлиги учиб кетган, энди ўзига ишонар, иродасининг ҳаётига ўзи истаган шаклда истиқомат берадиган қудратда эканини кўрар ва етук бир инсон, бир аёл каби ўйларди.

«Ҳамма нарсани тартибга сола оламан, уни ҳам, ўзимни ҳам қутқара оламан. Нега бўлмасин? Мен ҳаётга боғланиш учун унга муҳтожман, у бошқарилиш учун менга муҳтож... Уни кўришимдан аввал яшашимнинг маъноси йўқ эди, тополмагандим. Энди кўряпманки, у ҳам менсиз яшай олмайди... Айтганлари рост, энг ишонарсиз кўринганлари ҳам рост... Бир-биримизни учратишдан аввалги ҳаётимиз фақат бир-биримизни қидиришдан бошқа нарса бўлмаган экан... Нима излаётганимизни билмасдан излаш... Энди хотиржамман, излаганини топган ва бошқа нарса истамаган киши каби фароғатдаман... Дунёда бундан ҳам буюк саодат бўлиши мумкинми? Шундай энг фалокатли кунимда мени энг масъуд инсон эканимга инонтирган бу ҳисларга ноҳуш ва ёмон нарса дея олармидим? Одамлар нима дейди?.. Аммо шу кунга қадар одамлардан нима кўрдимки... Менга энг яқин бўлганларини ҳам қўшиб айтганда, айтганлари ҳам кўнглимни оғритишдан, ҳаётимни маъносиз бир ҳолга келтиришдан бошқа нима бўлди? Шу ёшга етгунча, ҳаётимнинг энг яхши вақти том маънода ёлғиз қололган кунларим эди. Умар яқинлиги билан мени мамнун этган, менга саодат берган илк инсон, ахир... Одамлар кимлар? Эмина холаларми? Ахлоқсиз поччамми? Ҳеч нарсадан хабари йўқ бечора онажонимми?.. Бугунги кунгача

улар учун жуда кўп нарсага чидадим, бундан буёғига ўз ҳолимга қўйсалар ҳам бўлар... Мен ҳам уларни ўз ҳолига қўяман... Мени ўлди, деб фараз қилсинлар...» Шу ерда кулди ва Умарнинг қўлларини сиқди: «Росмана яшашни бошладим, шу дамдан бошлаб мени ўлди, деб ҳисобласинлар...»

Тонг яқинлашганини билдириб, кимсасиз кўчаларга салқинлик чўкканди. Мажида эғнида пальтоси бўлмаган Умарнинг дилдирай бошлаганини ҳис қилиб, қаддини ростлади:

— Кетдик, турамиз, — деди. — Ухлаб қоласан!

Мажида унга илк марта «сен» дея мурожаат қилганди. Бу сўз ҳеч кимса тарафидан ва ҳеч қачон бу қадар ўрнида қўлланилмаганди. Умар ўрнидан отилиб турди, кичкина бола каби юз-кўзларидан севинч учқунлари порлаб, Мажиданинг рутубатдан совқотган ёноқларидан ўпди.

Жомадонни кўтариб яна йўлда давом этишди. Бироздан сўнг тор ва тик зинали бир уй олдида тўхташди. Умар чўнтагидан чиқарган калит билан усти томони панжарали ва муз ойнали темир эшикни очди ва ичкарига киргандан сўнг, орқаларидан ёпди. Мажида кўзлари қоронгиликка ўрганмагани учун икки қўли билан Умарнинг қўлига ёпишиб турарди. Умар шивирлади:

— Зиналарда чироқ ёнмайди, уй эгаси олти ойдан бери «Арзимаган носозлик бор, тузаттираман!» дейди, аммо мен энди умидимни уздим. Бир тарафдан шундай бўлгани ҳам тузук. Бу ифлос зиналарни инсон кўзидан яшириш учун ҳамма чорани қўллаш керак. Ҳатто кундузлари эшикнинг устки ойнасидан сизиб кирадиган озгина ёруғликни ҳам чорасини қилиб ёпиш керак... Бизнинг бегойим ухлаганлар. Зотан, тўрт хонадан иборат уй, биттасида ўзи ўтиради, учтасини ижарага берган. Мендан

бошқа иккита юнон тикувчи қиз бор, бирга ўтиришади. Ора-сира хоналарида овқат пиширадилар, ҳиди дунёни тутиб кетади. Хоналардан биттаси шу кунларда бўшади ва ҳали ижарачига берилмади. Сизга буларни нега гапириб беряпман? Сабаби бор!... Юқоридаги афтода хонамга сиз билан бирга киришга журъат қилмаяпман... У ерни кўргандан сўнг мендан ҳазар қилиб қоласиз деган хавотирдаман.

Мажида унинг қўлини янада қаттироқ сиқди-да, фақат:

— Кетдик, чиқайлик! — деди.

Покизалик ёки нопоқлик ҳақида ўйлайдиган аҳволда эмасди. Бир зум аввал кетмоқчи бўлган жойларига боришни истарди.

Тор зинада бир-бирини ушлаб, кўтарила бошладилар. Зинапоя устига тўшалган юмшоқ гилам бу ҳоли билан Мажиданинг ичини қитиқлар ва йиртиқ жойларига оёғи кириб қолиб, гандираклаб қолишига сабаб бўларди. Йиллар давомида кўёш кўрмаган жойларга хос бўлган эски ва ифлос мебел ҳиди чириётган ғалати ҳидга аралшиб, енгилгина бошни айлантитарди. Умарнинг оёқ кийимлари ҳар қадамда бироз ғичирлар ва ора-сира деворга ёки зиналарга урилган жомадон бўғиқ овоз чиқарарди. Бу орада Умар:

— Келдик! — деди.

Яна қоронғиликда бир неча қадам ташлагандан сўнг қўлини чўзиб, бир эшик тутқичини топиб очди. Эшикда қулф йўқлиги Мажидани ажаблантирди.

Умар қизнинг қўлини бўшатиб, чироқни ёқди. Илк бора кўз тушган нарсалар сира ҳам яхши таассурот қолдиргулик эмасди. Ўртада бир стол турар, унинг устига ранги билан аллақачон видолашган ёпинчиқ ташланганди. Ювилмаган соқол олиш тўплами устига совун қўй-

илган ҳолда ҳали ҳам ўша ерда турар, хира пуштиранг, кир босган электр чироқ стол ва унинг атрофини базўр ёритиб, хонанинг қолган қисмини нимқоронғи қилиб турарди. Эшикнинг орқасида турган кроват тепкилаб ташлангандек гариб аҳволда, оёқ тарафидаги кўрпа билан оқ чойшабнинг учлари полгача осилиб турарди. Мажида кўрка-кўрка яна олдинга бир қадам ташлади. Умар қўлидаги жомадонни бир чеккага қўйиб, қизга мато қопланган ёғоч курсини кўрсатди ва дарҳол йигиштиришга киришди. Чаққон ҳаракат билан устарани, унинг ёнида турган бир неча бўйинбог билан кийим чўткасини кроват остига отди. Ётоққа чопди. Ёстиқлар остидан бир неча кир рўмолчалар, бир пижама шимини чиқариб, ҳамроҳидан яширмоқчи бўлиб, қарши тарафдаги эски ва сирти ойнали кийим жавонининг ичига тикиб юборди. Жавон, кроват ва стол хонани тамоман тўлдиргани учун ҳар ўтиб-қайтганда Мажидага туртинар, унинг курсисини жойидан ўйнатиб юборар ва кўзи кўзига тушиб қолганида, бечораҳол бир табассум билан узр сўрагандек бўларди.

Мажида бу чоғда атрофийи ўрганишда давом этар ва ҳар турли нарсаларни ўйларди. Қайси томонга қараганини билолмай турган хонанинг деразасида қалин, тукли, жигарранг ва кулранг орасидаги рангли парда осилган, унинг одам бўйи билан баробар жойлари қўл билан тутилаверилгани боис туклари тўкилган ва ёғлашиб қолганди. Полдаги линеолумни қисман ёпган угада гилам айнан бироз аввал зинада қарамасдан жирканиб ўтган гилам сингари, оёқларини қитиқларди. Шу чоғда ўзига ўзи: «Ҳеч кимсага кўринмасдан шу ергача келдик. Қизиқ, ёнига ҳамма вақт шундай бирортасини олиб келармиди? Балки... Майли... Бир вақтлардаги Умар билан бугунги Умарни бир-бирига аралаштириш тўғри эмас...

Гўёки мен эски Мажидаманми? Нимани ўйлайди... Ор-
тиқ эски Мажида билан ҳеч қандай муносабатим йўқ...
Ўзимни ўзим ҳам танимайман... Умарнинг ҳам ҳеч бўлма-
ганда шу қадар ўзгарганига шубҳа йўқ... Шу чоғда эски
гапларни ўйлашдан маъно бормиди...

Умар ётоқ жилдини алмаштирди, ёстиқ устига жа-
вондан олган тоза ва оқ ёпинчиқни ташлади. Кўрпа чек-
каларини диққат билан текширгач, чорасизлик билан
бошини чайқади. Кейин бориб айна жавондан бир қат
тоза пижама чиқариб, ёстиқ устига қўйди...

XIII

Умар кўзини очганида Мажиданинг аллақачон уй-
ғонганини кўрди. ...Сўнг вақтнинг қанчалик кеч бўлган-
ини ўйлади. «Яна идорадан шикоят қиламиз, ажабо.
Аслида ҳам жуда ошириб юборамиз, мабодо, ҳайдаб сол-
гудек бўлса, шўримиз қурийдими!» деди ўзига ўзи. «Нима
бўлса бўлсин, бугун, албатта, боришим керак. Муҳим
қариндошимизни кўриб, гаплашишим керак. Вазиятни
тушунтираман, уйландим ёки аниқроғи, уйланишни ис-
тайман, дейман. Балки тузукроқ нш топиб берар. Қирқ
икки лира билан рўзғорни таъминлаб бўлмайди. Бироқ
мен бугунни ўйлашим керак. Чўнтагимда ўттиз беш ку-
рушча пулим бор. Бу билан нима қилиш мумкин? Унга
буларни қандай айтаман?»

Бироз қимирлади ва кроватнинг гичирлаган овози-
ни эшитиб, Мажида у тарафга ўтирилди. Қиз унинг уй-
ғонганини кўриб, ширин жилмайди. Бу унинг оппоқ ва
ҳозир бироз заифлагандек бўлиб турган юзига ниҳоясиз
жозиба берарди. Ҳеч бир сўз ифода эта олмайдиган да-
ражадаги қувват ва самимият билан: «Сенга ташаккур

айтаман. Сени севаман. Мени саодатга бошладинг!» мазмунидаги ушбу табассум йигитнинг ичига чечак ифори каби ёйилар ва уни чуқур-чуқур нафас олишга мажбур қиларди.

...Ўрнидан отилиб турди. Шошилиб кийинди. Овозини табиий чиқаришга уриниб:

— Мен дарров идорага бориб пул топишга ҳаракат қилайин! — деди.

Мажида яна жилмайди ва:

— Менинг ёнимда бироз пулимиз бор... Ой бошига қадар амаллармиз... Аммо кўп қолмади! — деди.

Умар хонадан чиқди. Бироздан сўнг бегойим билан бирга келиб, аёлга қизни кўрсатиб:

— Бу хотиним!.. Бу бизнинг уйнинг эгаси — бегойим бўладилар! — дея уларни бир-бирига таништирди.

Қирқ беш, элик ёшларда кўринган уй бекаси қора кийинган, кир сочларини бошининг орқасига банка кийганга ўхшаб турмаклаб олган ғамгин қиёфали аёл эди. Ҳеч нарса демай, Мажиданинг юзига узоқ вақт қараб турганидан сўнг яна бир карра Умарга қаради ва бузук туркча ифодада:

— Ғоят хурсанд бўлдим! — деди. Сўнг Мажидага юзланиб илова қилди: — Сизга ёнимиздаги бўш хонани бераман. Бироз кенгроқ. Ҳозир тозалаб супурамиз, бутуноқ кўчиб ўтасиз!

Умар Мажида билан бирга кичкина ошхонада овқат еди ва трамвайга миниб, почтахонага кетди. Қиз эса хонани алмаштириш учун бегойимнинг ёнига қайтди.

Умар тош зинага сакраб чиқиб идорага кирган вақтида у ерда ҳеч кимсанинг йўқлигини кўрди. Ҳамма овқатланишга кетган ва ҳали қайтишмаганди. Столига бориб ўтирди, олдида турган беш-ўнта қоғозни дафтарига қайд қилди, нимага оид экани унут бўлиб кетган бошқа бир

неча дафтарларни ҳам варақлаб ўзига иш қидирди, ичида бундан кейинги вазифасига тўрт қўли билан ёпишиши даркорлиги ва оладиган маошини ҳалоллаб олиши кераклигини уқтираётган бир ҳис бор эди. Ҳаётда унинг ҳам оёқларини маҳкам босиб тура оладиган бир ери бўлиши керак эди. Шу вақтга қадар ҳеч туймаган бу эҳтиёж уни аввалига севинтирди, кейин ўйлантирди. Шунчалар тез ўзгара бошладимми, деди. Бу орада галма-гал иш жойига қайтаётган ходимлар интизомлилиги билан шўхрат топмаган Умарни хонада кўриб ажабланишар, қисқача саломлашганларидан сўнг, жойларига ўтиришарди.

Умар ўрнидан туриб, уларга шартта-шартта: «Уйландим... Бугун уйландим. Энди мен ҳам оилалиман. Энди кўпларингизга ўхшаб, мен ҳам нон пули топиш учун бу ерга келиб-кетаман ва бошлиқларнинг жаҳлини чиқаришдан қочаман!» демоқчи бўлди. Сўнг «Қанақа уйланиш? На никоҳ бор, на бир нишон узуги... Устимдан кулишади-ку. Бунинг устига, айтиб нима ҳам қиламан ўзи? Дунёда одамлар ўзларидан бошқаларнинг иши билан қизиқадими ҳеч? Қизиққанда ҳам, ора-сира миш-мишларини қилиб қўйишади-да...» деб ўйлади.

Фақат бу масалани ғазначига айтмасдан тура олмасди. Шу баҳонада ундан уч-тўрт лира қарз ҳам сўраб олиши мумкин бўлади. Мажиданинг ой бошига қадар етадиган пули бўлгани билан трамвай пулини ҳам ундан оладиган даражада эмасди, ҳар ҳолда.

Ўрнидан турди ва Ҳусомиддин афандининг хонасига кирди. Эшиқдан кирар-кирмас бир зум ҳайратланиб қараб қолди. Бирор ҳафтадан бери кўрмаган ғазначи жуда ҳам ўзгариб кетган, соқол-мўйлови ҳар доимгидан ҳам ўсган, кўзлари тубига ботган ва юзининг ифодаси хароб,

ҳатто бироз ваҳшийроқ қиёфага кирганди. Умарнинг биринчи айтган гапи шу бўлди:

— Бу нима ҳол, Ҳофизбей? Сизни тузук аҳволда кўрмайман?..

Ғазначи кўзойнагини кўтариб, йигитга бир зум тикилиб турди. Бироқ Умар унинг боқишлари ўзида эмаслигини, ақлини тўплаб олмоқ учун нигоҳларини тўғри келган бир ерга қаратганини фаҳмлади. Яна гапини давом эттириб:

— Бир ҳафтадан бери кўришмадик... Сизга муҳим хабарим бор, — деди.

Ҳофиз афанди:

— Ўтир, қани гапир-чи, эшитайлик! — деди.

Фақат бунӣ шунчаки гап давом этсин, дея айтганини, онги бу гапларга эътибор бермай, бошқа жойларда юргани аён эди.

— Қани, аввал сиз гапиринг... Бир нарсадан жонингиз сиқилиб турганга ўхшаяпти...

— Мени сўраб ўтирма, гапингни давом эттир... Нима гап?

Умар ичидан: «Аллоҳ, Аллоҳ!.. Бизнинг Ҳофизбейга нима бўляпти?.. Ўтган куни ҳам ғалатироқ бўлиб юрганди. Бугун эса буткул бошқача аҳволда. Нима бўлганда ҳам сақлай олмайди, гапириб беради...» деди ва Ҳофизга юзланди:

— Биласизми, мен уйландим, — деди.

Ҳусомиддин афанди бироз жонланди, қизиқиш билан сўради:

— Қачон? Кимга? Қаерда? Ҳеч хабаримиз бўлмади-ку?

Умар кулди:

— Хабарингиз бўладиган ҳам бўлмади. Ҳатто менинг ўзим ҳам қандай бўлганини тушунолмай қолдим,

ҳақиқат бўлган бир нарса бўлса, у ҳам бутун уйимда хотиним борлиги ва менинг қўлимга қараб турганидир.

Хусомиддин афанди унга хайрихоҳлик нигоҳи билан қаради:

— Аллоҳ бахтиёр қилсин... Охири бахайр бўлсин. Мен сени ақлли йигит, деб биламан...

Умар унинг «биламан» деганидан ўзига келиб олганини фаҳмлади. Қулди:

— Ёмон иш қилдимми?

— Йўқ, иним, яхшидир, ҳар ҳолда.

Умар бир неча калима билан бошидан ўтганларни сўзлаб бермоқчи бўлди. Бир неча жойларини ўзгартириб-роқ сўзлар ва ўзига буни: «Қизни оғир аҳволга тушириш эмас, ҳатто унинг ортидан ҳам ҳеч кимса у ҳақида ноўрин нарсаларни ўйламаслиги керак», дея изоҳламоқчи бўларди.

Ҳикоясининг охирларида Ҳофиз Хусомиддиннинг яна ўйга толганини, ҳеч нарсани эшитмаётганини кўрди. Жони сиқилиб ўрнидан турди, хонасига қайтди ва оқшомга қадар столида гайрат ва меҳнатсеварлик туйғуларига тўлиб, қўл қовуштириб ўтирди. Бир неча марта маълумотлар учун масъул ходимнинг олдига бориб, дафтарлар ҳақида тушунчалар беришини сўради. Ходим ушбу маълумотларни: «Одамни лақиллатяпсанми, қароғим? Биз сенинг кимлигингни ва бу ерда кимга тегишли одам эканингни яхши биламиз!» қабилидаги истехзоли кулимсираш билан берарди.

Атрофдаги ходимлар тортмаларини очиб-ёпиб кетишга ҳозирлик кўра бошлаганидан кеч тушиб, иш вақти тугаётганини англади. Уйга қайтиш ёдига тушганида ичига севинчдан титроқ кирди. Уни Мажида кутаётган эди. Румлик бегойимнинг ижара уйини эслаганида биринчи марта афтини буриштиради. Ўзининг вазифа-

сини бир чеккага суриб қўйди. Чиқа солиб, шоша-пиша уйига кетишни истарди. Хона қаршисида ғазначи билан тўқнашди. Ундан қарз сўрамоқчи бўлгани ёдига тушди.

— Сизнинг олдингизга бораётгандим! — деб ёлғон гапирди.

— Мен ҳам сени олмоқчи эдим. Юр, бирга кетамиз!

Ғазначи кўчага чиққунча оғзини очмади. Сиркачи томонга юрдилар, бир неча қадам юрганларидан кейин Ҳофиз:

— Менга қара, ўғлим! Бугун айтганларинг жиддий-миди? — деди.

Умар кулимсираб, саволга савол билан жавоб берди:

— Сиз ҳозир мендан жиддий сўраяпсизми?

— Билмадим?.. Жуда тез иш кўрадиган тоифадан экансан! — деди. Бир неча қадам ташлагандан сўнг:

— Янги келинчакни хавотирга солиш яхши эмас, аммо, кел, шайтонга қулоқ сол-да, мен билан юр, шу ерда икки қадаҳ отайлик. Сенга айтадиган гапларим бор. Бу сафар жиддий. Қанчалар оғир вазиятда эканимни шундан билиб оларсан! Ҳатто сендан ҳам маслаҳат сўрайдиган аҳволга тушдим.

Умарнинг ҳеч бўлмаса, шу окшом бундай таклифга рози бўлиш нияти йўқ эди. Бироқ ғазначининг кўриниши одамни хавотирга солгулик бўлиб, зотан, Умар буткул беғам бўлишига қарамай, унга иши тушган кишига рад жавобини беришни ҳали ҳамон удалолмаган одамлар тоифасидан эди. Кўп маротаба шошилиш иш билан йўлда кетаётган вақтда ҳам, ҳар қандай вайсақи улфати уни гапга сола олар ва ярим соат телба-тескари гап сотиб ўтиргани ҳолда ҳам Умар унинг гапини бўлишга ва «Кечирасиз, шошилиб турган эдим!» дейишга қўнгли бўлмасди. Ҳозир эса Ҳусомиддин афанди айтмоқчи бўлган

гапларга ўзи ҳам қизиқаётгани сабабли бирга боришга қарор қилди ва:

— Юринг, борамиз, аммо мен ичмайман! — деди.

Трамвай йўли ёқасидаги кичкина бир майхонага киришди. Чап томонда баланд харрак, ўнг томонда олдинма-кейин қўйилган учта кичик стол бор эди. Столларнинг бирида бир кўзи кўр ва кал одам якка қўли билан тутган қадаҳларни бир-бирининг орқасидан юмалатиб ўтирар ва ҳар қултумдан кейин афт-ангори билан ғалати ишоралар қиларди.

Ғазначи бир неча қултум ракини устма-уст ичганидан ва илк қарорига қарамасдан қадаҳ келтиртирган Умарнинг ҳам бир қултум ичишини кутганидан сўнг муқаддима ё бошқа нарса қилиб ўтирмасдан:

— Бу иш энди бўлган эмас, кўзимнинг нури! — дея гапини бошлади. — Икки ойдан бери иккиланаман. Сен менинг майда-чуйда нарсаларга эътибор бермаслигимни биласан... Дунёни бир пулга сотишга доим тайёрман. Фақат шу ёшимга қадар қилмаганим, балки тасодифан, фақат нима бўлса-бўлсин, қилмаганим баъзи нарсаларнинг ўзим истамаган ҳолда ижрочиси бўлганим мени беихтиёр ҳайратда қолдирди. Хушёрлигимни йўқотишдан қўрқяпман. У ҳолда ишнинг ичидан сирғалиб чиқмоқ учун мингдан бир эҳтимол бўлса, ундан ҳам айриламан. Кимсадан маслаҳат сўрайдиган одатим йўқ. Аммо сенинг ёш ақлинг, балки бир гавҳарни тухум қилар. Нима бўлганда ҳам чўзишдан маъно йўқ. Сенга бошиданоқ бир хулоса қилайин, хуллас, билмадим, ҳозирга қадар ҳеч айтганми-йўқми, бир қайноғам бор. Шу атрофларда, Сиркачи тарафларда кўчмас мулк брокери бўлиб ишлайди. Кўчмас мулк брокери... Бурнини тикмаган иш йўқ. Ер олиб-сотишдан бошлаб уйларга хизматчи, барларга қўшиқчи топиш, компанияларга актриса топишгача бўлган

ҳамма иш қўлидан келади. Бир куни бой бўлади, бизникига автомобиль миниб меҳмонга келади, бир куни эса иккита полициячининг етовида бўлимга олиб кетилаётганини кўришади... У билан орамиз унчалик яхши эмас. Шунчаки қариндошмиз... У ярамаснинг икки нафар нурга чулғангандек қизи бор, уларни ўз болаларимдек яхши кўраман. Отаси ҳар қандай юмушда ишни хуржун қилиб қолганда, пулсиз қолдими, очлик бошландими, онаси билан бирга бизникига югуришади, орадан уч, беш ой ўтиб, Исмоилбей қариндошимиз, яъни қайноғам аксар ҳолларда мен уйда йўқ вақтимда яна автомобилда келади ва ҳаммасини олиб кетади. Ўн беш йилдан бери шу аҳвол давом этиб келмоқда. Бу сафар, узоқ вақтдан бери у билан боғлиқ бирор гап эшитмай юргандим. Икки ой аввал уйимизга бир ғалати одам келди. «Адвокатман, қайноғангиз қамоққа тушиб қолди, у сизни кўрмоқчи», деди. Аллоҳ, Аллоҳ! Ишдан рухсат олиб қамоқхонага бордим. Қайноғам узундан узоқ нарсаларни гапириб берди: хуллас, биттасига хизматчи топибди, уй эгаси ёлғиз, хизматчи қиз эса вояга етмаган экан, нимадир бўлибди, қисқаси, фоҳишабозликни тарғиб қилди, деган айблов билан бир хотин ва бизнинг аслзода Исмоилбейни ичкарига олиб кирибдилар. «Поччажон, менга ёрдам бер. Менинг бу ишга алоқам йўқ. Котибам менга хабар бермасдан орқамдан бир ишларни қилиб юборибди. Мен қандай бўлмасин қутулишим керак!» деди. У бетавфиқ бемаъни гердаишларни яхши кўрарди. Котибам, вакилим, агентим демасдан гапирмасди. Шу йўсинда ўзини муҳим бир иш билан банд катта тадбиркор қилиб кўрсатмоқчи бўларди. Хуллас, дардини англадик... Икки юз лира кафолат истаётган эканлар... Шу пулни тўласа озодликка чиқаркан. «Саксон ерда оладиганларим бор, банкада пулим бор, фақат қамоқда ўтирганим учун олол-

маяпман. Бу хорлигимни ҳам кимсанинг эшитишини истамайман. Нима қилишни билмай ҳайронман. Аллоҳ ризоси учун сен шу ишнинг чорасини қил, чиққан куним ҳеч қандай муаммо йўқ, дарҳол келтириб бераман!» дерди. Аввало, ақлим етмади. Аммо бу беадаб тўхтамасдан аврай бошлади, гоҳ хўрсинар, гоҳ йиғлаётгандек мутаассир бўлар, гоҳида бу қадар аҳамиятсиз пул учун ўйланиб қолганимни ҳазм қила олмаётгандек кўринарди. Ниҳоят: «Бир суриштириб кўрамиз!» дедим. «Асло суриштирма, вақт йўқ. Бугун-эртага чиқмасам ҳамма ишим маҳв бўлади. Мажбуриятларим бор, учрашувларим бор, минглаб лира зиён кўраман», деди. Ғафлат тушиб, унга ишондим. Идорага келиб ўйладим, кимсадан ўн лира олишнинг имкони йўқ бўлса. Икки юз лира эса озгина нарса эмас... Лаънат бўлсин, шу орада болалари кўзимнинг олдига келди, ичим ачиди. Пулни чиққан кунийёқ келтиришини айтганди. Усти-боши тузуккина бўлгани учун «Ҳар ҳолда бугунлар ҳал қилиб қолар!» дедим. Кассадан икки юз лира олиб, судга топширдим. Ана шундан кейин фожиа бошланди. Исмоилбей чиқар-чиқмас эски ҳолига — ҳамишаги фирибгарлик, бебурдлик ҳолига қайтди... Қамоқхонадан чиққани заҳоти: «Биродар, дарров борайлик-да, қаердан топсанг топ, пулни бер, кассага қўяйлик», дедим. «Кеч тушиб қолди, эртага чорасини қиламиз!» деб жавоб берди. Ана шунинг ўзиёқ кўзимнинг очилишига етди... Бу унинг эски ва маълуму машҳур суҳбатлашиш тарзи эди. Ўша дамдаёқ охирининг қаёққа боришини жуда яхши сезганим ҳолат бошланди. Айтдим-ку, умидим йўқ эди. Чунки у идора деб айтган хонасига борганим заҳоти вазиятини кўрдим. Саксон жойдан олинадиганлар, банкдаги пулларнинг ҳаммаси афсона эди. Агар у эрталабдан кечгача бозорни айланса ҳам ўн лира топа олмаслиги аниқ эди. Шунингдек, унинг

сотадиган, сақлайдиган ҳам нарсаси йўқ эди. Энди бесамарлигини билсам ҳам, унга ёлвора бошладим. Тасаввур қил, дунёда бирор одамнинг миннатини тотмай яшаган мен каби одам ўша бетавфиқ аҳмоққа таваллолар қилиб, болаларим, жуфти ҳалолим, йигирма йиллик покиза ходимлик ҳаётим ҳақида гапирдим. Аҳмоқ одам эмас-ку... Инсон бўлганида нима қила оларди? У мени бу аҳволда ташлаб кетаётгани учун узрли эди. Буни имконсизликдан қилаётган эди. У асл беномуслигини маҳбус вақтида мени алдаган чоғида қилиб бўлганди. Булар мутлақо табиий ва назорат қилиб бўлмайдиган оқибатлар эди. Мен йиғлагудек бўлиб сўрайверганимдан кейин: «Нима қилай, қариндош? Ҳолимни ўзинг кўриб турибсан-ку!.. Ишлар тескари кетди. Сен бошқа бир жойдан қидириб кўра тур, судимиз тутаганидан кейин, албатта, кафолат пулини қайтариб беради ва масала ҳал бўлади!» деди. У бетутуриқ менинг бошқа жойдан пул топиш имконим йўқлигига ишонмаётганди. Муҳокама ҳам ҳеч битадиганга ўхшамасди. Айниқса, ўн, ўн беш кунда ҳал бўладиган иш тоифасидан эмасди. Ҳолбуки, мен ой бошидан аввал пулни кассага қўйишим керак эди. Борди-ю, шу орада бирорта текширувчи келиб қолса, маҳв бўлганимиз шу эди, аммо ойнанинг бошида шармандалик юз бериши аниқ эди. Ниҳоят ўша кун келди. Энди менинг бот-бот идорадан чиқиб кетаётганим кўзга ташлана бошлади. Чорасизлик ичида қолдим. Умидимни буткул узганимда мудирга бориб масалани баён қилардим. Бироқ Аллоҳнинг қаҳрига учраган бир умид — суднинг қисқа фурсат ичида тугалланиб, пулнинг менга қайтарилиши ҳақидаги илнж мени бошқа бир чорага бош уришга етаклади. Ҳисобларда бир нечта кичик хатоларга йўл қўйдим, тўғрироғи, шуни номи билан айтиб бера қолай: ҳисоб-китобларни ва касса чиқимларини сохта-

лаштирдим. Икки юз лирани жойига қўйганимдан кейин тузатиб қўяман, дафтарларда чизилган, ўчирилган бўлса ҳам ҳисоб-китоб тўғри чиққанидан кейин аҳамияти йўқ, бир-икки марта дашном эшитамиз, шу билан ўрнига тушиб кетади, дедим. Мана икки ойдирки, шундай давом этмоқда. Фош бўлиб қолмаслик учун қайта-қайта сохталаштиришлар қилишга мажбур бўляпман. Ҳар куни ботқоққа бироздан ботиб бораётганимни сезиб турибман, аммо нима қилай?

Умар шу ўринда сўради:

— Суд мажлиси қачон экан?

— Судми? Кеча суд биносига бориб суриштирдим. Ҳайраболудан бир гувоҳ ва Бартиндан бир гувоҳ ифодаси кутилаётган экан. Афтидан, Исмоил афанди қамалади, шунинг учун ишни чўзиб юрибди, ҳолбуки, менинг қутулишим учун ҳукм ижобий бўлса ҳам, салбий бўлса ҳам, барибир, тезроқ тугаши керак.

Бир муддат ўйланиб турди. Сўнг:

— Ҳаммасини тан олиб, бу азобли кунларга нуқта қўймоқчи бўламан. Лекин бола-бақрани нима қиламиз, азизим? Ҳеч бири нонини топиб ея олмайди... Олти бола... Кейин энг камида беш йил жазо ўташ бор... Бу қамоқ бўлармикан? Сен нима дейсан?

Умар бир зум қошларини чимириб тургандан сўнг:

— Чиндан ҳам оғир вазият... Демак, ҳеч бир ердан имкон топишнинг иложи йўқ. У ҳолда мумкин бўлгани қадар кутиб, суд тугаганидан кейин пулни олишдан бошқа чора қолмайди... — деди.

Ҳусомиддин афанди «Бунимен ҳам биламан!» деган маънода бошини чайқади. Қадаҳини қўйиб, ўрнидан турди. Кўчага чиқишди. Йўлда яна сўз бошлаб:

— Бу гапларни менга ақл ўргатасан деб гапириб бермадим... Бироз ичимни ёришни истадим. Балки очилар-

ман, дедим. Лекин бунинг акси бўлди. Сенга изоҳламоқчи бўларканман, бунинг нақадар фожиа экани кўз олдимида бор бўйича гавдаланди. Демак, шу вақтгача бундан қочганман... Умидсизлигим янада зиёда бўлди. Вазиятнинг тузаладиган тарафи йўқлигини янада яқиндан кўряпман! — деди. Сўнг кутилмаганда мавзунини ўзгартириб:

— Дарвоқе, сен ҳам менга бир нарсаларни айтмоқчи эдинг! Нима эди у? — деди.

Умар бундай нияти бўлганини хотирлай олмай, жавоб берди:

— Қачон? Хабарим йўқ!..

— Бўтам, идорадан чиқаётганда мени кўриб, сизнинг олдингизга бораётган эдим, дегандинг-ку!.. Пул сўрамоқчимидинг?

Фақат ана шу гапдан кейин Умар эсга олди ва жавоб бермасдан ерга қараб турди. Ҳофиз сўради:

— Қанча?

— Бир-икки лира... Фақат қандай бўларкан?

Ҳамроҳи аччиқ бир кулиш билан:

— Хавотир олма... — деди. — Маошдан қолган пул, ҳаром эмас... Ҳам сенинг бундай нарсаларга қулоқ солмаслигингни ҳам биламан... Ол!

Ҳамёнини чиқарди. Тўрт қоғоз лираси бор эди. Учасини унга берди. Хайрлашишди.

XIV

Умар икки қадахдан ортиқ ичмаган бўлса-да, аммо боши айланарди. Кеч тушган, кўчалар гавжум эди. Дўконлар ойналаридан ташқарига тўкилаётган чироқ нурлари ўткинчиларнинг юзларида милтилаб, биридан иккинчисига кўчар, ҳар бир йўловчи муҳим ишларни битирган,

муҳим олди-бердиларни қилган, муҳим уйларига, муҳим дастурхонларига, муҳим уйқуларига шошиларди. Атроф чумоли уясига ўхшаб қайнаб ётарди. Фақат бирмунча интизомсиз ва бирмунча маъносиз эди. Анча имиллаб юриб, ўткинчилар билан тўқнашавергандан кейин «Вой, мен нима қиялман ўзи? Уйга кеч қолялман-ку!» деди ва югурган каби, шошиб илгариларга бошлади.

«Мен қандай одамман ўзи? Бутун уйландим ва шу бугуноқ оилани эканимни унутиб, унинг-бунинг орқасидан юрибман. Тўғри, Ҳофизнинг дарди муҳим... Аммо қандай қилиб мени биров кутиб ўтирганини ўйламадим? Қандай қилиб раки ичишни қабул қилдим? Буларнинг аҳамияти йўқ... Йўқ, аммо нима учун? Мен Ҳофизга қарор бериб тобе бўлсам, юрагим ёнмасди. У вақтда янглиш иш қилган ҳисобланмасдим. Фақат мен у билан қолишни муносиб топганим учун эмас, ҳар кимнинг таклифига рози бўлишни одат қилганим учун у майхонага кирдим. Мени исталган жойга эргаштириб олиб бориш қанчалар осон иш? Мана шундай паллаларда иродамни қўллашни ҳеч ўрганмадим. Кейин эса буни унутмоқ... Оҳ, бу маъносиз ҳорғинлик! Бирданига дунё билан алоқам узилади ва мен бўшлиқларда учини бошлайман... Ҳаммасини тартибга солиш керак. Буни, ҳар ҳолда, Мажида қилса керак. Унга барча заиф тарафларимни айтаман... Ҳам алдаган бўлмаслик, ҳам давосини топишга киришиш учун... Ғайритабиий бир қиз... Нақадар асл у... Ҳеч бир сўзи, ҳеч бир ҳаракати йўқки, ўзига, фақат Мажиданинг ўзига тегишли бўлмасин!...»

Уйга яқинлашгани сайин сабрсизлиги ортарди. Зиналардан кўтарилганда югурганидан нафаси бўғзига тикилиб қолганди. Ён қоронги даҳлиздан ўтиб, дарров хонасининг эшигини топди ва очди, аммо айна шу чоғда орқасидан Ниҳатнинг овозини эшитиб, қайрилди.

Ниҳат:

— Бу нимаси? Бир соатдан бери сени кутиб ўтирибмиз! — деди. — Қанча вақтдан бери ўртадан гойиб бўлдинг. Ниҳоят, биз йўқлайлик, дедик. Бегойим уйда йўқлигингни айтди ва негадир бизни сенинг хонангга киритмади. Биз эса шундай зулмат ичида йўлингни пойлаб ўтирибмиз.

Умар овоз келган тарафга қараб юрди. Чироқни ёқиб, Ниҳатнинг ёлғиз эмаслигини кўрди:

— Ўў, хуш келдингиз, Ҳикматбей... Қандай шараф!.. — дея диванлардан бирининг ичига сингиб кетгандек бўлиб ўтирган озгин ва майдагина одамнинг қўлини сиқди. Дорулфунунда шарқ тилларининг биридан дарс берувчи Ҳикматбей ўзининг қўрқинчли даражада мукаммал хунуклиги ва юзига қарама-қарши бўлган чиройли хулқ-атвори билан давраларда машҳур эди. Кичкинагина бир суратнинг ярмини қоплаган йирик ва бироз чапга мойил бурни, қандайдир тери касаллигини гўё эндигина енгиб ўтгандек қип-қизил териси, тўмтоқ бармоқларининг учидан ярим сантиметрдан ҳам калтароқ гўштга сингиб кетган ва гумбазли бўлиб кўринадиган тирноқлари билан қаршисидаги одамга берадиган биринчи туйғу кўзларини юмиш истаги бўларди. Аммо табиат унинг қалбига бунчалик шафқатсизларча шакл бермаганини айтишарди. У Марашдан бўлиб, доим атрофида бир неча ҳамшаҳарлари билан айланиб юрар, уларга иш топар, ёрдам қилар, бир қисмига уйдан жой берар, танишларининг ҳар бирига бир ёрдам кўрсатар, жилла курса, бир ёрдамни таклиф қилиш учун фурсат қидиарди. Бўйи паканалиги устига бошини олдинга эгиб суяк тутқичли асосини тошларга уриб-уриб юрар ва суҳбатдошини киприксиз қовоқларини буриштириб тинглади. Тун ярмига қадар Боязиддаги қаҳваҳоналарда талабалардан

ва зиёлилардан ташкил топган гуруҳлар билан ўтириб, гап-гаштагу, мунозаралар қилар, ёнидагиларга шарқ адабиёти, тасаввуф, қаҳрамонлик дostonлари ҳақида тушунтириш берар, кимсанинг англаб-англамаганига, тинглаб-тингламаганига иши бўлмай, кўзларини юмиб олиб, Табарийдан¹⁶ саҳифалаб матнни ёддан ўқирди. Овозини баъзан пастлатиб, баъзан эса, масалан, жангу жадал тасвирлари келганда дафъатан кўтариб, олдинма-кетин тизилган хуш оҳангли калималарни оғзига турли-туман шакллар бериб талаффуз этиши билан атрофдагиларда ўзига нисбатан доим ҳурмат-эҳтиром уйғотарди. Ҳар бир киши: «Кўряпсанми, қандай билим, қандай қувван ҳофиза!» дейишни истаган каби бир-бирига боқар, баъзида эса жўшиб кетиб: «Яшанг, устоз!» деб бақирарди.

Умар курсилардан бирини тортиб ўтирди:

— Қалайсиз? — дея меҳмонларидан ҳол сўради.

Нихат:

— Қаерда эдинг? — деди.

Умар бирданига хотирлаб қолган каби ўрнидан отилиб турди ва:

— Ё тавба, хабарингиз йўқми? Мен уйландим! Ошиқ бўлдим, кейин уйландим! — деди.

Меҳмонлар ҳеч нарсага тушунмай қараб туришарди. Умар давом этди:

— Нега ҳайрон бўласиз? Ҳаммаси бир ҳафта, ўн кун ичида бўлди. Ғайритабиий бир ҳодиса... Хотинимни кўрсангиз, мени табриклайсиз!

Профессор Ҳикмат:

— Кўрмасак ҳам муборак бўлсин! — деди.

Нихат ҳали ҳам ишонмаётганди:

¹⁶ Табарий — Абу Жафар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий (839-923) — ислом тарихчиси ва илоҳиётчиси (тарж-н)

— Тавба, ким у? Қачон уйландинг? — деб сўради.

— Кеча оқшом! — деб жавоб берди Умар.

Ниҳат:

— Ўлай агарки, сен мастсан! — деди ва профессорга юзланиб:

— Миясига урган, азизим... Ақддан озиб қолган, гапираверади... Ўтир, кўрайлик-чи, биз сен билан жиддий гаплашяпмиз, — деди Умарга.

Умар:

— Ҳозир хотинимни олиб келаман... — дея хонасига қараб бир неча қадам ташлагач, турган жойида дафъатан тўхтаб қолди. Бироз аввал очиқ қолдирган эшик ёригида Мажиданинг нозик вужуди кўриниб турарди. Ичкарида чироқ ёнгани учун сочларини ёритиб турар ва юзи сояда қолганди. Шундай бўлса-да, Умар унинг ҳар доимгидек кулимсирамаганини, жиддий ва ўйчан кўзларининг ўзига тикилиб турганини фаҳмлади, яхши иш қилмаганини билган бир махлуқ каби хижолат бўлган бир алпозда яқинлашди. Гап бошлаб олиш учун:

— Шу ердамисан? — деди.

Мажида «қаерда ҳам бўлардим» дегандек унга боқди.

Умар гапни буришга ҳаракат қилди:

— Бошқа хонага кўчмадикми? Бегойим шундай деганмиди?

Мажида унинг дарҳол очила қолганини тақдирлади:

— Кўчдик. Бу ерда бир неча нарса қолди, уларни олиб ўтаман. Кейин лампачироқ йўқ... Сенинг келишингни кутаётгандим!..

Умар меҳмонларини унутганди:

— Ҳозироқ бориб олиб келаман! — деди ва Мажидага тирғалди. Қиз хонасига кириб, сумкасини қидирди:

— Битта лампа чироқ неча пул туради?

Умар:

— Менда пул бор! — деди. Бошида дарҳол бошқа ўй пайдо бўлди: «Нима дегани у? Битта лампачироқ неча пул дегани нимаси? Менга фақат унга етарли пулни беради-ю, ортиқча бермайдими? Кўп пул беришга қўрқадими? Ғалати!..» Сўнг ўзидан уялган каби: «Уят... Бундай нарсаларни ўйлашинг уят, Умар афанди! Қиз буни мутлақо табиий, одатига биноан сўради», деди. Бу пайтда Мажида қўлидаги беш лирани унга узатиб, майин овозда деди:

— Сен ўттиз беш қурушинг борлигини айтгандинг! Балки етмас... Буни ол! — деди.

Умарнинг йиғлаб юборишига бир баҳя қолди. Мажидани ичкарига итариб, ўзи ҳам орқасидан кирди. Эшикни оёғи билан ёпаркан, икки қўлини қизнинг бўйнидан ўтказди:

— Мажида... Хотингинам... Мен ўта бадбахт махлуқман... Мени сен одам қиласан! — дея ғудранди.

Мажида ҳайратланиб сўради:

— Нега? Нима муаммойинг бор?

Умар ҳалигина хаёлидан ўтган нарсаларни айтишга журъат қилмади. Бир ёлғон тўқиди:

— Кеч қолдим-ку, шунинг учун!..

Мажида:

— Шунинг учунми? — деди ва бироз ўйланиб тургандан сўнг: — Нега бундай қиялсан? Нима кераги бор? — деб қўшиб қўйди.

Умар бу сўзлардан нима демоқчилигини дарров тушунган эди. Мажида унинг изоҳига ва кеч қолгани ҳақидаги баҳонасига ишонмаганди. Бундай қийин вазиятларда нима қилишни билмагани ва фикрлаш ўзига огирлик қилган вақтларда мурожаат қиладиган бир чораси бор эди: қочиш... Қиз берган пулни шимининг чўнтагига солиб:

— Мен бориб, лампачироқ олиб келай, дарров у хонага кўчиб ўтамиз! — деди.

Эшикни очар-очмас кўзи қаршисида ўтирганларга тушди.

— Ҳа, Мажида, қара, унутибман. Сени дўстларим билан таништирай, — дея хотинининг қўлидан тутди ва хонадан олиб чиқди.

Ниҳат билан профессор Ҳикмат ўтирган жойидан турган, юзларида нозик табассум билан кутишаётганди.

Умар:

— Хотиним... профессор Ҳикмат... дўстим Ниҳат... — дея уларни бир-бирига таништирди. Мажидага юзланиб:

— Бир дақиқа шу ерда ўтира тур, мен югуриб бориб, лампочка олиб келаман! — деди ва зинадан югуриб тушиб кетди.

Мажида бир муддат унинг орқасидан қараб турди. Сўнг бошини меҳмонларга ўгириб жилмайди. Ниҳат бироз тараддудлангандан кейин:

— Сизни биринчи марта Умар билан бирга кемада кўргандим, — деди.

Мажида қип-қизариб кетди ва ерга қараб турди. Қайси кемада эканини дарҳол эслаган эди. Орадан ўтган вақтнинг қисқалиги уни кўрқитган эди. Ҳали икки ҳафта ҳам тўлмаганди. Ҳолбуки, жуда кўп нарсалар бўлиб ўтди! Шу ўн икки кун ичида яшаганларини бирма-бир кўз олдидан ўтказиш учун бир неча йиллар ҳам камлик қилишини тахмин қилди.

Бошини бироз кўтарганида кўзларини ўзига тикиб турган профессорни кўрди. Ёшини тахмин қилиб бўлмайдиган бу одамнинг боқишлари уни қаттиқ безовта қилди ва ҳозиргина сиққан қўлининг доим терлаб туриши ва совуқ намлиги хаёлига келди.

Уларнинг учаласи ҳам ғалати жимликка чўкканди. Ҳеч бир айтадиган гап тополмаётган ва бир-бирлари билан кўзлари тўқнашиб қолганда жилмайиш билан мушкул вазиятдан чиқишга ҳаракат қиларди. Ниҳоят профессор Ҳикмат:

— Қаерликсиз, қизим? — деган савол билан сукунати бузди.

— Баликесирликман!..

Қаршисидаги мамнуният билан бошини тебратиб:

— Яъни Онадўлидансан!.. Жуда яхши... Умар ҳам ўшарлик, ажабо? — деди.

— Ҳа!..

— Умар яхши бола!

Ниҳат сўзга қўшилди:

— Яхши дўст. Аммо бир шохда турмайди. Уни бошқариш керак. У бироз чайқалиб туради!

Мажида бу сўзларга ғазабланди. Умарнинг ким эканини ўзи ҳам биларди, бошқаларнинг у ҳақида шундай нарсаларни ўйлашини ҳам тахмин қиларди. Фақат бу гапларни ўзининг ёнида гапиришларини номақбул деб билди.

Профессор Ҳикмат:

— Айни чоғда закий ҳам! — деди ва Мажиданинг юзига боқди.

Ниҳат айни эҳтиётсизлик билан гапида давом этди:

— Бироқ у ақлини ишлатмайди... Бир ишга сарфламайди... Бир гоё устида ишламайди...

Шу пайт зина томондан Умарнинг оёқ товуши эшитилди. Учаласи ҳам бошларини ўгириб, у тарафга қарашди. Йигит терлаган сочлари юзига тўкилган бир ҳолда қўлида электр лампача кўтариб келаётган эди. Тўғри Мажиданинг олдига келиб:

— Ол! — деди. Қиз ўша заҳоти янги кўчиб ўтган хонасига йўл олди. Эшикни очиқ қодириб, залдан тушаётган ёруғлик ёрдамида лампочкани жойига ўрнатди, сўнг катта-кичик ашёларни жойлаштира бошлади. Бу вақтда Умар курсилардан бирига ўтириб, ҳорғин бир ҳолда ўйга толганди. Ниҳат сўради:

— Нима бўлди? Ўйланиб қолдинг!

— Бугун бир танишим жонни сиқадиган нарсаларни гапириб берди... Унинг учун куюняпман!

Суҳбатдошларининг сўрашларига эҳтиёж қолдирмай, ғазначининг ҳикоясини гапириб берди. Профессор унчалик эътибор билан тингламаётган, кўзларини ора-сира хонасида ўнгга-сўлга ўтиб қайтаётган Мажидага қадар, аммо Умарни катта қизиқиш билан тинглаётгандек, қошларини чимириб, бошини тебратиб қўярди. Ниҳат ҳам дастлаб ўзининг хаёллари билан машғул эди, лекин ҳикоянинг охирига келиб, бирданига қизиқиб қолди. Жойида ўзини тартибга солиб бошини Умарга қаратди ва бутун диққати билан тинглашни бошлади. Ҳатто бир неча жойда унинг гапини бўлиб, изоҳ сўради.

Умар Ҳофиз Ҳусомиддин афандининг можаросини гапириб берганидан кейин:

— Бечора одамга ачинаман!.. Қандай яхши одамлигини билсангиз эди! — деди.

Профессор Ҳикмат:

— Нега ачинасан? Давлатнинг пулига қандай сабаб билан бўлса ҳам қўл чўзганларга раҳм қилмаслик керак...

— Аммо у буни хоҳлаб қилмаган-ку!

— Нима бўпти... Бу баҳона бўла олмайди. Сенинг ўрнингда бўлганимда дарров хабар берган бўлардим!

Умар ҳайрон бўлди. Профессор Ҳикмат каби яхшиликни ва ҳар бир кишига ёрдам беришни ҳавас қилиб

юриши билан танилган инсоннинг бу шафқатсизлигининг сабабини тушуна олмади:

— Бола-чақали одам... Шу ёшга қадар тоза ишлаган... — дея уни оқлайдиган сўзларни айта бошлади. Профессор унинг гапини бўлди:

— Бундай ҳаромхўр кимсаларни ҳимоя қилма!.. Бошини эзиш керак уларнинг!

Умарнинг ичидан «Барча яхшиликларига қарамасдан нақадар жоҳил...» деган ўй ўтди. Сўнг баланд овозда илова қилди:

— Мушкул вазиятда қолган инсон ҳақида шундай ҳукм чиқарадиларми? Чинакам яхшилик бу — биз танимаганларга қилган яхшилигимиздир. Ҳолбуки, биз дўстларимиз учун барча яхши ниятларимизни сақлаб турамиз ва қолганларини бир гап билан ва қисқа ҳукм билан ёмон деб айблаб қўямиз!..

Профессор Ҳикматнинг кўзлари яна қаршидаги хонада эди. Умар Ниҳатга қараганда унинг қандайдир ўйга толиб ўтирганини кўрди ва сўради:

— Сен нима деб ўйлайсан?

— Бу газначининг масаласи ҳали ошкор бўлмадими?

— Йўқ... Нега сўраяпсан? Хабар бермоқчимисан?

— Йўқ, азизим... Шунчаки сўрадим...

Бир муддат жим тургандан сўнг яна бошлади:

— Сизнинг кассангизда пул кўп бўладими?

— Баъзида бўлади... Тўрт-беш минг лирагача... Балки ундан ҳам кўпроқдир... Буларни нега сўраяпсан?

— Қизиқдим-да шунчаки. Демак, у одам янада кўпроқ ўмарса ҳам кимсанинг хабари бўлмайди!..

Умарнинг жаҳли чиқди:

— Ўмариш деганинг нимаси? Қанақа ёқимсиз калималарни қўллаяпсан, инсонларни тушуниш борасида ҳали ҳам жуда орқадасан... Ўйлашимча, ҳаммамиз бир

машинамиз ва аввалдан қурилганимиз каби ишлаймиз. Бир жойда бир носозлик бўлдимиз, дарҳол ўша жойни узиб отмоқ лозим!.. Энг қувватли инсоннинг ҳам баъзан заиф онлари, истаганининг буткул аксини қилишга мажбур бўладиган дақиқалари бўлишини қандай инкор қиламиз? Бундай ҳодисалар ҳеч кимсани асл ҳолидан кўра, ёмонроқ ёхуд яхшироқ қила олмайди!

Ниҳат қўли билан уни жим қилиш учун ишора бери:

— Буларни кўявер, индамаса, ичимиздаги шайтон ҳикоясини бошлаб қоласан! Мен у кишини ёмон кўрганим ҳам йўқ, шунга ўхшаган фикрим ҳам йўқ... Шунчаки вазиятни билишни истаяпман. Фақат шунисини айта оламанки, инсонларнинг заиф томонларини узрли ҳисоблаш тарафдори эмасман. Кучли бўлиш ҳамма нарсадан устундир. Куч ҳар қандай ҳаракатни оқлаши мумкин. Заифларга ачиниш эса аҳмоқлик.

Умар жавоб бერмади. Ниҳатнинг аксар ҳолларда шундай қизишиб кетишини ва ёниб-тутаб қолишини биларди. Аслида, жуда ҳам яхши дўст, мақбул инсон бўлгани ҳолда, ора-сира, айниқса, у тилга олиб ўтган газета, журналларга ёзган мақолаларида майдагина жуссасига ярашмаган катта даъволар, носоғлом асабийликлар кўзга ташланарди. Эркин ва табиий гапирган вақтларида ниҳоятда зукко ва киноячи бола эди. Шундай бир одамнинг қандай қилиб, кўр-кўрона ақидапарастлик ифодаси бўлган мақолалар ёзиши, ўзига осмоний баҳо бериб юрган баъзи содда ва жоҳил талабалардан бошқа ҳеч кимни алдай олмаслиги аён бўлган мантиқий ўйинлар билан тарафдор тўплашга уриниши Умарни ажаблантирарди. Бир куни шу фикрларини унга айтган вақтида Ниҳат:

— Сен қайдан биласан? Балки мен ўша содда ва жоҳил одамлар билан иш қилиш ниятидадирман! — деганди.

Умар бу гапни у вақтда жиддий қабул қилмаган ва кулганди. Фақат аста-аста бу гапга ишониш лозим эканини англаётганди. Чунки Ниҳатнинг кейинги вақтларда ҳар доим ана шу чумчуқ миялар билан бирга эканини ва ҳеч эринмасдан уларга узун-узун маърузалар қилаётганини кўрарди. Меҳмонларнинг иккови ҳам бирга турдилар. Ниҳат:

— Майли, ҳозирча Аллоҳга омонат қилдик. Вақтинг бўлганда биз томонларга ҳам ўтиб тур... Мен яқинда яна келаман, бемалол гурунг қиламиз.. Бугун эса ёшларни холи қолдирмоғимиз лозим! — деди.

Профессор Ҳикмат йигитнинг елкасидан тутиб, ўзига тортди ва хайрихоҳ оҳангда:

— Қани айтақол, вазиятинг қандай? — деб сўради. — Пулга эҳтиёжинг борми? Бирор нарса керак бўлса, дарҳол менга айт, дўстларга ёрдам кўрсатиш — вазифамиз... Истасанг, ҳозир бир неча лира бериб кетаман.

Умарнинг бошини эгиб жим турганини кўргач, қўлини ҳамёнига солиб:

— Қанча керак? Шунчаси етадимми? — деди ва битта ўн лираликни кўрсатди.

Умар айти итоат билан жим турди ва қўлини узатиб, пулни олди. Меҳмонлар эшиги очиқ турган хонага қараб бордилар ва хонадан чиққан Мажиданинг қўлини сиқиб, хайрлашдилар.

Хонада бир-бирига қарама-қарши стулларда ўтириб, худди янги уйнинг фазилатларини кўзлари билан кўриб ёдлаб олишга уринаётгандек кўринган янги эр-хотин бир-бирларига тушунтириб бера олмайдиган баъзи нарсаларни ўйлаётгандилар. Умар ўзига ўзи мингирларди:

«Ундан бу пулни нега олдим? Пулга кўп эҳтиёжим йўқ эди. Мажиданинг пули уйнинг ва мен Ҳофиздан олган бир неча лира менинг эҳтиёжимга етиб турарди.

Шунга қарамай, қаршилиқ қила олмадим, рад эта олмадим... Нима учун шундай қилдим? Ҳатто ўзимни бечораҳол кўрсатдим ва олдим. У айнан истаган нарса!.. Беш-ўн лираси кетса, кетсин, нима фарқи бор? У яна бир миннатдорчиликка эришади... Атрофида яхшилиги ҳақида яна кўп гап айтилади, унинг эса завқи бу!.. Сайёр фазилат обидаси сифатида юришни истайди... Аммо бу ёмон нарсами? Кошкийди, ҳар бир кимсада айни иллат бўлса... Аммо яна ким билади? Балки одамга ҳақиқатан яхшилиқ қилишга эҳтиёж туйган ва буни ҳеч бир таъмасиз қилаётган кишидир!.. Ўзимиз яхши бўла олмаймиз ва бошқаларнинг яхшилигини кўра олмаганимиз учун уларни рекламачи, хайрли дуо овчиси, ҳатто риёкор, деймиз».

Бу вақтда Мажида ўйларди:

«Қизиқ, Умарга айтсам тўғри бўлармикан? Мен унинг бу дўстларини ёқтирмадим. Биттаси бутунлай хунук эди... Бу унинг қабоҳати эмас, аммо нима қилайки, менинг ҳам қабоҳатим эмас... Бундан ташқари, одамга ҳеч кўз узмасдан тикилади... Униси ҳам шундай, унинг қарашларини ҳам ёқтирмадим, одамни худди сотиб олаётгандек томоша қилади... Кейин, бу қандай ҳурматсизлик! Умарнинг беқарорлигидан менинг ёнимда сўз очиш, нима деган гап бу? Ахир ўзи неча дақиқа гаплашдикки?.. Ким эканликларини яхши билмаганим одамлар ҳақида ҳукмлар чиқариб, Умарга улардан шикоят қилсам тўғри бўлмас. Нима бўлганда ҳам дўстлари. Улардан фазилат топмаса, дўстлик қилармиди. Яхшиси, ҳеч нима демайман. Бу муҳитга ўрганишим керак... Эҳтимол, беғона бўлганим учун айрим нарсалар мени чўчитаётгандир».

Ўйларининг шу нуқтасида бир-бирига қарашди ва ҳамма нарсани унутиб, ёлғиз бир нарсани тушуниб

етишди: яъни ниҳоятда батартиб хонада юзма-юз ўтиргандилар... Бир-бирларидан бошқа ҳеч бир нарсани ўйлай олишмасди... Бу имкониятдан унумли фойдаланмоқчи эдилар.

Шунга қарамай, иккиси ҳам бир-бирини таниганидан бери биринчи марта кўнглидан ўтганларни айтмасликни танлашгани учун ўйларида бироз хиралик пайдо бўлди. Гарчи, унинг мавжуд эканлигини қабул қилишни исташмаса-да, бу бор эди.

XV

Ҳаёт бир неча кун давомида айтарли ўзгаришларсиз ўтишда давом этди. Умар ишига бориб-келар, уйга кеч қолмасликка ҳаракат қилар ва ҳадди аълосига қадар бахтиёр эканини ўзига ўзи такрорлаб, чарчамасди. Мажида консерваторияда таҳсилни давом эттиришни бошлаган, фақат оқшомлари вақтлироқ чиқар, йўл-йўлакай дўконга кириб, пишлоқ, чой каби нонушталик нарсалар олар ва уйда дастурхон тайёрлаб, эрини кутарди.

Қўлларидаги пулни қанчалик тежаб ишлатишни исташмасин, бир неча харажатлардан қочиб бўлмасди. Ресторанларда овқатланишга чидай олмаганлари учун тушликни идорада ва мактабда, баъзан арзон кабобхонага бориб қилишар, оқшомлари эса бегойимнинг ошхонасида тайёрлаган чой ва нонушта билан кун ўтказишарди. Бунинг учун бир нечта ликопча, финжон, қошиқ, патнис ва яна бир неча аҳамиятсиз, арзон, аммо бир вақтнинг ўзида харид қилганда кўп пул бўлиб кетадиган нарсаларни олишга мажбур бўлгандилар. Ой бошига ўн кун қадар бўлгани ҳолда қўлларида бор-йўғи олти лиралари қолганди.

Тузукроқ бир ишга ўтиш ёки маошини ошириш учун Умар почтахонадаги қариндошига учради ва унинг: «Маоши яхшироқ иш топсам, сенга хабар қиламан!» қабилдаги ваъдасини олди. У кишининг муомаласидан ўзи ҳақида унчалик ижобий фикрда эмаслигини сезди ва: «Бизнинг муттаҳам мудиримиз мендан шикоят қилибди», деб ўйлади. «Ваҳоланки, кейинги кунларда қанчалик гайрат-шижоат билан ишлагандим. Бизда яхши ният ҳеч нарсага ярамайди!»

Бир йилдан бери мактуб ёзишга эринган Баликесирдан пул сўраш имконсиз эди. Балки онаси ўғлининг бу вафосизлигини ундан фақат пул сўраб хат ёзмагандир, деб ўйлаб маъзур тутар.

Пул топиш керак эди. Умар узоқ вақтдан бери бир заруратни ҳис қилар, аммо онги бу фикр билан ҳеч қачон бунчалик кўп банд бўлган эмас. Ҳозир эслашга қийналаётган бутун машаққатлари бир неча тасодифлар билан барҳам топган бўлар ёки давом этган тақдирда ҳам йиллар давомида одатга айланиб қолгани боис унга қисман табиийдек кўринарди. Бир ёки икки кун иссиқ овқат тополмаслик, бир ой уйнинг ижара ҳақини ўтказиб юбориб, бегойим билан ёвқараш қилиб юриш бугунга қадар унга катта фожиа бўлиб кўринмасди. Энди эса кичкина масалалар ҳам уни қаттиқ сиқар, чорасизлик ва ҳафсаласизликка дучор қиларди. Авваллари: «Бир кун кейин нима қиламан!» тушунчасига тамоман бегона бўлган ҳолда энди: «Яна беш, олти кунни амаллаймиз, аммо ойнинг бошига қандай етиб оламиз? Эвоҳ, ё Раббий, жинни бўлиб қоламан!» деб ўртанарди. Бир замонлар ҳар қандай дўстидан йигирма беш, эллик қуруш қарз сўраш ҳар кунги оддий ишлардан эди. Бутун буни ҳам оилали бир одамнинг кадр-қимматига муносиб кўрмас, қотган бошига минг турли амалга ошмайдиган тасаввурларни

жойлаб, айланиб юрарди. Бейўғлидаги дўконлар олди-дан ўтаркан, кўрган ҳар бир нарсаси ичини ачитар ва ҳирсини орттирарди. Кечаси дўкон ойнасини шундайгина синдириб, талон-тарож қилиш мумкинми ё баъзи ҳажвий нашрлар ёки ҳуқуқ тартибот органлари ҳикояларида ўқиган моҳирона фирибгарлик, ўғирлик ҳолатларини машқ қилиш мумкинми, деб ўйлаб қолар, аммо бу тасаввурларда уни мутлақо жиддий деб бўлмасди.

Кунларнинг бирида тамаки сотувчиси унга бир лира қайтариш ўрнига янглишиб, тўрт лира ва бир неча майда қуруш бериб юборди. Бошида Умар ҳам бунни сезмади, фақат бир неча қадам ташлаганидан сўнг ҳовучида тутиб ҳали чўнтагига солмаган пулларга қарай бошлади. Ақли гўёки келаётган бир хатарни қувламоқчи бўлгандек, дарров ишлай бошлади ва қулогига:

«Тентакмисан? Бу одамнинг йўқотиши билан ўз турмушингни муқояса қил!.. Балки у бунни сезмаслиги ҳам мумкин, аммо сен бир роҳатланиб нафас оласан. Аҳмоқлик қилма... Ким билади, у бир кунда қанча бечорани қафасга отади...» дея васвасага сола бошлади. Умар: «Азизим, бу сабаблар бўлмаса ҳам орқага қайтиш ниятим йўқ!» қабилида бошини чайқатиб, йўлида давом этди.

Шундан кейин узоқ вақт ҳар сафар олди-берди қиладиган жойидан ўзига ортикча пул беришларини кутди. Фақат тасодиф яна бир лутф кўрсатишга негадир кеч қолаётганди. Авваллари эски кийими ёки пойабзалини сотиб ҳам беш, ўн қуруш топа олар, энди эса Мажиданинг ёнида бундай масаладан сўз очишга уяларди. Зотан, шу бир неча кун ичида Мажидага нисбатан тўсатдан ёпилган эди. У бошидаги ножўя фикрларни унга кўрсатишдан, ҳатто бир парчасини бўлса-да, сездириб қўйишдан қаттиқ қўрқарди.

Мажида бир нарсани кўрадиган аҳволда эмасди. Ҳам мактаб, ҳам уй ишлари унга кўз очирмасди. Дам олиш учун ўзига қолган қисқа вақт ичида ҳам хонасининг у ёқ, бу ёғини тузатиш, Умарнинг кирларини, майда-чуйда нарсаларни ювиш билан машгул бўларди. Атрофга бироз боқиш имконини эрталаб ўқишга бораётганда ва кечқурун қайтишда дўконларга киргандагина топар, кўпинча кўча юзидаги қандолатхонага хушмуомалалик билан кириб, кечки чой учун беш, ўн қурушлик пишириқ харид қиларди. Сотувчи қизлар пишириқни елим халтага солгунча курсига ўтириб, атрофдаги оломонни томоша қиларди.

Бу қандолатхона икки қисмли бўлиб, бир тарафи столлар ва курсилар қўйилган кенг торт салони, кейинги тарафи сотиш жойи эди. У ердаги узун ва устига ёпинчиқ ташланган стол атрофига кўп одам тўпланар ва тик турган ҳолда ҳазил-ҳузул қилишиб, у-бу нарса еб-ичишарди.

Мажида олти-етти ойдан бери Истанбулда экани ва энди-энди ҳар куни Бейўғлига чиққани ҳолда бу тоифа одамларни бу қадар яқиндан ва бу қадар кўп жам бўлган вазиятда кўрмаган эди. Оғзи ярим очиқ ҳолда чеккадаги бир стулда ўтирар ва сотувчилар қўлига пакетни берганидан кейин ҳам хийла вақт у ерда туриб қоларди.

Бу ерга келувчиларнинг аксари ўн тўрт билан йигирма беш ёшлар орасидаги мижозлар эди. Гўё битирув кечасидан чиққандек турли-туман кўйлақлар кийган, музқаймоқ ялаётган ўсмир қизлар қандайдир яширин қўл қитиқлаётгандек тўхтамасдан қикирлашар, қўпол, такаббур ва ахлоқсиз ҳаракатларидан спортчи экани кўриниб турган йигитлар бир-бирларини кўзлари билан баҳолаб туришарди. Тикувчилардан салмоқлигина қарздор бўлган эркалар кенг елкалари билан гоҳ бири-ни, гоҳ бошқа одамни илгари суриб, мутлақ суратда йўқ-

лик ва қашшоқликни ифодалар, лекин қиёфасидан озода бўлишга ҳаракат қиладиган, ёшлигиданоқ бўянишни, ўзини кўрсатишни бошлаган қизлар билан эркаланиб, баланд-баланд овозда гаплашишарди. Айтаётган гапларининг нима эканини Мажида тўлиқ эшитмас, фақат ҳар бир калимадан сўнг хонани тўлдирган бешарм қаҳқаҳалари ҳаддан ташқари бемаъни ва даҳшатли эди.

Билҳисса, қизларга шу чоққача кўрмаган ғалати махлуқларни кўргандек боқар, сунъий бўялган ва сунъий жингалак қилинган сочларини бир тарафга учириш учун бошларини сунъий ва тез-тез ўтираётган, лаб бўёқ қизартирган лабларини буриш орқали жозибали кўриниш ва учинчи даражали фильм юлдузларига ўхшаган қиёфада бўлишни истаётган, шунга қарамай, нақадар бечораҳол эканликлари роль ўйнамаган ҳар дамда тасодифан кўриниб қоладиган бу қизгиналарга нисбатан ичида самимий бир ачиниш туйғусини ҳис қиларди. Инсоннинг ўз борлигини қандай қилиб, бу қадар инкор этиши мумкинлигига ақли етмасди. Масалан, ҳар куни ўша ерда ўтирадиган ва дўстлари орасида муҳим мавқеи борлиги кўриниб турган Пари деган бир қиз бор эди. Исми ростдан ҳам Паримиди, Парихондан қисқартирилиб айтилармиди ёки бутунлай бошқа нарсамиди? Мажида буларни билмас, фақат жуда аҳмоқ эмаслиги кўзга ташланиб турадиган бу қизнинг парилигидан ёки инсонлигидан ҳеч нарса қолмаганга ўхшарди. Чўнтагидан ҳамёнини чиқаришидан тортиб, тортни оғзига олиб бориши-ю, кўришмоқчи бўлган бирорта эркакка бефарқ кўринишга уриниб қўл узатишигача, кулмоқчи бўлиши-ю, жиддий бўлишни ишташигача — ўзига бегона ҳамма ҳаракатлари узоқ йиллар давомида ҳаракат қилиб ўзлаштирилган бўлса ҳам, қабул қилиб бўлмайдиган даражадаги муваққат ва нотабний ҳаракатлар эди.

Аксарияти сақич чайнаган ва уни тиллари билан оғзининг бир томонидан иккинчи ёнига ўтказиш билан оғизларига беўхшов шакллар беришга уринадиган ва буни мафтункор нарса деб биладиган ёшлар киши кўнглини беҳузур қилардилар, холос. Жуссалари йирик-лигига кўра, даврадошлар орасида эътиборлари камаяр ёки ортар ва аксарият кичик жуссалилар йирик гавдалиларга, ёши-ю бошқасига қарамасдан, «огабей» дея муурожаат қиларди. Бу йирик жуссалилар ўсмир қизларни соддагина кўриниши билан ўзларига жалб этиши осон бўлса-да, бунинг аксини қилиб, баланд овозда гапирар ва бақир-чақир қилиб ҳазиллашишар ҳамда томоқ йиртиб кулишни қизиқарлироқ бўлса керак, деб ўйлашарди.

Мажида ўрта мактабда ўқиган вақтида ҳам синфдошларини унчалик хуш кўрмасди. Консерваторияда танишган ва жуда кам гаплашган қизлар ҳақида эса ҳали фикри шаклланмаган эди. Фақат ҳақиқат шу эдики, бу ердагилар ҳозирга қадар кўрганларига асло ўхшамас ва янада галати эканликлари кўриниб турарди.

Консерваториядаги қизлар, нима бўлганидан қатъи назар, бир иш билан машғул бўларди, ёлғон-янглиш севиб ёки гап-сўз учун бирор санъатга боғланиб қолишганди. Ўрта мактабдаги ўртоқлари эса ҳеч ким эмасди. Аммо бу ерда кўрганлари... Булар ҳеч кимдан на ортиқроқ, на қизиқарлироқ эдилар. Уларнинг ҳар бир хулқи Мажиданинг асабига қамчи билан ургандек таъсир қилар, кейин ўзига ўзи «Шундай махлуқларнинг орасида яшаб бўларканми?» дерди. «Қизиқ, одамларнинг ҳаммаси шундайми? Ёки бундан ҳам баттарми, балки баттардир... чунки янги кўрган ҳар бир нарсам эскисидан кўра ёмонроқ бўлиб чиқяпти... Масалан, ўрта мактабда... Ҳамма нарсага, бутун миш-мишларга, бемаъниликларга қарамай, бир парча дўстлик топиш мумкин эди. Ҳатто мудирбей

ҳам бутун фисқу фасодларига қарамасдан, буткул ёмон одамга ўхшамасди... Каттакон ва бўм-бўш уйимизнинг, нима бўлишидан қатъи назар, менга ёқадиган тарафлари ҳам бор эди... Ҳолбуки, бу ерга келдим... Эмина холалар менинг Баликесирдаги муҳитимдан яхшироқмиди? Қаёқда! Аксинча, беш-ўн баробар ёмон эди... Ғолиб амакидан бошлаб Самиҳагача ҳаммасини бир васваса эгаллаб олган... Қўшнилари ҳам ўзларига ўхшайди... Гийбатчи, безътибор кимсалар... У ердан бу тарафга келдим... Ваҳоланки, бу ерда кўрганларим ҳаммасидан баттар... На Баликесирда, на Шаҳзодабошида бунчалар аҳмоқ одамлар йўқ. Ҳеч бўлмаганда, бу қадар оломон ҳолида йўқ. Буларнинг орасида асло яшаб бўлмайди. Умар бўлмаса, бир дақиқа турмасдим... Унга ҳам айтишим керак, аҳволимиз бироз ўнглангани заҳоти бошқа тарафга кетишимиз лозим... Янада танҳо бир ерга...»

Бир муддат кўлари толганидан сўнг, ўйларини қуёйдагича давом эттирарди:

«Фақат қаёққа?.. Дунёда ёлғиз яшаш мумкинми?.. Ахир инсон дўст топади!.. Кимни?.. Мен қаердан дўст топаман? Ана Умарнинг дўстларини ҳам ёқтирмадим... У... Сира ҳам ёқтирмадим... Қизиқ, мен ўзим ғалати одамманми ёки?.. Эҳтимол, мени ҳам атрофдагилар маъносиз деб ҳисоблашар... Ҳатто зерикарли... Аммо Умар бундай деб ўйламайди... ёки кунларнинг бирида у ҳам мендан зерика бошлармикан?.. Эвоҳ...»

Чап қўлини чорасизликни ифодаловчи бир ҳаракат билан оғзига олиб борар ва ўзига ўзи: «Жим! Жим!» деган каби ҳовучининг учи билан лабларини бостирарди.

Умар эса Мажидадан зерикиш у ёқда турсин, бошқа нарсалардан сиқилганида унга бориб дардини тўкиб солар, унинг ёноқларини силаб куч топар ва кўп нарсаларга тоқат қиларди. Идорадаги ишида ҳали ҳам бир

ўзгариш бўлмаётганди. Ой бошига ҳеч нарсга қолмаганди. Обрўли қариндошини яна бир марта кўргани борган, бироқ журъат қилиб уйланганини айта олмаганди. Унинг «Яхши ишлаб раҳбарларингнинг эътиборига туш, меҳрини жалб эт, сени яхшироқ бир жойга ўтказишга тавсия қилсинлар, ана шундан кейин ўзим ҳал қиламан!» мазмунидаги ижобий ваъдаси Умарнинг бу жиҳатдан умидини уздирганди. Неча йиллардан бери қўлга кирита олмаган ва ортиқ бутунлай воз кечган дорулфунун шаҳодатномаси қўлида бўлганида, балки бирор даргоҳнинг эшиги осонроқ очилган бўлармиди... Аммо бу фикр ҳам унчалик мантиқли кўринмади. Фалсафа факультети битирувчисига Онадўлининг исталган шахрида олтмиш-етмиш лира маош тўланадиган муаллимликдан бошқа қандай истиқбол ваъда қилинардик?... Умар Истанбулдан айрилишни ҳаёлига келтиришни ҳам истамасди. Бу ерга бутун аъзолари билан, барча ҳужайралари билан боғланганини ҳис қилар ва бунини ўзига нисбатан шундай изоҳлашга ҳаракат қиларди: «Фикрлайдиган ҳар қандай инсон Истанбулдан ақли камолотга етмасдан чиқиб кета олмайди... Маданият марказимиз, афсуски, ҳозирча биттагина... У ҳам бўлса Истанбул... Ташқарида эса ақл ривожланишининг қандай қилиб секинлашишини ва тўхташини кўрамиз... бунини англаш учун таътиллاردан қайтган дўстларга бир боқиш кифоя...» Лекин нафсига нисбатан самимий бўлган дамларда ушбу маданият марказининг аҳамиятини керагидан ошириб мақтаб юборганини эътироф этишга мажбур бўлар, «Қани, азизим», дея баъзан ўзидан ҳам кўпроқ Истанбул ошиги бўлган дўстлари билан мунозарага киришиб кетарди. «Истанбулдан кетишни истамаймиз, аммо бир йилда неча марта кутубхонага борамиз? Уч-тўртта кўча ва яна шунча қаҳвахонадан бошқа нимани биламиз? Фикр ҳаёти, фикр ҳаёти, дей-

миз... Ҳатто энг ўткирларимиз ҳам миш-мишдан бошқа нимани гапиримиз? Қаҳвахоналардаги куруқ баҳсдан иборат суҳбатлар билан ақлимизни ривожлантиряп-миз, деб ўйлаётганимизни доно фикр деб ўйламайман... Бизни бу ерга асл боғлаб турган нарса одатларимиздир... Биз бу ерда бемақсад яшашни ва беҳуда айланиб юришни ширин бир машгулот ҳолига келтириш йўлини кашф қилганмиз... Ҳаммамизни Истанбулга боғлаган нарса фақат шу, холос. Бу ерда инсон калласини заррача ҳам ишлатмасдан ўзининг мутафаккир зот эканига ишониш ва бунга бошқаларни ҳам ишонтириш имконига эга... Бу шаҳарнинг ва бу ердаги муҳитнинг ўзига жалб қилувчи жозибаси ана шундан иборат, холос!..»

Мана шундай мантиқли фикрларига қарамай, Умар ўзини шу муҳитдан айира олмасди. Ҳатто уйланишдан аввал бир неча улфатлари билан шифти паст бир майхонада ичкилик ичаркан, фикрлашни бошлар ва анис ҳиди келиб турган оғизлардан муҳим бир ифода билан чиққан нуқталарни ва ҳикматларни ножўя, маъносиз ва кераксиз деб ҳисобларди. Дўстларини ҳеч қачон астойдил севмаган ва қадрламаган. Шундай бўлса ҳам бир неча кунлар шу майхона олимларини, ўша телба-тескари суҳбатларни интиқлик билан эслар, яна тўпланиб ўтиришга кучли эҳтиёж туярди.

Мажида билан топишган ҳафтадан бошлаб бу истак қайтадан уйғона бошлаганди. Идорада ходимларидан, мудирдан, нуфузли қариндошидан, бемаъни рўйхатга олиш жараёнидан ёки газначининг ҳолидан норози бўлган вақтда хотинининг ёнига бориб дардини ёриш орзусининг ёнида ана ўша «уч-тўрт улфат ўтириб бир дардлашсак» истаги ҳам бўй кўрсатиб қоларди. Ҳолбуки, жиддий мавзулардан гап бошлаганлар ўша заҳоти аҳамиятсиз вайсашлар ва ҳатто масҳара қилиш билан

оғзини ёпишга мажбур қилинадиган бу ичкиликбозлик йиғилишларида ҳеч кимсанинг дардини ёришга ўрин йўқлигини биларди. Ҳар бир кишининг яхши ва самимий ният билан бошлаганига шубҳа йўқ эди. Аммо онг тўғри ишлашга кўниктирилмагани боис туғилган ҳайрат ва фикрга ишончсизлик ҳар қандай асосли баҳсни, ҳар қандай мунозарани дарров бузарди. Бир нарсаларни ўйлаш ва ўйланганларини бир-бирларига сўзлаш орзусини, албатта, самимий тарзда ўта шиддат билан ҳис қилган бу ёшлар ҳар нарсага қарамасдан, умидларини узмас ва: «Бугун оқшом шундай ўтириб суҳбатлашамиз!» дер экан, бу суҳбатнинг қарама-қарши хириллашиш ва хўрлашдан бошқа бир нарса бўлмаслигини билмайдигандек кўринарди.

Умарнинг бундай йиғилишларни қўмсашининг яна бир сабаби бор эди: идорада олдингидек лоқайд тура олмаслигини, ақлини шу вақтгача бошқаларда кўриб, кулгили туюлган нон пули ҳақидаги ўйлар тўлдирганини ҳис қиларкан, ўзининг кўплаб хурриятларини чеклашга мажбур бўлганини ҳис қилиб, руҳида ибтидоий бир исён туйғуси уйгонганини сезиб қолар ва шундай дерди: «Йўқ, мен истаган ишимни қилишда ҳар доим эркинман!» Ва ўзини алдаш учун важ-карсон қидирарди.

Бир куни кечқурун тасодифан икки-уч дўстининг ўтиргани устидан чиқиб қолиб, пивохонада улар билан бирга кеч қолиб кетишининг сабаби ҳар сафар ўрнидан турмоқчи бўлганида, йигитларнинг бирваракайига «Мажбурламанг!.. Кетаверсин, бўлмаса, хотинидан калтак еб қолади!» деган бемаъни ҳазиллари бўлганди. Умар бу қабилдаги гапларнинг ахлоқона эканини билса-да, таҳлил эта олмаган бир неча ҳислар таъсирида уларга аҳамият берар, ҳатто кўп бора ҳаракатларини шуларга кўра белгилашга мажбур бўларди.

XVI

Пулсизлик ниҳоятда кўрқинчли асл башараси билан ой бошида ўзини кўрсатди. Идорадан олган маоши уйнинг ижараси билан Мажиданинг, албатта, олишимиз лозим, деган бир-икки тақим ётоқ ва кўрпа чойшаби олинганидан кейин бир ҳафтага ҳам етмайдиган даражада камайди, беқиёс тежамкорлик қилинган бўлса ҳам ўн кун ичида учиб кетди.

Умар йўлида учратган инсонларга, идорадаги хонадошларига, таниган, танимаган ҳар бир кимсага: «Орангизда менинг ҳолимни тушуниб ёрдам бера оладиган кимса йўқми?» демоқчи бўлган кўзлари билан мўлатираб боқарди. Имконсизлик ва сиқилиш ортгани сайин янада ваҳшийлаша бошлаган ҳирси энг амалга ошмайдиган режалар тузиш, энг бемаъни орзулар билан аланга олиш борасида беқиёс қобилиятини намоён қиларди. Қарши-сидан чиқиб қолган семиз ва яхши кийинган ҳар қандай одамнинг ёқасига чанг солиб «Ёнингизда қанча пулингиз бўлса, менга беринг!.. Мен ўғри ва безори эмасман... Фақат пулга муҳтожман... Кўрққанингиздан эмас, ҳолимга ачинганингиз учун беринг!» демоқчи бўлар, сўнг бунинг даставвал кўзига кўрингани каби янги ва ёқимли нарсаси эмас, аксинча тиланчилик эканини, ягона янгилиги ўткинчининг ёқасидан олишдан иборат бўлишини ва бунинг ҳам асло муваффақият келтирадиган усул эмаслигини ўйларди.

Ҳар бир дераза ортида кўрган, ҳатто юзлаб марта кўрган, аммо ҳеч қачон эғалик қилишни истамаган турли-туман беўхшов нарсалар кўз ўнгида ҳаётий эҳтиёж каби аҳамият касб этар ва умидсизлигу иштиёқ билан кифтини қисиб қўйишига сабаб бўларди.

Баъзан паром агентлиги ойнасидаги кема моделини хоҳлар ва ўзига ўзи «Пулим бўлганида дарров сотиб олардим!» дерди. Кўзлари ҳамма нарсага, сарой луқимидан тортиб, сомон шляпалару раки бутилкалару кумуш товоқларгача бўлган ҳамма нарсага чидаб бўлмас даражада ҳасрат билан боқарди. Кўчма ерёнгоқ дўкони ёнидан ўтаётиб, бармоқлари патнис томон узалгиси келар, аммо терга ботган ҳолда аранг ўзини тутиб қоларди.

Бир куни кечга яқин уйига қайтаётганида Бейўғлининг катта савдо марказларидан бирида арзон савдо бўлаётганини ва бир тўда оломоннинг бир-бирини итариб-туртиб, ичкарига кириб-чиқаётганини кўрди. Ёнида ўн қурушдан бошқа пули бўлмагани учун бирор нарса оладиган аҳволда эмас эди. Фақат пули борларнинг эътиборларига ҳавола қилинган ушбу ашёларни яқиндан кўришни, харидорларни ҳайратланиб томоша қилишни истарди. Қўлида сотиб олиш имкони бўлган вақтларда асло туймаган бу истагига қарши тура олмади. Тор эшикдан семиз хотинлар вужудлари орасида сиқилган ҳолда бир амаллаб ичкарига кириб олди.

Ростакам ёз бошлангани боис ҳамма терга ботган. Юпқа ипак матодан кийим кийган хотинларнинг қўлтиқлари остидан пишаётган қўлбости ҳидига ўхшаб одамни лоҳас қиладиган ачқимтил ҳид ҳавога ёйилган. Ҳаммасининг юзида жиддий ташвиш ифодаси зоҳир. Бир нечасининг ёнида борган ва дастрўмоллари билан юзларидаги терни артиб бетоқат турган эркаклар енгилроқ, аммо ўткирроқ ҳид чиқарардилар ва жуда зериканликларини яширишни лозим топмай, хотинларининг гапларига терс жавоблар берарди.

Умар ҳаммасини яқиндан кўрмоқчи бўлиб, ҳар томонга қараб секин олдинга юрди. Даҳшатли даражада ўзларига оро берган сатанг қизлар одамларнинг кўзи-

га сохта мулозамат билан тикилар ва уларнинг ёнидан ўтар-ўтмас яна ўзларининг лоқайд қиёфасини олиб, ода-тий ишларга киришиб кетишарди. Бир неча ашё бетартиб ёйиб қўйилганди. Пайпоқ боғлари ёнида болалар комбинезонлари, резина коптоклар ёнида шойи блузкалар бор эди. Умар савдо марказининг ўрталаригача юриб борди. Ҳамма нарсани қўли билан силаб кўрар, аёлларнинг кенг қиррали шляпаларига узоқ вақт кўз ташлаб, ҳаммом сочиқларининг нархини сўрарди. Бир пайт у катта пештахтада аёллар пайпоқлари тўпланиб турганини, кўпчилик тўпланиб, уни бир-бирига аралаштириб ташлаётганини кўрди. Секин у ерга яқинлашди. Иссиқдан ва одам кўплигидан терга ботганди. Юзини артиш учун дастрўмол излаб, топа олмади. Кўзойнагини чиқариб чўнтагига солди-да, икки қўли билан юзини ишқалади. Кафтларини қоплаган ёғли ва суюқ бир ҳис бошини айлантирди. Кўзойнагини яна таққандан сўнг қўлларини яна чўнтагига тикди ва ҳўл бармоқларини артди. Пештахтага янада кўпроқ яқинлашди ва тер босган кўзойнак билан пайпоқларни томоша қила бошлади. Бир муддат шундай турганидан сўнг дуч келган бир жуфт пайпоқни ушлаб тортиди.

Юпқа пайпоқлар унинг бармоқлари остида майин бахмалдек тебранарди. Неча соатдан бери мясига ўрнашган истак яна жонланди: «Пулим бўлганида бунини харид қилардим ва Мажидага олиб борардим!» деди ва бирданига уйланганидан бери хотинига ҳеч қандай совға — на бир гул, на бир ҳовуч мева, на бир рўмолча олиб бормаганини эслаб қолди. Пайпоқни дарров ўша жойга отиб юбориб, дўкондан чиқиб кетмоқчи бўлди. Аммо тўхтади. Қўлида маҳкам чангаллаб турган пайпоқ ёғлиниб, доғлиниб қолганди. Қаттиқ ваҳимага тушди: «Эй, бу доғларни кўриб қолишса-ю, кейин уни олишга

мажбурлашса нима бўлади!..» деган ўйдан чўчиб кетди. Атрофига қаради. Сотувчи қизлар харидорлар билан, харидорлар пештахтадаги моллар билан машғул эди. Айни фурсатдан фойдаланиб, пайпоқнинг ёғли тарафини пастга қилиб қўймоқчи бўлди. Шу чоғда қандай юз берганини тушунишга вақт ҳам қолмасдан бу узун, юмшоқ ва ипак жисмнинг кафти ичида кичрайиб, ғойиб бўлганини сезиб қолди. Қўли ҳорғин ҳолда пастга осилиб тушди. Бутун вужудини оний бир тер қоплади ва ҳамма жойи титрай бошлади. Турган жойига михлангандек, қаққайиб қолди. Ҳовучининг ичидаги нарсани зудлик билан пештахтанинг устига отиб ташқарига учиб чиқиб кетишни истаётган, бироқ иродасини қанчалик жамламасин, бунга муваффақ бўлолмаётганди. Ўнг қўли худди фалаж бўлиб қолганга ўхшарди. Қўлини кўтарган пайтида бирор киши билагидан тутиб: «Кафтингиздаги нима?» деб сўрайди деган хаёлдан ваҳимага тушаётганди. Кўзлари ҳайронлик билан атрофга олазарак қаради. Бу сафар ҳам қаттиқ титрашни ва терга ботишни бошлади. Бир неча қадам нарида баланд бўйли, қизил юзли, силлиқ сочларини орқага тараган бир киши кўзларини узмасдан унга термулиб турарди. Унинг дўкондаги тартибни назорат қилувчи ходимлардан бири эканини дарров тахмин қилди. Бепарво кўринишга ҳаракат қилиб, чап қўли билан пайпоқ уюмини титкилай бошлади. Ора-сира кўз учи билан ёнига боқар, новча одамнинг ҳали ҳам ўша ерда кутиб турганини англади. Харидорлардан бир нечтаси ҳам ёнларида беўхшов турган бу ғалати йигитга қарай бошлашди. Умар бутун иродаси билан бир ҳамла қилди ва ҳовучида пайпоқ бўлган ўнг қўлини шимининг чўнтагига тикиб, оғир қадамлар билан бошқа бўлимга қараб илгарилади. Новча одам ҳали ҳам ўша жойда турар ва бошқа тарафларга аланглаётгандек кўринарди. Шунга

қарамай, Умар назоратчининг кўзлари яширинча ўзини таъқиб этаётганини тахмин қилди. Эшикка яқинлашганда қадамларини тезлатди. Кўчага чиққани заҳоти гўёки чопиб кетди. Оқшом туша бошлаганди. Шошилганча ўнгу сўлдан ўтаётган автомобилларга ва трамвайларга эътибор қилмасдан дарров кўчанинг қарши тарафига кесиб ўтди. Юрагининг ҳаприқиши чидаб бўлмас даражага чиққан, орқасидан оёқ сасларини эшитгани сайин қадами тезлашар, ниҳоят, ён тарафдаги кўчалардан бирига қайрилди ва росмана югура бошлади. Бу ер тор ва тик қиялик эди. Ҳар ўн беш-йигирма метрда бир бурилиш қилар ва баланд ҳовли деворлари билан қоронғи уйлар орасида ғойиб бўларди. Энди ортиқ юра олмаслигини тушуниб, шу деворларнинг бирига суянди ва узиб-узиб нафас ола бошлади. Кўксининг чап тарафи, тўғридан тўғри оёқ-қўлларининг оғирлиги буришиб, ачишарди. Кўзлари орқа томонидан келганларга қарашдан қўрқар, ернинг уйдим-чуқур йўлакларига тикилганди. Шимининг чўнтагидаги ўнг қўлининг титраётганини ҳис қилди. Бармоқлари қаттиқ қисилганидан оғришни бошлаганди. Секин қўлини кўтарди ва сариқ рангли аёллар пайпоғининг қўнж қисми ҳовучидан бир қарич чиқиб, осилиб қолганини кўрди. «Эвоҳ, мени кўришди... Бу чўнтагимдан ташқарига чиқиб қолган экан!..» деб минғирлади. У қўлини девордан бир-икки қадам нари чўзди ва ҳовучидаги юмшоқ жисмни юқорига қаратиб ирғитди. Юмалоқлаб отилган пайпоқ ҳавода очилиб, баланд ҳовли девори устигача чиқди, аммо ундан ошиб ўтмасдан тепада қолди ва кўчага қараб ҳилпирай бошлади. Бу сўнгги ирода жаҳдидан сўнг Умар оёқда бошқа тура олмади ва кўзларини юмди, у ерда балчиқли тошлар устида, ҳозиргина ўғирлаган пайпоғи тагида тиз чўкди ва деворда ҳар тарафга қараб учаётган пайпоқ остида кўзларини юмди.

* * *

Хушига келганида орадан қанча вақт ўтганини билолмади. Фақат қоронғилик қуюқлашган ва атрофдаги уйлар панжараларидан сариқ нурлар тараларди. Бироз қимирлади. Тошга тушган жойлари зирқирарди. Тери совигани учун эгнидаги кийимлари, айниқса, ҳўл ёқаси вужудига ёпишарди. Шитоб билан турди. Кўзларини девор юқорисига қаратишга журъат қилмай, кўча бўйлаб юриб кетди.

Уйда Мажида уни кутиб ўтирганини кўрди. Ёш аёл дераза олдида, эшикка орқа ўтирган ҳолда, ташқарига қараб турарди. Икки қўли билан дераза зулфинини ушлаб, иягини қўлига тираганди. Зўрға кўриниб турган юзи оқарган ва хавотирли эди. Эшикнинг очилганини эшитар-эшитмас орқасига қаради. Умар кулимсираган ва хотиржам кўринишни истаган қиёфада:

— Кеч қолдимми? — деб сўради.

Мажида қисқача:

— Йўқ! — деди. Сўнг эрига диққат билан қарай бошлади. Умар столга яқинлашгани учун тепадан тушган чироқ нури пешонасини ва юзини ёритар ҳамда янги кўчиб ўтган хонанинг олдингисига қараганда каттароқ бўлган қирмизи абажури¹⁷ унинг терлаган сочларига қизил деб атаса бўладиган порлоқлик берарди. Курсини қўли билан тортиб, бемадор ҳолда ўтирди ва боши олдинга эгилди. Уни овоз чиқармай, кузатган хотини бир одим яқинлашиб:

— Тобинг йўқми? — деди.

— Билмадим.

¹⁷ Абажур — лампачироқ соябони (тарж-н)

Мажида янада кўпроқ яқинлашиб, унинг сочларини силади. Сўнг қисқа, аммо маҳзун жилмайиш билан:

— Кейинги вақтларда бироз ғалати бўлиб қолдинг! — деди.

— Қанақа?

Мажида бироз ўйланиб қолди. Ҳа, қанақа? Буни сўз билан ифодалаш ниҳоятда қийин эди. Бироқ Умарнинг ҳолидаги ўзгаришни эътиборсиз қолдириб ҳам бўлмасди. Кўзойнаги ортида милтилаган кўзларини ора-сира қисиб қўяр, қўллари эса асабийлашган ҳолда дастурхон четини ёки бошқа нарсани ғижимлаб турарди. Мажида саволларига унинг баъзан кеч жавоб бераётганини, баъзида эса жавоб беришни буткул унутиб қўяётганини кўриб турарди. Хотини билан бўлган суҳбатларида, ҳатто уни қучишларида ҳам аллақандай шошқалоқлик, шошилишчи иши бор кимсаларга хос сабрсизлик бор эди. Буларнинг ҳаммаси Мажиданинг кўз ўнгида рўй бераётган, лекин ҳеч бирини айтиш ҳақида ўйламаганди. Фақат:

— Қаттиқ ғамга ботганингни кўряпман... Нега?.. Ҳаммаси жойига тушиб кетади... Пулсизлик шунчалик кўрқинчли нарсами? Қара, бугунга қадар оч қолмадик... Бир чорасини топамиз, албатта... — деди.

Умар бошини кўтариб, хотинига қаради. Мажида бу боқишда хоинона ва душманона бир нарсалар борлигини тушунди ва титрай бошлади. Умар ўрнидан шошилмай турди, икки қўлини стол устига қўйиб, олдинга чўзди. Кўзларини қисиб, лабларини қимтиб сўради:

— Бу гапларингни самимий айтяпсанми?

Мажида ҳайрон бўлди. Эрида шу вақтга қадар ҳеч кўрмаган бу ҳол уни даҳшатга солди. Бақиргандек бўлиб:

— Нима деганинг бу? Нималар деяпсан, Умар?.. Жиддий айтяпсанми? — деди.

Умар қимир этмади, айни шаклда такрор ва такрор сўради:

— Менинг ҳолимда юз берган ўзгаришни фақат пулсизлик ортидан бўляпти деб самимий ўлароқ тахмин қиляпсанми?

Мажида кўзларини ердан олиб, эрининг юзига қаради. Бир қадам ташлаб столга келди ва айнан Умар каби тирсакларига таяниб, бошини унга яқинлаштирди. Ўзини қўлга олишни билган одамнинг овози билан, аммо қизиқиши ва ҳаяжонини яширмасдан:

— Қандай? — деди. — Бошқа сабаблар ҳам борми? Нега гапирмайсан? Йўқса, энди ҳамма нарсани менга айтишни лозим топмаяпсанми?

Умар хотинига ўша қатъий нигоҳлари билан тикилиб турарди, бироз туман қоплаган ва кир кўзойнаги орқасида гўёки бир нарса ёниб турарди. Оғзи маҳкам ёпилган, тишлари сиқилган, лаблари ёпилган. Бутун диққатини Мажиданинг ҳаяжонли, аммо ҳамма нарсадан беҳабар юзига қаратганди: Бир нарсаларни ўқишни, топишни, сезишни, тутиб олишни ва... эзиб ташлашни истаётганди. Мажида астагина қўлини узатиб, Умарнинг билагидан тутди.

Шу чоғда йигит бояқиш хотинининг юзида ва кўзларида шубҳаларини тасдиқлайдиган ҳеч нарса топа олмагани учун хижолат бўлиб, яна стулга чўқди. Қўлларини бутунлай хотинининг ихтиёрига топшириб, пешонасини стол четига қўйди ва фавқулодда тезлик билан ўйлай бошлади:

«Ҳаммадан қўрқаман...Бунинг натижасида ҳаммадан шубҳаланаман. Аммо қачон шу аҳволга тушиб қолдим? Мажида носамимий бўлиши мумкинлигини қандай қилиб ақлимга келтиришим мумкин? Бу ишим аҳмоқлик! Бу бечора қаёқдан билсин? Менинг қанчалар бадбахтли-

гимни, қандай жаҳаннамни бошдан кечирганимни, қандай хатарларга юзлашганимни қаердан ҳам билсин? Ҳар бир осий руҳли инсон каби мен ҳам ваҳималаримнинг ўйинчоғи бўла бошладим. Савдо марказидаги нусха менинг пайпоқни олганимни кўрганида, ҳатто шубҳаланган тақдирда ҳам дарҳол ёқамдан гиппа бўғиб олган бўларди. Шунчаки, эғнимдаги кийимларимнинг унчалик яхши эмаслиги унинг эътиборидан четда қолмаган бўлса керак. Мен эса уйга етгунга қадар у орқамдан қувлаб келяпти, деб ўйладим. Кейин мени кутишдан бошқа гуноҳи бўлмаган, шармандаликларимнинг, қалбимнинг чиркинлигининг юз-кўзимга ва ҳуқ-атворимга урган аксини инсонни йиғлатадиган даражада маъсум бир шаклда тафсир этган, менинг фақат пулсизлик сабаб ғалати бўлиб юрганимни айтган хотинимга мен қандай муомала қиляпман? Ўйлаяпманки, ҳамма нарсани билгани ҳолда мен билан ўйин ўйнаяпти, ночорлигимни масҳара қиляпти. Эвоҳ!.. У мени қутқариб поклайди деб ўйлагани ҳолда, мен уни руҳимнинг кўрқинчли дунёсига тортиб кетадигандекман... Лекин... Лекин менга нима бўлди? Қандайдир ёвуз мақсаднинг қурбонига ўхшайман гўё? Ҳеч қачон... Қандай қилиб пул йўқлигини мутлақо таъсирсиз деб айта оламан?.. Ҳамма нарсанинг бошланиши у... Кейин ичимдаги лаънати шайтон... Ҳамма нарсани менга имконсизлик нисбатида жозибадор қилиб кўрсатган, амалга ошмайдиган нарсаларнинг ҳасратида куйдирган бу кўрқинчли ҳис... Мен бутун ҳаётим давомида ҳеч қандай моддий истакка қул эмаслигимдан ўзимда фахр туйиб яшамоқчи эдим... Бу аёллар пайпоғи... Ё худойим... Бир пайпоқ... Йўқ... Бундай эмас... Мен пайпоқни истамадим... У ерда ғалати, менинг ихтиёримда бўлмаган ҳодиса юз берди... Бармоқларимнинг тери... Инсоннинг кафтида ғойиб бўладиган даражада нафис бир нарса...

Хўп, нега жойига ташламадим? Шуниси аниқки, руҳимнинг мен кўзим илғамайдиган даражадаги узоқ кунжагида бир шайтон яширинган... Мени ўйинчоқ қилиб ўйнатяпти... Буларни Мажидага қандай гапириб бераман?... Юзимга тупуради... Аммо бу мумкинми? Ҳар қандай нарсани ундан яширишим тўғрими? Нега уни олиб, бу ерга бошлаб келдим? Нега руҳларимиз алоҳида томонларга эга бўла туриб, бу кулфатга кирдим ва нима учун уни бу балога солиб қўйдим?..»

Фикрлари пароканда бўлиб, маъносини йўқота бошлади. Бутунги ҳодисалардан кейин калласининг тўғри, жўяли ишлайдиган ҳоли йўқ эди. Бошини кўтарди ва ҳали ҳам хотинининг ҳовучида бўлган қўлларини тортди. Кўзлари қоронғиликка ўргангани учун энди қамашмаётганди. Бироз шундай турди. Сўнгра ҳорғин нигоҳ билан хотинига қаради ва шунча воқеалардан кейин ҳеч кутмаган ҳолда, бу кайфиятда имконсиз деб ўйлаган бўлса-да юзидаги мушакларнинг қимирлашни ва табасум қилишни истаётганини тушунди. Ўзини илиқ сувга ташлаётган каби шу хоҳишга таслим бўлди.

Мажиданинг ҳам юзи бирданига ёришганди. Шунга қарамай, ҳали ҳам давом этаётган ташвиш ифодаси ҳар бир ҳолидан кўриниб турарди. Умарга суйкалди:

— Ҳамма нарсани, барча бошингдан ўтганларни, барча дардларингни менга қачон айтиб берасан? — деди. — Менга мутлақо бегона ҳисларни ўйлаётганингни ва улар туфайли кафтларинг мушт бўлиб тугилаётганини кўряпман. Буларни узоқдан кузатиб туриш ёқимли иш эмас!

Ниҳоятда мулоийм ва ширин бўлишини истаган сўзлари замирида бироз дашном ҳам борлиги Умарнинг қулоғини четлаб ўтмади. Дарҳол ғазабланган бўлди. Ўзини қўлга олиб:

— Ҳақсан... Сенга ҳамма нарсани гапириб беришим, барча номақбул тарафларимни сенга очик айтишим лозим... Фақат мендан... — Шу ерда бир муддат жим бўлиб қолди ва сўз ахтарди. Нафратланасан, қўрқасан, жирканасан... каби иборалар, балки тўғридир, аммо жуда ҳам кескиндек кўринди. Шундай бўлса-да, у ўзининг нафси ҳақида қўлламоқчи бўлган сўзлар кўламига диққат қиларди. Бир лаҳза у буни нокерак ва бемаъни мағрурликдан бўляпти деб ўйлади ва дарҳол барча сўзларини кескин ва ўжарлик билан саралай бошлади.

— Фақат мендан нафратланасан, ирганасан, қўрқасан, дея журъат қила олмаяпман!..

Мажида унга ишонмай қараб турарди ва кейин астагина:

— Ундай деб ўйламайман! — деди. Сўнг изоҳ беришини истаб, илова қилди: — Бундай қўрқинчли иш қилганингга ишонмайман!

Умарнинг дарров юзи ўзгарди. Бироз аввалги қаттиққўл ҳаракатига қайтганга ўхшарди. Минғирлади:

— Демак, шундай нарсалар қилганимни сенга айтсам ва ишонтирсам...

Давом эта олмади. Яна муносиб бир калима топа олмаётган эди. Мажида ҳам ерга қараб турар ва унга ёрдам этмасди.

Узоқ вақт давом этган сукут тугамайдигандек эди. Эшик қоқилди. Иккови бирданига бошларини ўгирдилар. Ҳеч бири «Киринг!» демасидан эшик очилди ва Ниҳат кўринди. Умар ўрнидан туриб, унга қараб юрди:

— Нима гап?

Ниҳат тўхтади-да, кейин тиржайиб:

— Ғоятда меҳмондўстлик билан истиқболга чиқиш! — деди.

Умар узр сўрагандек бўлиб:

— Йўқ, азизим, тун ярим бўлди, дафъатан, пайдо бўлдинг, шунинг учун тинчликмикан, деб хавотирландим! — деди.

Ниҳат:

— Қанақасига ярим тун бўлсин, соат ҳали тўққиз ҳам бўлмади. Сен билан бироз гурунг қилмоқчи эдим, ҳатто хоним афанди ижозат берса, бироз кўча айланмоқчиман, — деди.

Мажидага қаради. Жувон кўзларини бошқа тарафга ўгирди ва елкасини қисди. Умар хотинига қарамай:

— Бўпти, кетдик! — деди. Сўнг Мажидадан: «Рухсат берасанми?» деб сўради.

Мажида боши билан розилик ишорасини қилди. Икки йигит дарров чиқиб кетишди.

* * *

Ниҳат ҳали зинадан тушмаслариданоқ Умарнинг қўлидан тутиб:

— Бизга пул керак, дўстим!.. — деди.

— Менга ҳам керак!

— Сенга истиқоматинг учун керак!.. Бизга ғояларимиз учун, қиладиган ишларимиз учун лозим!

Кўчада бир неча қадам юришди. Умар чайқалди. Секин ўзини тутишга чоғланиб:

— Қаёққа кетяпмиз? — деди. — Пул топишгами? Одам сўямизми ёки бирор уйни тунаймизми?

Сўнг тишларини сиқиб галати бир тарзда кулди ва хаёли жойида эмасга ўхшаб, мингирлади:

— Буларни қиладиган аҳволда эмасман, чунки...

Ниҳат унга ачиниш билан қаради ва:

— Сен сира ҳам ёмон йигит эмассан!.. — деди. — Сендан фойдаланса бўларди. Ҳаётингнинг бу ахлоқона маромидан айрилишинг, бундан анча буюк мақсадлар ортидан югуришинг мумкин эди... Фақат сен истамаяпсан... Сенга ачинаман... Сен шундай почтахонанинг бир бурчагида уч ярим қуруш учун ходимлик қилиб ўтирадиган ва шу пулга оила тебратишни ҳаёл қиладиган одамми-сан? Қўли билан Умарнинг бошига туртди:

— Бу калла бутунлай бошқа ишларга қодир... Сен ўзингга зиён етказаяпсан, бунга ҳаққинг йўқ!.. Модомики, бошқаларга ўхшамас экансан, улардан кўра ақлли, улардан устун, уларга ҳукм бериш ҳаққинг, ҳатто вазифангдир. Фақат буни иташинг керак. Ҳамма нарсани фидо қиладиган даражада қаттиқ иташинг ва барча орзуларингни фақат бир ғояга — инсонларни бошқармоқ, уларнинг идрокини эгалламоқ ғоясига қурбон қилмоғинг даркор. Қолаверса, сенга ўхшаб ҳаёллар билан, болаларга хос, янаям аниқроғи, хотинларга тааллуқли ҳислар билан машғул бўлиш ҳам инсонни забун қилади. Ҳаётингни қандай қилиб бир аёлга боғлаганингга ҳайронман. Хотин бир ўйинчоқдан бошқа нима, масалан? Эркак, том маънода эркак бўл... Эркак мустаҳкам, оживзона ҳисларга бегона, фақат кучга сиғинган мавжудотдир. Дунёга бизга ўхшаган инсонлар тасаввур қилган қиёфани беради ва сурувдан фарқи бўлмаган халқ эса уларга тобе бўлади. Буни собит фикр ҳолида онгингга жойлаштир ва бутун моддий-маънавий қувватинг билан бу йўлда ҳаракат қилсанг, албатта, ғоянгга етиб борасан... Муваффақ бўлмаслик эҳтимоли жуда оз, балки бутунлай йўқдир...

Умар унга ён томонидан бироз қараб турди. Ниҳатнинг ўзидан кетиб, бу қадар ҳаяжон билан вайсашини биринчи марта кўриши эди:

— Тобинг йўқми, жигарим? — деб сўради.

Ниҳат унинг бўйнидан қучоқламоқчи бўлгандек қўларини кўтарди ва тўнгиллади:

— Аҳмоқ. Мен сени одам ўрнида кўриб гапиряпман. Сен бизга қўшила олмайсанми?

Умар бу нафрат тўла сўзлардан ранжиди:

— Аҳмоқ эмасман! Аммо сен каби совуққон кимсанинг бу даражада қизишиб кетаётганингга ҳайрон бўляпман! Қаёқдан биласан, эҳтимол, мен ҳам сенинг фикрларингнинг аксарига қўшиларман?

— Жиддий гапиряпсанми?

— Мен қайдан биламан. Ҳаммадан устун бўлиш ёмон нарсаси эмас... Аммо бу масалалар устида ҳеч ўйламаганим!.. Менимча, инсонларни бошқариш орзуси бемаънилик... Атрофимиз ахлоқсизликка шу қадар тўлганки, тозалашнинг ягона чораси ўз оламимизга чекинишимиз, ҳеч бўлмаса, маънавий жиҳатдан ўзимизни атроф-муҳитдан узишимиздир!

— Жим, яна ўша бемаъни хаёлларингни бошладинг!.. Қандай қилиб алоқани узасан? Ерда яшаётганингни унутма ва мен билан гаплашаётганингга, илтимос, бетаин фикрларингни ўзингга сақлаб қўй!

Умар узоқ вақт жавоб бермади. Ниҳат сўзларининг унга таъсир этганини тахмин қиларди, ҳолбуки, Умар шу дамда бутунлай бошқа нарсаларни ўйлаётган эди.

«Ҳақиқатдан, ахлоқсиз махлуқлармиз! Қайси юз билан, қайси журъат билан пок қолмоқдан, ўз дунёимизга чекинишдан гапиряпман? Мен... Мен... Қайси юз билан?.. Ўзи бу Ниҳат қандай туллагликни ўйлапти? Унинг ҳамма аҳмоқликларини билардим, аммо буюклик жиннисига айланганини энди кўряпман. Дунёни бошқаришга ҳозирланаётган эмиш! Дунё нима?.. Менда бошқа дунё борми? Ҳар бир кишининг бир дунёси бор, у ҳам бўлса ўз

дунёси... Унга алоқадор бўлишга ҳам арзимаёди... Онгли бўлиш, кучли ақл ва билим соҳиб бўлиш бизни ўзимиз орзу қилган саодатга етказмаганидан кейин нимага ҳам яради? Онгимиз бўлмаганда қандай яхши бўларди. Отлар, ҳайвонлар, булутлар ва қоялар каби яшаш менга саодат берувчи, янада ҳоритмайдиган, янада маъноли бўлиб кўринади... Аммо буларни Ниҳатга айтишнинг фойдаси йўқ... Менда нима иши бор эканини билиб, уйга қайта қолай... Мажида хавотир олмасин!»

Бирданига юраги тез ура бошлади:

«Мен нима қилдим? Эвоҳ!.. Қандай уятсиз ва ўйсиз одамман!.. Мени кутиб ўтирган хотинимни қандай аянчли шубҳаларга солиб қўйдим, руҳимдаги ифлосликлар учун уни жавобгар қилишгача бордим, кейин эса бирор сўз билан кўнглини олиш ўрнига мана бу дайдига эргшиб ташқарига чиқиб кетдим. Мени овқатланишга кутиб ўтирганди. Қирмизи абажур тагида юзма-юз ўтириб, чой ичардик... Пулсизликдан гапириб бироз ғамга ботардик, бир-биримизни овутишга ҳаракат қилиб бироз кулишардик ва ниҳоят бир-биримизни кучоқлаб, ярим оч ҳолимизда ухлагани ётардик. Буларнинг барчаси Ниҳатнинг бетайин гапларини тинглашдан... Савдо маркази деразаларидан бўрилар каби ваҳшиёна кўзлар билан боқишдан ва йиртқичларнинг орзулар ўйинчоғи бўлишдан афзал... Менинг бу ерда нима ишим бор!..»

Ниҳатга қаради:

— Мен уйга борай. Мажида овқатланишга кутиб ўтирибди! — деди.

Ниҳат унинг қўлидан ушлади:

— Сен менинг энг яқин дўстимсан, Умар! — деди. — Истасанг, фикрларимни қабул қил; истасанг, қабул қилма, аммо менга ёрдам беришинг керак... Бизга пул керак!

— Тентак бўлиб қолганинг йўқми? Нимага асосланиб мени бунча пулни топа олади, деб ўйлаяпсан? Кейин, бу пулни нимага сарфлайсиз ўзи?

— Сен у қадар батафсил сўрама... Фақат сен била-санки, бир неча журналлар ва кичик ададда бўлса-да, китоблар нашр этамиз... Ёшлик биз билан бирга, бироқ фақир! Кўп марта бу китобларни текинга тарқатишга мажбур бўламиз... Журналлар ойида, ҳеч бўлмаса, бир неча юз лирани еб қўяди... Лекин биз жим тура олмай-миз... Душманларимиз бор, уларни жавобсиз қолдира олмаймиз... Инсонпарварлик, ҳуқуқ, адолат каби сўзлар билан ёшларнинг онгини заҳарламоқчи бўлаётган оқим-ларга қарши курашишга мажбурмиз... Буларнинг ҳамма-си пул билан бўлади... Сен бизга пул топа оласан...

Умар унинг гапини бўлди:

— Бир нечта журнал чиқаришингизни биламан... Баракасини берсин, аммо мен сиздан айрилдим. Бироқ атрофингга тўплаган бу бечора йигитлар исмлари чоп этилганини кўриш учун оталаридан ҳар ойда келадиган бир неча қурушни сенга мамнуният билан берадилар! Шунга ҳам қаноат қилмай, яна нима деб бошқа жойларга ҳам бош урмоқчисан?..

— Бас қил ақл ўргатишни!.. Кунлик чой пули билан иш жиддий юриб кетмайди... — Бироз турди-да, сўнг қарор қабул қилгандек, Умарнинг елкасидан тутди:

— Шу сенинг ғазначинг бизга пул топиб бера олади!

— Тентак!

— У бизга пулнинг тадориғини кўра олади... Ҳамда истаганимизча... Беш юз лира... минг лира...

— Дарров бориб истагингизни унга етказаман... Банкдан олиб истаган жойингизга етказди. Фақат унга таҳдид қилиб мактуб ёзинг-да, менга беринг...

— Нимани ўйлагандинг? Албатта, таҳдид қиласан... Бу унинг учун катта қурбонлик эмас-ку... Ҳа, икки юз лира, ҳа икки минг лира... Ҳаммаси порахўрлик, ҳаммасига битта жазо... Вазифасида қолгани фойда... Бундай ишлар баъзан йиллар давомида, баъзан эса ҳеч ошқор бўлмайди... Фақат биз уни сотиб қўйсак, дарров кетади. Тушуняпсанми? Бу ёмон ҳаракат эмас... Чунки ўзимизнинг шахсий манфаатимиз учун қилмаяпмиз... Менимча, сен бунга қўпол талончиликка йўядиган даражада аҳмоқ эмассан, ҳар ҳолда... Унутмагинки, биз юксак бир ғоя учун восита бўлмоққа ҳаракат қилмоқдамиз, ўзимизнинг оддий эҳтиёжимиз учун даструмол ёки пайпоқ олмаяпмиз!

Умар бўздек оқариб кетди ва дўстининг ёқасидан олди. Кўча чироқлари ёғдусида порлаган юзини унга яқинлаштириб, кўзларининг ичига боқиб туриб, сўради:

— Қаёқдан биласан? Ифлос!.. Қанча вақтдан бери ортимдан пойлаб юрибсан? Ана энди аён бўлди... Сен ғазначига эмас, менга таҳдид қилмоқчи бўляпсан!.. Аммо ўлжа йўқ сенга!..»

Ниҳат ҳайрон бўлиб тўхтаб қолди ва оқариб кетган юзи оний шаклда терга ботган Умарга қаради:

— Ишонтириб айтаманки, шу дамда сени тушунмаяпман... Энди сўрамоқчиман, хастамисан?

Умар кўзларини ерга қаратди:

— Мени тинч қўй... Касалман... Уйга қайтаман! — деб хўрсинди.

Ниҳат катъий туриб олмади. Дўстининг ҳоли уни кўрkitиб юборганди. Фақат:

— Гапларимни унутма, уларнинг ўстида фикр юрит!.. Ҳаётда ўзингга лойик бўлган мавқени олмоқ учун ҳар қандай чорага бош уриш керак бўлади. Моладан қолган

ахлоқий қоидаларни унут!.. — деди ва қўлини узатмасдан айрилди.

Умар бироз вақт дўстининг орқасидан қараб турди. Беш-ўн қадам наридаги қаҳвахоналардан бирига кирганини кўрди. У ерда, дераза орқасида ўтирган кулранг сочли киши дарҳол ўрнидан туриб Ниҳатни кутиб олди ва ўз столига чақирди. Умар бу одамнинг бирмунча вақтдан бери Ниҳат билан апоқ-чапоқ бўлиб юрган ўша татар турқли кимса эканини кўрди. Яқинда қаердадир кўришганларида унинг исмини ҳам айтган эди, аммо шу онда эслай олмади. Уни яқиндан биладиган бир киши жаҳон урушидан кейин дунёинг турли бурчакларида ташкил топган ва бир неча ой ёки бир неча йилдан сўнг йўқ бўлиб кетган кичкина хаёлий давлатлардан бирида раҳбар ёки вазир бўлганини ва ўша вақтдан бери саргузаштлар ичида у ерда, бу ерда сарсон-саргардон бўлиб юрганини айтган эди. Умар Ниҳатнинг бу кимса билан қандай ош-қатиқлиги бўлиши мумкинлигини ўйлаб, уйига қараб кетди.

XVII

Мажида билан Умарнинг ҳаёти яна бир неча кун давомида бирор ғайритабиийлик юз беришидан холи ўтди. Умар кейинги кунларнинг бўҳронларидан ўзини қўлга олмақчи бўлаётгандек, аллақандай сукунат ва ўйчанлик ичида эди. Унинг ҳолидаги тушунарсиз тарафларни, ғалатилик, ғазабланганлик, ғам-ғуссаларни маъзур кўрмоқ ва аслида, ниҳоятда яхши инсон эканига шубҳа бўлмаган йигитга ҳар қандай шаклда фойдали бўлишини истаган Мажида бутун онгу шуурини уни овутиш учун, машаққатли ҳаётларини эрига бироз умидбахш қилиб

кўрсатиш учун барча чораларни излаб, ҳаракат қилаётган эди.

Бироқ ҳеч кутилмаган бир ҳодиса унинг бошига гурзи билан ургандек бўлди ва қалбини қаттиқ ранжитиб, Умардан бирозга эса-да ҳафсаласи пир бўлишига йўл очди. Бир куни кечга яқин, Умар уйга вақтлироқ қайтган эди. Юзи кулар ва кўзлари етказадиган яхши хабари бор одамнинг кўзлари каби порлаётганди. Мажида унинг бу ҳолидан бир неча чиройли муждалар эшитишни истади, ҳатто Умар:

— Бу оқшом, овқат емайлик... Дўстларимиз билан бирга созга борамиз... Таклиф қилдилар! — деган вақтида бир зум ўйланиб туриб қолди. Нимани хаёл қилганини яширмасдан:

— Мен бундан бошқа, янада севинчли бир хабаринг бўлса керак, деб ўйлагандим, — деди.

Умар бундан норози бўлди, лекин хотинининг ҳақ эканини ўйлаб қолди:

— Яна нима бўлсин!.. Ёки сен менинг мудирликка тайинланишимни кутаётганмидинг?

— Йўқ... Билмадим... Кимлар билан борамиз?

— Жуда ҳам кўпчилик... Мени яқинда бизникига келган профессор Ҳикматбей таклиф қилди. «Бугун оқшом созга борамиз, сен ҳам кел!..» деди. Мен пулим йўқлигини айтгандим, хафа бўлди: «Ғапини қаранг бунинг!.. Хоним афанди билан меҳмонимизсиз!..» деди. Мен у одамни унчалик ёқтирмайман, аммо яхши одам эканлигини инкор ҳам қилиб бўлмайди. Бўла қол, тайёрлан!..

Мажида жомадонида олиб келиб кўзгули шкафга тартиб билан осиб қўйган учта кўйлагидан бирини, бўйинбоғига бахмалдан безаклар солинган гилос-жигарранг рангдаги жун кўйлагини кийишга қарор қилди. Ёз фаслида жунли кўйлак кийиш бироз ғалати кўринар,

аммо у Баликесирдан бу ерга келаётган вақтда қиш бошланаётган ва фақат шу фасл учун кийим тиктирганди ҳамда ёзги кийим сотиб оладиган пули қолмаган вақтда юқорида айтиб ўтилган воқеалар бир-бирининг ортидан юз берганди.

Чуқур хўрсиниб шу бахмал ёқали халатни кийганидан сўнг курсига оёқларини чалиштириб ўтирди ва пайпоқларини ўта эҳтиёткорлик билан чатиб олди; уларнинг тикилган жойлари оёқ кийимидан ташқарига чиқиб қолмаслиги учун тикишларини иложи борича пастга тортиди.

Сочларини намламасдан таради. Ягона бош кийимини қўлига олиб, ачиниб томоша қилганидан сўнг, бошланг боришга қарор қилди. Биргалашиб кўчага чиқишди. Қоронги тушган бўлса-да, вақт ҳали эрта эканини кўргач, бироз кўчаларни айланишга қарор қилишди.

Гавжум кўчадан узоқлашиб, бирмунча кенгроқ, дарахтлари бўлган ва танҳороқ жойларга чиққанларида ёз фаслининг жазирама иссиғида ҳам гўзалликлар топилиши мумкинлигига гувоҳ бўлишди. Умар пичирлади:

— Нега тез-тез айлангани чиқмаймиз? Мен почтахонада, сен бегойимнинг овқат ҳиди анқиб турадиган хонасида тикилиб қолиб, кунларимиз ўтиб кетяпти... Ҳар оқшом шу ерга юришга чиқайлик!

Мажида жавоб бермади. Умарнинг юзини ён томондан томоша қилишни бошлаган эди. Уни икки ой аввал кўрган илк кундан то шу дамга қадар бошидан кечирганларни яна бир марта яшашни истаётган эди. Ёнида юриб бораётган ва бир вақтлар ўзини сархуш этган овозда гапира бошлаган бу йигитга қанчалар қаттиқ боғланганини ҳис қилди.

Сочлари яна пешонасига тушганди. Кўзойнаклари яна хира ва гапираётганда лаблари яна чиройли, жуда

ҳам ёқимли эди. Ҳамма нарсаса, шу қисқа ҳаёти ўргатган барча қийинчиликларга қарамай, уни қаттиқ севарди. Ҳар қандай сабаб ундан айириши мумкинлигини тасаввурига ҳам сиғдиrolмасди. Ўзига ўзи «Бу инсонда ўта ёмон ҳолат бўлиши мумкин эмас. Мен унинг қилган ҳар бир ишини яхши кўраман...» дерди. Яна жим бўлиб қолган Умарнинг қўлини сиқди. Кўзларини бир-бирининг кўзларига тикишди. Ҳаяжон ва жунундан қизнинг дудоқлари титрарди. Умар ҳеч нарсанинг фаҳмига бормай: — Эйй!.. Яхшигина айландик, энди борайлик! — деди.

Тақсим билан Ҳарбия орасидаги қатор тизилган созли боғларнинг бирига киришди. Узун ва қумлоқ йўлдан ўтганларидан кейин қулоқларига ингичка ва енгил шовқин, кейин эса аёл кишининг ингичка овози эшитилди. Ўрталикни мойчечак даласидек қоплаган оқ ёпинчиқли тунука столлар атрофи катта-кичик, эркак-аёл билан гавжум эди. Кенг қиррали шляпаларини оппоқ қўлқоп кийган қўллари билан тузатишга ва атрофни кузатишга ҳаракат қилаётган семиз ва кекса хотинларнинг ёнида ўн уч-ўн тўрт ёшлардаги хижолат тортган, фақат баъзи жаҳатлари билан ҳаётни ҳатто оналаридан ва оталаридан яхши билишлари кўриниб турган ўсмир қизлар ўтиришар ва керак бўлса, болаларга хос, керак бўлса, аёлларга хос ғайриоддий қилиқлар қилишга ҳам эпчил эканликларини исботлашга тиришишарди. Ҳали кичик ёшда бўлган ўғил болалар зерикканидан нима қилишни билмай, оналари ёки опаларига хархаша қилишар, эркаклар эса соз тинглашга умуман вақтлари бўлмай ёки буни лозим топмай ҳа деганда официантларни чақирар, бўйинларини чўзиб атрофга кўз югуртирар, қўллари билан номаълум ишоралар қилар, бот-бот, айниқса, чарчаган вақтларида олдиларидаги ҳисоб варақасини эҳтиёткорлик билан яна бир марта кўздан кечирар, оний бир

шубҳа ичида дастурхондагилардан «Қарасангиз-чи!.. Биз неча улуш пишлоқ келтиргандик ўзи?» деб сўрашар ва жавоб кутмасдан яна ҳисоб варақасига ёки официант таомномасига қайтишарди.

Бўйдоқлардан иборат баъзи столлардаги вазият бутунлай бошқача. Ақлдан озган ҳар бир киши шахсига доир бир сўз бошларкан, имкон қадар кўпроқ гапирар, фалон хонанда билан бўлган саргузаштлари, дўстона муносабати ёки ўша ярамасдан нега ғазаблангани ҳақида бир китоб бўладиган қилиб, лоф урарди. Вақт ҳали унчалик кеч бўлмагани боис ҳозирча, асосан, миш-мишлар бўлаётганди ва бошини секин чайқаб суҳбатдошини тинглаётгандек кўринаётган биринчи босқичдаги мастлар ҳам кам эмас эди.

Бу ерга соз тинглаш учун келганлар унга бор ҳиссини берганлар бўлиб, улар чолғучиларнинг бурни остидаги бир неча столларни ишғол қилган қариялар эди. Оппоқ сочларини одоб билан тараган ва назокат билан ичаётган ниқобдаги бу одамлар баъзи мусиқалар чалинган ва қўшиқлар ижро этила бошлаган паллада кўзларини юмиб олиб хотиралар денгизига гарқ бўлар ва ҳар бир қўшиқдан кейин қарилик сабаб терисини доғ ва сепкиллар қоплаган қўллари билан узоқ вақт қарсак чаларди.

Мажида ва Умар турган жойларидан атрофга қараб ўзларини таклиф қилганларнинг столини қидиришди. Бирорта таниш чехра кўринай демасди. Бир неча қадам олдинга юришди. Орасида тор жой қолган столлар ва курсилар орасидан ўтаркан, официантлар уларни иш бўлсин, дея безалмаган столларга таклиф қилардилар ва дарҳол сирғалиб ўтиб кетишарди. Умар Мажидага:

— Қизиқ, ҳали келишмабди-ку! — деди.

Хотини:

— Шу боғ эканини аниқ биласанми? — деб сўради.

— Менимча... Шу жой эсимда қолган эди!..

Шу чоғда узоқда, сознинг олдигинасида ўтирган гавжум гуруҳ ичидан бир киши ўрнидан турди-да, уларга қўлларини силкий бошлади. Умар дарров Мажидани туртди.

— Ана, улар шу ерда эканлар... Бизнинг шоир Эмин Комил ишорат қилмоқда. Юр, ўша ёққа қараб борайлик!

Эр-хотин яқинлашган сирада уларни чақирган гуруҳда бир ғимирлаш бўлди. Тўрт-беш столнинг ёнма-ён қўйилганидан ҳосил бўлган узун дастурхондан икки кишилик жой очилди. Мажида у ердагиларга бирма-бир таништирилди. Официантларга янги қадах, санчки ва бошқа нарсалар айтилди. Умар ўзига кўрсатилаётган бу эътибордан ҳайратланаётганди. Ташаккур ифода этувчи кўзлари билан атрофга қаради, ҳаммаси узоқ-яқиндан танийдиган кишилар эди. Фақат профессор Ҳикматнинг ёнида ўтирган йирик гавдали, калласи катта, тўқ кўк рандаги костюм кийиб, олмос нусха галстук таққан кишини илгари кўрмаганди. Ҳокимона гапираётгани ва сочлари тўкилган бошини ора-сира чап қўли билан силаб қўяётгани унинг муҳим одам эканини кўрсатарди. Умар ўнг томонидан ўтирган муҳаррир Исмат Шарифдан:

— Ким бу киши? — деб сўради.

Бир нарсадан сиқилаётгани кўриниб турган ва олдига қараб турганча тўхтамасдан раки ичаётган Исмат Шариф:

— Танيمаяпсанми? Муҳаррир Ҳусайнбей... — деди ва бошини ўгирди.

Умар муҳаррир Ҳусайнбей деган кишини эслай олмади. Чап тарафида ва Мажиданинг нариги тарафида ўтирган профессор Ҳикматга юзланди:

— Ким бу киши?

Профессор ёнидаги муҳим зотга эшиттиришни истамасдан:

— Ҳалигина таништирдик-ку! — деди. Кейин баланд овозда гапирди. Умар бироз ўйланди. Бу Ҳусайн имзосини баъзи газеталарда чоп этилган тантанали адабий танқид ва нафосатга оид мақолаларнинг тагида кўрганини эслади. Лекин унинг асл шуҳрати, аниқроғи, қудрати, муҳаррирлигида эмас, эгаллаб турган муҳим мавқеида эди. Барча сўзларида ва хатти-ҳаракатларида катта амалдорлик салоҳияти ва ҳуррияти ўзини намоён қилиб турар, ҳар бир сўзини атрофидагиларга қуролдан ажратиб олинган бир табассум билан тугатарди ва ўзига билдирилган эътирозларни эшитмай рад қилар ва эътироз билдирарди.

Атрофидагиларнинг ҳолига боқиладиган бўлса, бу оқшом давра оғаси бўлган кўринарди. Официантларга қаттиқ буйруқлар берар, сознинг олд тарафида ўтирган бир камончи билан хонанданинг саломига мужмал бош ишораси билан жавоб берар ва ёнидагиларга дам-бадам:

— Нега олмаяпсиз, азизим, ичсангиз-чи! — деб тавозе кўрсатиб қўярди.

Даврада ўтирганлар суҳбатда гуруҳ-гуруҳ бўлиб олишганди. Ҳар ким ёнидагига бир нарсани пичирлар ва қиқир-қиқир кулишарди. Профессор Ҳикмат Мажидага бир неча жиддий масалалардан сўзлар, «Қаерда ўқидингиз? Падарингиз ким? Истанбулни қанчалик биласиз?» каби жиддий саволлар берарди. Умар гап гапга улансин, дея Исмат Шарифга юзланди:

— Бу оқшомги таклиф қаердан чиқди?

Униси ҳам худди шундай сиқилган оҳангда жавоб берди:

— Ҳусайнбей адабиётчиларни таклиф қилди. Маълумки, икки йилдан бери у ерда-бу ерда нашр эттир-

ган мақолаларини шу кунларда тўплаб, нашр қилдирди. Қаламкашларга яхши кўриниб, ижобий муносабатлар ёздиради... Бунинг иллоти шу... Олган юзларча лирани одамга ўхшаб емайди-да, адабий шуҳрат қозониш учун сарфлайди.

Мажида профессор Ҳикматнинг саволларига бир неча калима сўз билан қисқача жавоб бераркан, атрофни бир томонлама кўздан кечирав ва ора-сира созга қараб қўярди. У ерда икки қатор тизилган бир неча қорамағиз чолғучи билан бир неча бўянган хоним ҳеч тинмасдан қичқирарди. Кўриниб турибдики, кечанинг асл юлдузи бўлган ва исми электр чироқли эълонларда порлаган машҳур овоз қироличаси Лайлонинг келишига ҳали вақт бор эди. Унинг қўшиқларидан олдинги ва кейинги вақт-ни тўлдириш учун қилинган фасллар, чалганлар ва куйлаганларга тингловчилар тугул ижрочиларнинг ўзлари ҳам унчалик қизиқмаётганди. Хонандалар бир-бирлари билан ҳазиллашиб кулишар, камонга ёйни тортаркан, томошабинларнинг бирортаси билан саломлашиб қолар, созини қўйиб қўлини камзули чўнтагига тикиб, майда чақаларини санаб қоларди.

Бир орада соз тўхтади. Қўшиқ қўйлаган хотинлар қирмизи, яшил, оч сариқ кийимларини судраб, бурчакдаги тахта зиналардан тушишди ва буфет ортига ғойиб бўлишди. Бошқа созандалар ҳам созларини қутиларига, халталарига жойлаштириб, кўздан пана бўлишди. Бу эҳтимол, фасллар ораси эди.

Бефарқ кўзлари билан уларни томоша қилиб ўтирган Мажиданинг бирданига ранги оқариб кетди. Ўзини тутолмай, Умарнинг қўлларига ёпишди. Ўйларига ғарқ бўлиб ўтирган Умар чўчиб кетди ва сўради:

— Нима гап? Нима бўлди? Совқотяпсанми?

Мажида ўзини қўлга олишга ҳаракат қилиб:

— Ажабо... Ҳаво бироз салқин!.. Яна қанча вақт ўтирамиз?

— Шошмай тур... Ҳали Лайлони тинглаймиз!

Сўнг Мажиданинг қўлларини ишқалаб:

— Асло сиқилма... Сенга туркча услуб ёқмаса керак, лекин бу аёл ажойиб халқ қўшиқларини куйлайди... Уларнинг ҳам ўзига яраша гўзал тарафлари бор!..

Мажида кўзларини муайян бир нуқтадан узмай шивирларди:

— Йўқ... Йўқ... Мен халқ қўшиқларини, ҳатто туркча услубни ҳам жуда ёқтираман!..

Соз ҳайъати бироз аввал бўшатган саҳнада биргина киши қолганди. Энг орқада ва одамларга орқа ўтириб ўтирган ҳолда пианино чалгани учун ҳеч ким пайқамаган баланд бўйли, қора кийимли ва озгин йигит ноталарини тўплаб, бир четга қўйгандан сўнг пастга тушиб тўғри муҳаррирлар турган столга қараб кела бошлади.

Умар хотинининг қўлларини бўшатиб, у тарафга овоз бера бошлади: «Бадри!.. Бадри!.. Бу ёққа...» Қора кийимли йигит Умар турган жойга қаради ва бир зум тўхтаб қолди. Мажида ҳам кўзларини у томонга тикиб турар, юраги эса шитоб билан ураётганди. Қароқларида хиралик, бошида ғўнғиллаш айланарди. Умарнинг қўлига маҳкам ёпишди. Аммо бирданига ўзини силтаб, кўзларини очди. Нима бўпти! Бунда ҳаяжонга тушадиган нима бор? Нимадан қўрқяпти. Ҳеч нарса? Умардан яширилиши керак бўлган бирор нарса бормиди? Йўқ!.. Юзма-юз бўлганида юзларини қизартирадиган бирор воқеа бўлганмиди? Асло! У ҳолда, бу талвасага ҳеч қандай ҳожат йўқ эди.

Бадри новча бўйи ва бироз озган бўлишига қарамасдан, ҳали ҳам кулимсираган лўппи юзида бироз хижолат тасвири билан даврадагиларга қайта-қайта салом

бериб, уларга яқинлашди. Умарнинг қўлини қизғинлик билан сиқди. Сўнг Мажидага ҳайратланиб қараб:

— Сиз шу ердасиз? — деди ва унга ҳам қўлини узатди. Мажида Бадрининг кўзлари тубига боқди ва:

— Ҳа! — деди.

Умар:

— Хотинимни танийсанми? Қаёқдан? Консерваторияданми? Сен у ёққа ҳам борасанми? — деб сўради

Бадри хотиржамлик билан:

— Йўқ... У ердан эмас... Баликесирда ўқувчим эди... Шундеккина! — деди ва қўли билан ўн-ўн икки ёшлардаги боланинг бўйини кўрсатди.

Мажида назокатли жилмайиш билан эътироз қилди:

— Йўқ, жуда унчалик эмас... Ўн олти ёшда эдим. Ҳали орадан икки йил ҳам ўтмади!

Умар Бадрининг камзулининг этагидан тортиб:

— Ўтирсанг-чи! — деди. — Қалайсан? Онанг яхшими? Опанг тузукми?

Бадри унинг саволига:

— Ҳаммаси билганингдек, — деб жавоб берди. Сўнг кўз қири билан Мажидага қараб сўради:

— Қачон турмуш қурдингиз?

Умар ўйланиб турди. Сўнг:

— Икки ойча бўлиб қолди, чамаси... Шундай эмасми, Мажида? — деди.

Бадри биров индамай қолди, ҳамма вақт кулимсираб турадиган юзида болаларга хос маҳзунлик чўккани Мажиданинг нигоҳидан қочмади. Узоқ вақтлардан бери эсламаган бу йигитга нисбатан теран хайрихоҳлик ва ғамхўрликни туйди ва уни ўйлаганидек бутунлай унутиб юбормаганини кўриб, ўзи ҳам ҳайратга тушди. Бу чоғда Бадри Умарнинг саволларидан қутулиб, Мажидага ўтирилди:

— Яқинда Баликесирга боргандим... Мактабни ҳам айландим. Ўзимизнинг мусиқа хонасига кирганимда кўз олдимга сиз келдингиз... Ўқитувчилик ғалати иш... Инсон бу касбдан қочишни қанчалик истасин-истамасин, аммо айрилганидан сўнг талабаларига оид хотираларидан ўзини қутқара олмайди... Фақат кўзларимга ёш келарди. Қандай?... Пианино чалаяпсизми?

— Ҳа... бироз... Бу ерда консерваторияга боряпман. Сиз энди ўқитувчи эмасмисиз?

Бадри опаси бемор бўлгани боис Истанбулдан кета олмаганини, шу сабабдан ўз касбини ташлаганини гапириб берди. Энди оқшомлари шу боғда пианино чалиш ва кундузлари яккам-дуккам дарс бериш билан тирикчилик қиларди.

— Ишлашга вақт топа олмаяпман. Айниқса, бу ерда ишлаш ўз жонингга қасд қилишдан бошқа нарсасиз эмас!

Муҳаррир Исмаи Шариф бу навдаги гап-гаштакларда сукут сақлашни обрўсига муносиб топмагани учун ўйчан аҳволини дарҳол бир тарафга отиб, гапга қўшилди:

— Сизнинг ҳам мумтоз мусиқаларимизга нисбатан ана шундай бемаъни даъвойингиз борми? Туғилган кунимиздан қулоғимиз остида жаранлаган, илк сас оҳанги ўлароқ онгимизга ўрнашган, хусусияти ва мумтозлигига ҳеч шубҳа бўлмаган шу маҳаллий мусиқа, шу ўзимизнинг молимиз сизнинг назарингизда ҳам камситишга лойиқ кўрилмоқдами?... Ушбу мусиқани ўз қалбининг туб-тубидан англамаган инсоннинг истеъдоди, билими қанчалик кучли бўлмасин, сиз истагандек кучли, миллий ва замонавий мусиқа яратиши мумкинми? Доим шуларни ёзаман...

Бадри ортиқ тоқат қила олмай, ширин бир жилмайиш билан унинг гапини бўлди.

— Буюк устозим! — деди. — Хотирангиз ниҳоятда ҳам заиф, ажабо!.. Ўтган куни ушбу масалада гаплашган эдик ва бу айтганларингизни сизга мен гапириб берганим. Ҳозир айнан ўша нарсаларни менинг ўзимга қарши бориб айтишингиз шартми?.. Келинг, шу мавзунини қайта бошламайлик. Мен ҳеч қайси мусиқанинг, ичида гўзал, қувватли, ҳаяжонли тарафлари бўлган ҳеч бир санъат асарининг фикр билдириш учунгина душмани бўла олмайман. Санъат бир ифодадир; ҳар бир давр, ҳар бир тамаддун бошқача эшитади ва албатта, табиий равишда бошқача ифодалайди. Менимча, ҳатто энг ибтидоий замон мусиқаси ҳам санъат асаридир. Қолаверса, биз мумтоз мусиқа деб атайдиган шаклнинг ривожланиш йўли ва унинг мутлақо ўзига хос бўлган тадрижий ва мукаммаллашган жиҳатлари бор. Биз бу руҳни ва бу тамаддунни тарк этарканмиз, унинг ифода шаклини сақлаб қолмаймиз, лекин бутунлай инкор этиш ҳам фақат варварларларча иш бўларди. Менинг нафратим бу ерларда чалинган нарсаларгадир!.. Булар мумтоз мусиқалар эмас, улар замонавий мусиқалар эмас, улар буткул мусиқа ҳам эмас... Шарқ ва Ғарб мусиқасини бир-биридан айиришга ҳаракат қилишдан олдин ҳар иккисининг яхши навларини ёмонидан ажратиб олишга уринишимиз керак... Ўттиз, қирқ йилдан бери бу мамлакатда ярим саҳифалик ҳам чиройли мусиқа басталангани йўқ. Бу ерларда чалинганлар қўполлик ва одамий иқтидорнинг ифодасидир.

Исмаил Шариф қаршисидаги йигитни жиноят устида қўлга олгандек қизишди:

— Бу нима деганингиз?.. Масалан, Лайло ижро қилдиган халқ оҳанглари ҳам ёқтирмайсизми?

— Ёқтирмайман... Бу наволар ўзининг ўрнида бўлганида гўзал. Бироқ улар оғзи бозорда қўшиқ айтишга

ўрганган кимсаларнинг бўғзидан бутун ибтидоий ва бетакрор гўзалликларини йўқотиб, отилиб чиқмоқда... Сизни уларни севишга мажбур қилган нарсa, ушбу сунқасдга қарамай, муҳофаза қила олиши мумкин бўлган муҳим жиҳатларидир... Сўнгра шуни ҳам илова қилайин: булар ҳеч қачон мукамал санъат асарлари бўлмайди. Улар бор-йўғи ҳунармандчилик материалларидир... Икки торда чалинадиган халқ наволарини ўз ҳолича олиб, пианино ва кларнет жўрлигида куйлаш жинойтдир!

Соз ҳайъати яна ўрнига келганди. Боғни тўлдириб ўтирганларда кўзга ташланган бир жонланиш овоз маликасининг келганини билдирарди. Бадри ўрнидан турди:

— Бошқа сафар гаплашамиз! — деди. Сўнг Мажидага юзланиб: — Мени авф этинг. Нозик жойимга тегиб кетдилар, Аллоҳ паноҳида сақласин! — деди.

Умар унинг қўлини бўшатмасдан:

— Бизникига меҳмонга кел... ҳамишаги жойда, менинг эски ижара уйимда яшаяпмиз, — деди.

Бадри:

— Хўп, хўп, албатта, бораман! — деб узоқлашди. Жадал қадамлар билан қаршидаги тахта саҳнаси устидаги пианиносининг ёнига борди. Бироздан кейин узун бўйли, пушти рангли кўйлак кийган хонанда Лайло кўринди. У атрофига аста-аста жилмайиб қараганча стол орасига ўтиб, камида ярим килограмм келадиган тилла билагузук тақилган чап қўли билан бўялган ва жингалак қилинган сочларини тузатарди. Тахта зинапояларидан кўтарилаётганда бутун боғда қарсақлар янгради. Лайло мухлисларига ғоят мулоим тавозелар кўрсатиб, салом берди. Орқасидан келган официантдан марварид нақшли пушти ҳамёнини олди ва елкасидаги юпқа тўр плашини узатди. Боши билан созга қисқа бир ишора қилганидан

кейин қўлларини кўкрагидан бироз қуйида қовуштириб, ҳароратли ва гўзал халқ қўшиғини бошлади.

Унинг овози жуда баланд ва умуман ёмон куйламаётганди. Боғдаги дарахтларнинг баргларини титратиб узоқлардаги денгизга қадар ёйилаётгандек тасаввур уйғотган ушбу Ўрта Онадўли оҳангининг бир неча қаттиқ ва қўпол жойларини бозор қўшиқлари тарзида юмшатишига, унга аслида мавжуд бўлмаган анъанавий оҳанглар қўшишига қарамасдан, овозининг ширинлиги ва куйлаш оҳангидаги қандайдир гамгинлик ва итоат тингловчиларга жуда кучли таъсир кўрсатишига сабаб бўларди. Ҳар бир киши, ким билади, қўшиқнинг таъсиридами ёки умумий муҳитнинг таъсиридами, жим турар ва тингларди. Ўтирган стулларида ухлаб қолган кичик болалар кўзларини очиб, ҳайрон бўлиб қарашарди.

Лайло яна бир неча парча куйлади. Олқиш таъсирида баъзи нағмаларни қайта куйлашга мажбур бўлди, ниҳоят «Яша!.. Браво!» товушлари орасида саҳнадан тушди. У ерда ҳурмат билан кутиб турган официантдан плашини олиб, ҳамёнини яна унга берди ва буфетга қараб юрди.

Адиблар столини сукунат қамраб олди. Ҳусайн бей икромини тўхтатган, текин ракини жуда соғинган меҳмонлар ўйга чўмгандилар.

Умар сукунатни бузмоқчи бўлиб, ёнидаги Исмат Шарифдан:

— Хўш, сенда бугун қандайдир турғунлик бор! Нима бўлди? — деб сўради.

Муҳаррир елкасини қисиш билан кифояланди.

Қаршиларида ўтирган шоир Эмин Комил:

— Нимага туриб-туриб одамнинг жон томирини босасан! Шу кунларда дарди бор унинг! — деди.

Исмат Шариф сархуш кўзларини кин ва адоватга тўлдириб, дўстига қаради:

— Чакагангни ёпасанми?

Эмин Комил кулди. Бутун столдагилар жонланди. Ҳар ким ҳаяжонли бир ҳодиса чиқишини кутаётганга ўхшарди. Умар чап томонида ўтирган профессор Ҳикматдан секингина сўради:

— Мен кўп вақтдан бери газета ўқимаяпман... Орала-рида бир тортишув бўлдими?

Профессор Ҳикмат «Аҳамиятли ҳеч гап йўқ!» демоқчи бўлгандек қўлини силтаб қўйганидан сўнг, айнаи сасда жавоб берди:

— Эмин Комилнинг бу ишга ҳеч қандай алоқаси йўқ... Фақат боланинг жаҳдини чиқаряпти!

Сўнг Исмат Шарифнинг иш бўлсин, дея машҳур романнавислардан бирининг жиғига текканини, ораларида қаттиқ жанг бошланганини, ниҳоят, у романнависнинг бир неча васиқа чоп эттириб, унда Исмат Шарифнинг отаси у мақтаниб юрганидек, қаҳрамонларча вафот этмагани, аксинча, душманга таслим бўлиш учун бораётганида орқасидан отиб ташланганини ёритганини айтди. Бундан кейин уларнинг орасидаги адабий тортишув бошқа йўналиш бўйлаб кетибди ва икки тараф душманининг шахсий ҳаётига доир барча билганларини ва билганлардан ўрганганларини эълон қилишда давом этибди. Биттаси «Сенинг отанг қаҳрамон эмас, хоин эди!» дея гувоҳли, исботли иддаоларни илгари суракан, иккинчиси, «Сенинг онангнинг бир вақтлар фалончи билан уч йил, сўнгра писмадончи билан беш йил ғайриқонуний суратда яшагани полиция ҳужжатларида қайд қилинган!» деб ёзибди. Шундай қилиб, иккови ҳам бир-бирларининг адабиёт ва фикр қийматларининг нол эканини исботлашга ҳаракат қилибди...

Умар буларни эшитгандан сўнг:

— Хўп, аммо Эмин Комилга нима бўлди? — деди.

— У ҳам курашни кучайтиради... Мақсад — вақт ўтказиш. Аммо буниси ёмон ғазабланган. Энди қаршисидагининг бошини кундага қўймаса, тинчимайдиган кўрилади!

Мажида Умарни туртиб:

— Юр, энди кета қолайлик! — деди.

Умар хотинининг юзига қаради:

— Нима бўлди? Кўнглинг беҳузур бўляптими? — деб сўради.

— Йўқ... Шу... Нимагадир бироз...

XVIII

Мажида кейинги пайтлар ўйлаганида Умар билан ораларидаги муносабатнинг қандай суратда ўзгарганини бир аниқлик ўлароқ эслай олмас эди.

Умарни севарди. Бунга шубҳаси йўқ эди. Ҳатто бу севгида вужудининг роли ақлининг ролидан кўра каттароқ эди. Эрининг соқоли сийрак қирилган юзларини силаркан ёки унинг бир оз қалинроқ ва бола лабларига ўхшаган дудоқларини диққат билан томоша қиларкан, терисида ғалати титроқ пайдо бўлганини ҳис қилар ва уятчанлик билан, лекин ўзи кутмаган илиқлик билан қўлларини унинг бўйнига соларди.

Унга боғлиқлиги фақат шу севгидан туғилмаган эди. Мажида бир неча ойлик турмушлари асносида Умарнинг нақадар заиф тарафлари борлигини сезганди. Эри, авваламбор, ўткинчи орзуларнинг аянчли ўйинчоги эди. Харид қилишга бирга борганларида ҳам шу феъли дарров ўзини кўрсатар, чой финжони олиш учун кирган дўконларида японча услубда ранг-баранг қилиб ясалган кўзани кўриб қолишса, ўшани олмоқчи бўлар ва Мажида

пуллари етмаслигини, уни олишнинг кераги йўқлигини тушунтиришга кўп қийналарди. Бундай воқеалардан кейин уни маҳзунлик қамраб олар ва Мажида болани овутган каби қўлларининг орасига олиб, овутишини истарди.

Эрининг бир лаҳзалик орзулари ва уларга қарши тура олмаслиги, тўғрироғи, ўз иродасидан қандай фойдаланишни билмаслиги баъзан янада оғриқли вазиятларни келтириб чиқарарди. Бир неча оқшомлар уйга кеч келар, оғзидан анқиётган ҳиддан сархушлиги кўриниб турар ва хотинининг: «Нега кеч қолдинг?» деган саволига: «Дўстларим қўймади, йўқ дея олмадим!» ёки «Кўнглим истади... Қаршилиқ қила олмадим!» қабилида жавоблар берарди. Мажида унинг бу сўзларининг самимий ва тўғри эмаслигини биларди. Умарнинг барча ҳаракатларини шу биргина «қаршилиқ қила олмадим!» калимасидан хулоса қилиш мумкин эди. Ҳатто: «Нега мен билан турмуш қурдинг?» деб сўраса, «Кўрдим ва қаршилиқ қила олмадим!» деган жавобни олиши мумкинлигини қатъий ўлароқ тахмин қиларди.

Шу арзимас икир-чикирлар қаршисида тура олмаган йигит йиқилмай, паришон бўлмай яшай олмоғи учун бировнинг кўмагига тўла муҳтож эди ва буни билиш Мажидага ғурур багишлар, уни Умарга янада кўпроқ боғларди. Ниҳоятда оғир масъулият юкини елкаларида ҳис қилар ва бир инсоннинг борлиғи бу қадар қувват билан бошқа бир инсонга эҳтиёжли бўлиши жуда ҳам қувончли туюларди.

Қанчалик беҳабар кўринса ҳам Умар ўзининг Мажидага муҳтож эканлигини ҳис қиларди. Идорада ва ташқарида бир неча сабаблар билан аввалгидек эркин эмаслигини, бир ерга ва бир инсонга боғлиқ эканлигини нафсига эътироф этишга мажбур бўлганида Мажида-

га нисбатан кучли ғазабга тўлар, бор-йўғи бир зумгина вақт ўтгач, сархушликдан айрилган каби ўзини қўлга олиб: «Мен усиз нима бўламан?.. Бу йўл бир неча кичик эркинликларни эмас, жуда кўп ва ҳатто ундан ҳам буюкроқ нарсаларни қурбон қилишга арзийди...» дерди. Мажидани ҳаётида йўқ дея фараз қилиш мумкин эмас эди. Ундан айрилишни ўйлаш у ёқда турсин, у билан топишишдан аввал қандай яшаганини, айланиб юрганини тасаввур ҳам қилолмасди.

Баъзи улфатлари уни совуқ ва бемаза ҳазиллари билан ғазаблантирганларида, аҳамиятли кўрсатишга уринган бир неча эркинликларга ҳирсини қўзғатганларида у ичида хотинига нисбатан қаттиқ ғазабни ҳис қилиб, уйига йўл олар, эшикдан ичкарига қовоғи солинган ҳолда кирар, Мажиданинг саволлари ва сўзларига терс жавоб берар, бироқ хотинининг бузилмас хотиржамлигини ва ушбу хотиржамлик замирида яширинган қайғу ва хавотирни ҳис қилганида дарров унинг қўлларидан тутар, йиғлагудек даражадаги титроқ билан унинг юзидан, қўлларидан ўпар ва:

— Мендан ғазабланма!.. Менинг айбларимга боқма! Менга эринг каби эмас, боланг каби қара! — деб ёлворарди.

Умар инсон ботинида уни ўзи истамаган нарсаларни қилишга мажбурлайдиган ва ҳар бир кишида озми-кўпми бўладиган шайтоннинг мавжуд эканига Мажидани ҳам ишонтирганди. Ҳозирча жувон ўзида намоён бўлганини кўрмаган бу ғалати жонзотнинг табиатини тўлиқ англай олмас, лекин кун келиб, ўзини ҳам қўлга олишидан қўрқарди.

Шу кезларда Бадри уларни тез-тез зиёрат қила бошлаганди. Иши бўлмаган вақтларда ва аксар вақтларда оқшомга яқин келарди. Умар уйда вақтида ҳаммаси биргаликда айлангани чиқишар, Умар ҳали ишдан қайтмаган бўлса, Мажида билан юзма-юз ўтириб уни кутишар ва ундан-бундан гаплашиб ўтиришарди. Умар хотинига Бадрини кўп йиллардан бери танишини айтди.

— Жуда қалин дўст эдик, — деди. — Фақат бир йилдан бери кўриша олмадик. Мен уни ҳали ҳам муаллим деб юрардим. Ҳолбуки, бошига нималар тушибди!

Сўнгра Бадрининг уйида ётиб қолган бемор опаси, кекса, лекин кучли ва ғайратли онаси ҳақида гапириб берди.

Мажида ортиқча қизиқиш кўрсатмасдан бу тафсилотни эшитаркан, Умарнинг Бадрига нисбатан ўта кучли меҳри ва ҳайрат билан унинг яхши одатларини, буюк санъаткор бўлишини, дўстликка қанчалик содиқ эканини сўзлаб бериши негадир унга ёқарди.

Фақат бир куни гап орасида Умарнинг оғзидан:

— Кеча Бадридан икки лира қарз олдим! — деган гап чиқиб кетди. Бу хабар Мажидани ҳайрон қилди ва гамга ботирди. Умарнинг феълини биларди. Етишмовчилик бўлиб қолганда бечора Бадридан пул сўраб қолишидан хавотирланарди. Бадрининг ўзига ачинишини, уни бечораҳол кўришини асло истамасди. Баъзи оқшомлар Бадри билан бирга Умарни кутаркан, гап уларнинг никоҳи масаласига келиб қолганида Мажида оғзидан норозиликни ифода қиладиган сўз чиқиб кетмаслигига диққат қилар ва Умарни қанчалар севишини ифодаладиган сўзларни айтарди. Ҳатто — балки Умарнинг беғамлиги юзидан — никоҳдан ўтишга ариза топшириб қўйган бўлсалар-да, шу ишнинг ниҳоясига етмаганини ундан яширганди.

Бадри уларни тўғри, ота-оналарининг розилиги ва бошчилигида уйланган деб юрарди. Мажидадан:

— Умарнинг аҳволи қандай? Қийналмаяпсизларми? Баликесирдан ҳам ёрдам бериб туришадими? — деб сўраганида Мажида мужмал жавоблар беради.

Унинг бу қизиқишини Мажида билан Умарга бўлган самимиятидан бошқа маънога йўйиш тўғри бўлмасди. Мажида Бадрининг ўзи ҳақида қайғураётганини фаҳмлашга қийналмаётганди. Бир неча кун кўринмай қолиб, яна келган вақтида йигитнинг биринчи айтган гапи:

«Сиздан хавотир олдим... Яхшимисиз?» мазмунида бўларди.

Бу хавотир унда ширин таассурот уйготар, Умар бўлса ҳеч қачон хотинидан хавотир олганини айтмаганди. Умар кўпинча хотинининг борлигини ҳис ҳам қилмасди. Унинг муҳаббати барча ҳислари сингари оний ва шиддатли эди. Бирданига жўшиб кетар, ўша чоғда, балки дунёдаги ҳеч бир инсон қодир бўла олмайдиган даражада куч билан Мажидани ишқ тўлқинларига ғарқ қилар, аммо шу тўфондан сўнг баъзи кунлар давомида худди уйдаги хотин узоқ бир қариндоши ёки уй соҳиби бегойим каби ўзининг тасаввурлари оламига чекиниб, бефарқ бўлиб қоларди. Мажида бу жўшқинлик ва ишқ онларининг таъсирида унга қанчалик яқинлашса ҳам ичида мавжуд эканини инкор эта олмайдиган бир неча эҳтиёжларнинг эътиборсиз қолиб кетаётганини ўйлаб изтиробга тушишдан ўзини чалғита олмасди. Ҳар доим ҳисларини тийиб тура оладиган, ҳатто энг қалтис вазиятда ҳам ўзини тута оладиган, бот-бот иродасини қўллашдан завқ ва ғурур туядиган аёл эди у. Ўзида топилмаган жўшқинлиكنинг, шиддатнинг, оний ва кучли ҳаяжонларнинг Умарда ниҳоятда кўплиги унга янада зиёда боғланишига сабаб бўлар, аммо ўзида мавжуд бўлиб, Умарда топилмаган

васфларнинг етишмаслигини аччиқ-аччиқ ҳис қиларди. Балки бир инсондан бунчалик кўп нарсани талаб қилиш тўғри эмасдир. Бироқ Мажида ҳар дамда ўзини ўйлайдиган, фақатгина ишқ ва истак эмас, булар даражасида ҳурмат уйғотадиган, фақат бир ука, ярамас бир бола эмас, айнаи чоғда бир оғабей, бир қувватлайдиган инсон яқинлигини доимо орзу қиларди.

Бадри уларни тез-тез кўришга келган кунларда Мажданинг шу орзулари бус-бутун ортди. Баъзи хотираларга ҳали ҳам боғлиқ эканлигини ҳис қилган собиқ устозида мўл-мўл мавжуд бўлган шу сифатларни Умарда ҳам кўришни истар, қандайдир қўрқув ва рашкка ўхшаган ҳислар билан эрига эркаланиб, унинг эътиборини тортишга ҳаракат қиларди. Бадридан ҳатто бироз ғазабланганга ҳам ўхшарди. Унинг ўзига бўлган ҳисларини жуда яхши сезар, булар учун уни айблашни ҳаёлига ҳам келтирмас, фақат шу вақтга қадар Умарда кўрмасликка ҳаракат қилган қусурларнинг кўз ўнгида очиқ-ошкора намоён бўлиши унинг таъсири эканини ўйлаганида беихтиёр ғазабланар ва қалбида зўрға оёқда тутиб турган бир мувозанатнинг бузилишидан чўчирди.

Бу кезларда юз берган бир ҳодиса ҳамма нарсани остин-устун қилиб юборди. Гап шундаки, Умар кейинги вақтларда яна жиддий дағалликни ва терсликни бошлаган, ҳамма нарсадан жони сиқилар, муттасил ғамгин бўлиб юрарди. Бу асосан пулсизлик муаммоси юзасидан бўлгани боис Мажида бу ҳолнинг сабабини қаттиқ суриштирмас, саволлари билан Умарни яна қийнаб қўйишдан эҳтиёт бўларди. Фақат ўзига қанчалик ҳоким бўлса ҳам, ҳамма нарсани нақадар хуш кўрса ҳам асаблари нақадар таранғ бўлган одам билан бирга яшаш унга ҳам таъсирини ўтказмасдан қолмаётган эди.

Бир куни кечқурун хонасининг деразаларини очиб қўйган, кечанинг унчалик тоза бўлмаган ҳавосига ўп-касини тўлдириб, ташқаридаги турли миллатга мансуб болаларни тинглаб, курсида ўтирганди. Бугун таҳсилига бормагани ҳолда ҳорғин, ўрнидан тура олмайдиган даражада ҳорғин эди. Бошини орқасига таяган, оёқлари билан полни, орқаси билан курсини итарар, бироз шундай тургандан сўнг яна олдинга тушарди ва шу оддий ўйин асносида ҳаёллари шохдан шохга сакраб юрарди. Аммо тушунчалари айланиб-айланиб бир нуқтага келди-ю, Бадрининг ҳозир келишини орзу қилганини англаб, ваҳимага тушди. Билҳисса, бу орзунинг шу дамда лозим эмаслигини, чунки Бадрининг бир неча кун аввал Умарга сўз бергани учун бу оқшом қандай қилиб бўлса ҳам келиши ёдига тушганида ўзидан қаттиқ уялди.

«Жўда хунук иш қиялпмиз», деб шивирлади. «Умар ҳам, мен ҳам!.. Мен собиқ талабасиман... Мени севади ва бахтли бўлишимни истайди... Буни чиндан ҳам исташини биламан. Умар ҳам қаттиқ яхши кўради... Балки дунёда топиламас бир дўст... Фақат биз қилаётган иш тўғрими? Бир ойдан бери тирикчилигимизга у ёрдам беряпти... Ҳолбуки, уст-бошига қаралганда пулнинг ичида сузиб юрмагани кўриниб турибди... Нима учун у бундай фидо-корлик қилиши керак?...Унинг дўстлиги эвазига ҳеч бир нарсасиз тирикчилигимиз воситаси қилиб олиш бизга ярашадими? Қизиқ, Умарнинг ишлари қачон ўнгланади ўзи? Бадридан қарз сўраш унга қанчалар оғир бўлганини кўриб турибман. Бу қадар яхши дўстидан қачон қайтариши маълум бўлмаган қарзлар олиш, ҳар ҳолда, ёқимли иш бўлмаса керак... Аммо Бадрининг шундай бир ҳоли борки, одамга тегмайди... Бизга ёрдам қилишни ғоятда табиий вазифа каби бажаради. Қандай яхши одам...»

Фикрлашида бироз дадилроқ бўлишга қарор қилди:

«Қизиқ, унинг бизга кўрсатган бу ғамхўрлигида менинг қанчалик таъсири бор? Ҳар икки гапининг бирида Баликесирдан сўз очади ва ҳар ҳолда, юзимга табиий шаклда боқа олмаслигини билгани учун кўзларини ерга қаратади, аммо мен англаб тураман. Қанчалар яширишни истасин-истамасин, бу хотиралар уни ҳалигача тинч қўймайди... Ҳолбуки, мен унутдим ҳатто... Йўқ, унутдим демайин, фақат менга бирор таъсири қолмаган... Шундай-а! Зотан, орамизда нима бўлдики?.. Ўртада бир жуфт сўз ҳам бўлгани йўқ... Фақат боқишларини хотирлайман. Синф эшигида турганча кўзларини сира мендан узмасди. Оташдек боқарди нигоҳлари... Энди эса янада маҳзун ва ўйчан бир ҳолга тушган... Опаси касал экан... Балки тирикчилик дарди унга ҳам оғирлик қилаётгандир... Боз устига, биз ҳам бўйнига осилиб олдик...»

Эшик секин тақиллади ва Бадрининг узун бўйи ичкарига кириб келди. Мажида ўрнидан туриб, у тарафга бир қадам қўйди:

— Ҳуш келдингиз!

— Ташаккур. Умар ҳали келмадими?

Бу саволида бироз ҳайрат, яна бирозгина мамнуният ҳам бор эди. Мажида курси узатиб:

— Ҳали қайтмади. Ўтиринг! — деди.

Юзма-юз ўтиришди. Ҳамма вақт шундай ўтиришарди. Ҳали буткул қоронғи тушмагани учун чироқни ёқишмади. Бир сукунат бошланди. Мажида бирор бир сўз билан шикоятларини ифода этишдан қўрқар ва пастки лабини тишлаганча, ерга қараб ўтирарди.

Бадри эса айтадиган сўз тополмаётганди. Умар ва Мажиданинг ҳаёти ва ўзининг ушбу оила билан муносабати ҳақида ҳали аниқ бир тўхтамга келмаганди. Умарни аввалдан танигани ва яхши кўргани ҳолда унинг уйланишини, яна Мажида билан турмуш қурганини бироз

ғалати, ҳатто бирмунча ноўрин, деб ҳисобларди. Барча яхши ниятига қарамай, бу икки инсоннинг бирга эканини тасаввур қилиш қийин эди. Бошқа, ҳар бир босган қадамигача бошқа-бошқа одамлар эди улар. Бадри уларнинг ҳаётидаги зоҳирӣ уйғунликка қарамай, албатта, бир нохуш тараф топилишини ҳам сезар ва бундан самимийлик ўлароқ кўрқарди. Аниқроғи, кўпроқ Мажидани ўйлаб хавотирланар ва: «Бизнинг телба ўғлон қизнинг бошига ташвишлар ёғдирмаса гўрга эди. Қандай журъат билан уйланди, ажабо?» дерди. Мажиданинг ҳеч шикоят қилмаслиги ва бир нарсадан қаттиқ сиқилиб тургани жуда аниқ кўриниб турган чоғда ҳам унинг саволларига: «Жуда ҳам яхшиман... Ғоят мамнунман!» мазмунидаги жавоблар бериши, унинг шубҳаларини ва андишаларини янада орттирарди.

Ҳаётининг кейинги йиллари бир неча чалкаш ва қайғули ҳодисаларга тўла ҳолда ўтган муддат Мажидани унутишига сабаб бўлганди. Аммо яқинда бир сабаб билан Баликесирга борганида эски мактабига кириб ўтгани ва созга борган кечада Мажидага айтгани каби, мусиқа хонасига кирган вақтида юрагининг шаддат билан урганини ҳис қилгани ҳамон ёдида. Қора пешбандлар тақиб йўлакда юрган ўқувчи қизлар унга икки йил аввалги ҳаётини ва бир муддат ҳаёт мазмунини ташкил қилган инсонни ёдига солганди. Энг кичик ҳиссий ҳодисалар қаршисида ҳам шиддатли ва узун ҳаяжонлар туядиган Бадри Мажидани ўша оқшом созда кўрган вақтида ана ўша янгиланган хотиралар таъсирида эди.

Кўп йиллардан бери дўсти бўлган Умарга нисбатан тўғри бўлишни ва муносабатларида ундан сир сақландиган ҳеч бир нарса бўлмаслигини истарди. Фақат нима ҳам дея оларди? Ўртада нима бор эди, янаям аниқроғи, нима бўлгандики, сўзласа? Бугун Мажидага нисбатан

туйган ҳислар Умар учун туйган яқинлик ва муҳаббатдан унчалик фарқли эмас эди; балки яна бироз кучли, балки бирмунча шахсий, фақат ҳар ҳолда айна турдаги нарсалар эди. Шундай бўлиши лозим эди. Эртадан кечгача меҳнат қилиб, топган беш-ўн қурушининг ярмини бир оилага бераркан, Мажиданинг сиқилишини истамагани қадар Умарнинг мушкул вазиятга тушишидан, Мажиданинг қаршисида эзилиб, абгор бўлишидан қўрқишини ҳам ўзига тан этарди. Касал опасига вазифаси ўлароқ қарашдан чарчаганди. Уларнинг орзулари ва дардларининг асири бўлиш оғирлик қилиб қолганди. Ҳолбуки, Умар билан Мажидага ёрдам бераркан, ичида мажбур бўлмасдан яхшилик қилишнинг худбинона завқини туяр, уларни бир қийинчиликдан қутқаргани заҳоти улар билан биргаликда росмана қувонарди. Эвазига улардан бирор нарса тиламасди. Ишлаш ва ғамга ботишдан иборат деб ўйлаган ҳаётига кичкина бўлса-да, янги бир маънонинг келишининг ўзи унга кифоя қиларли мукофот эди. Ва кейин, дардларини, ўйларини ундан яширган ҳолда яна яқинлигини муҳофаза қилган Мажида билан ора-сира ана шундай юзма-юз ўтиришлари... Ҳаммаси биргаликда айлангани чиқишлари... Кўз кўзга тушган вақтида эски дўст эканликларини бир боқиш ва бир жилмайиш билан ифода этиш ва шунинг асносида, ҳаётининг янада мақсадли, янада жонли бир йўл тутганини тасаввур қилиш... Булар арзимас нарсамиди?

Сухбатга гап тополмай, хийла вақт қарама-қарши ўтиришди. Хонага буткул қоронғилик чўккан, бир-бирининг юзини аниқ кўришга қийналишарди. Фақат иккови ҳам қаршисидагининг ўйларини сезганини тахмин қилгани учун туриб чироқни ёқишга ва унисининг юзига боқишга журъат қила олмаётган кўринарди.

Шу чоғда залдаги гилам устида оғир-оғир ташланган қадамлар эшитилди ва эшик очилиб, ичкарига Умар кирди. Қоронғи зинадан ва залдан ўтиб келгани учун ёруғлик тушиб турган хонани деразадан жуда яхши кўриб турарди. Ўртадаги столда қарама-қарши оёқда турган хотини билан Бадрига маъносиз кўзлари билан бир муддат тикилиб турди. Мажида унга қараб юрди:

— Яна кеч қолдинг!.. Бадрибей бир соатдан бери шу ерда! — деди ва эрининг олдидан ўтиб, чироқни ёқди.

Абажурнинг қизил ёғдуси тушганда Умарнинг кўзлари бир неча бор очилиб-ёпилди. Мажида унга диққат билан қаради ва бир қадам орқага тисарилди. Эрининг авзойизини ҳеч қачон бунчалик бузилган ҳолда кўрмаганди. Аввалига маст деб ўйлади. Бироқ у энг кўп ичган вақтида ҳам бундай эзилган ва ўзига ўхшамаган бир қиёфа олмаганини эслаб, янада кўпроқ чўчиди. Умарнинг юзлари салқиган, лабларининг бурчаги ҳеч нарсадан тап тортмайдиган одам каби пастга тортилган, нигоҳи бемаъни ва ҳорғин эди. Икки ёнига осилиб турган қўллари ҳам оппоқ ва титрарди. Ёноқларидаги мускуллар тиришиб, кўзларини тез-тез очиб юмганидан ўзини босишга ҳаракат қилаётгани кўриниб турарди. Бир қадам олдинга ташлади, қўли билан курсини ўзига тортди ва ўша ерга йиқилди. Бадри билан Мажида унга қараб чошиб: «Умар, нима бўлди?» деб сўрашди. Йигит жавоб бермасдан юзини ўнг қўли билан бекитди ва бир неча дақиқа шу ҳолида турди.

Сўнг бирданига бошини кўтариб кўзларини гир айлантириб атрофига боқди. Хонадагиларнинг мавжудлигини эндигина кўраётгандек эди. Бир муддат Бадрига қараб тураркан, кейин пичирлаган каби овозда:

— Сен шу ердамисан? — деди.

Саволнинг бемаънилиги Бадрини ҳайрон қолдирди. Қўлини дўстининг елкасига қўйиб:

— Умар! Бизни қўрқитяпсан... Бир гап бўлдимиз? — деди.

Умар кўзларини бир Мажидага, бир Бадрига тикди. Бу ҳаракатни бир неча марта қайтарганидан сўнг, оний фикр билан тирилган каби бўғиқ овозда:

— Сиз кимсиз?... — деб сўради. Сўнгра хотинини кўрсатиб: — Бу ва сенми? Қачондан бери биргасизлар?

Мажида бақирмоқчи бўлгандек оғзини очиб, айни замонда қўлини Умарнинг оғзига қўймоқчи бўлгандек узатиб, бир қадам илгарилади. Умар дарров ўрнидан турди. Ўнг қўли билан Бадрининг ёқасидан тутди, лекин ҳозирги ҳолатига ҳеч ўхшамаган мулойим, деярли илтижо қилган овозда:

— Сен менинг дўстимсан, шундай эмасми? — деди.

Бадри хотиржамлигини сақлаб турарди. Ғоят табиий равишда жавоб берди:

— Умар!.. Нима бўляпти? Кейинги вақтларда ўзининг қобигингга ўраниб олдинг... Мана энди бу ҳолга келдинг... Ақлдан озасан... Ақлингни йиғиб ол!

Умар ҳамон ўша юмшоқ ва ёлворган оҳангда:

— Сен яхши одамсан... Жуда яхши дўстсан, — деди ва сал аччиқроқ оҳангда давом этди: — Ҳатто сўнгги кунлардаги бизнинг ҳомийимиз, яшириб нима қилдим, балки валинеъматимизсан... Дунёда биргина инсонга ишониш лозим бўлса, у ҳам сенсан! — деди. Кейин хотинига қайрилди: — Шундай эмасми, Мажида!

Жувон жавоб бермай, эрининг юзига боқди. Бу саҳна уни хафа қилгани аниқ эди. Умар буни сезмай, яна Бадрига юзланиб:

— Одам сенга ишона олмайдими? — деди. — Энг оғир вазиятимда сенинг ёрдамингни кутсам, хато қилган бўламанми? Айт!..

Бадри дўстининг қўлини секингина ёқасидан узоқлаштирди ва мулойим овозда:

— Бу гапларни қўй... Нима истаяпсан, шуни айт!.. Яна пулсизликми? — деди.

Шу сўнгги калима Умарнинг бошига урилган қамчи зарбасидек таъсир қилди. Икки қўлини орқасига қилиб, олдинга интилди:

— Ҳа, шундайми? Дарров пул ҳақидами, а? Балки... Балки пулсизлик... Чунки ҳамма ишни ҳал қилувчи нарсаси у... Одамларни энг тубанга туширган, энг юқориларга чиқарган... Пул... Қаёқдан биласан? Балки менга пул керакдир... Шундай, ҳа, шу дамда чўнтагимда беш қурушим ҳам йўқ. Бўла қол, берсанг-чи!..

Бадри дарров қўлини чўнтагига тикди. Эски ва ранги қорайиб кетган чарм ҳамённи очиб, ичини титкилади. Умар бу чоғда унинг ҳаракатларини бир лаҳза ҳам кўздан қочирмай, кузатиб турди. Дўстининг бир неча майда тангаларни олиб қўйгандан сўнг қолган бутун сарватини — уч лирани стол устига ташлаганини кўрди. Унинг қўл ҳаракатларига, юзига худди бир нарсани кашф этмоқчи бўлгандек хийла вақт киприк қоқмай, қараб турди. Сўнг курсини ўзига тортиб, тирсақларини суянчиғига тиради ва сўзларни тишларининг орасида ярим-ёрти эзгилаб, мингирлади:

— Хўп... Ўзинг нима қиласан? Сенга ҳеч нарсаси қолмади-ку... Азизим, бу не фидокорлик!.. Мен бир инсонда шунчалар фидокорлик бўлишига ишонайинми? Балки бошқа вақт ишонардим... Фақат бутун... Бугун ишониш мумкинми? Бир инсон бошқа бир инсонга ёмонликдан бошқа нима қила олиши мумкин? Кимни алдамоқчи-

сиз? Менга бундай риёкор кўзлар билан қараманг! Маъсум нигоҳлар мени ақддан оздиради. Мен ҳам иккин-гиз каби, маъсум суратда кўринишни яхши эплайман... Аммо бу сурат орқасида нима яширин эканини ҳам биламан. Тушуняпсизми? Инсон деган махлуқнинг бутун хунукликларини энди кўрдим. Бурнимни бурнига қўйиб, нафасини ҳидлаб туриб кўрдим. Ҳеч бир авлиё менинг қаршимда ниқобини муҳофаза қила олмайди... Бадри, сенга ҳеч қандай ёмонлик юкламоқчи эмасман... Сен ҳам худди биз кабисан... Ортиқча жиҳатинг йўқ... Аммо қаршимда бундай, фазилат ҳайкали каби турма... Стол устига қўйганинг уч яшил қоғоз сенга бунчалик жасорат бермасин... Тушуняпсанми? Қоронги хоналарда якка-ма-якка ўтиргандан сўнг бу болаларча маъсум чехралар кулгили кўринади. Сиз нима дейсиз, кичик хоним?... Буларни катта маҳорат деб ҳисоблайсизми?..

Овози бора-бора кўтарилавериб, бўғиқ бир ҳайқиришга айланиб бораётган эди. Мажида кўзларини ярим юмиб тинглар, шанғиллаётган миясидан фақат: «Оҳ, шу саҳна тезроқ тугаса... Тезроққина тугаса!» деган истак ўтарди. Бадри эса аввало хотиржам, ҳатто бироз табасумли эди. Ачинган кўзлари билан Умарга боқар ва: «Бу болага нима бўлди, ажабо!.. Қандай таскин берса бўларкан?» деб ўйларди. Бироқ секин-аста унинг ҳам авзойи бузила бошлади, инсоннинг бунчалар ўзидан кетишини ва бундай тузатиш қийин, ҳатто имконсиз ишларни қилишини оқлаб бўлмасди. Айниқса, Мажиданинг йўқ жойдан ахлоқона тўхматга дучор бўлгани ниҳоятда ачинарли эди. Шунинг учун Бадрининг қошлари чимирилади ва ғазаб отига мина бошлади. Умар бироз жим тургандан сўнг, яна бақира кетди:

— Сизга ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ ва бирор воқеага таяниб, ҳужум қилмаяпман. Фақат инсонларга ишончим

йўқ... Айниқса, дўстликка, айниқса, биродарликка... Асло ишонмайман... Бундан кейин ишона олмайман ҳам... Тез... Бадри, дарҳол даф бўл, кет... Чидай олмайман ва сенга мушт тушириб юбораман...

Кейин тўғри дўстининг устига бостириб борди. Табиийки, Бадри ҳимоя вазиятини олганди. Умар ушлаб қолиш қийин бўлган қўллари билан унинг елкасидан чангалламоқчи бўлди. Бундай қилолмаганидан кейин бирдан икки қўли билан Бадрини эшикка қаратиб итарди. Шу пайтгача тошдек қотиб, ҳеч овоз чиқармасдан турган Мажида чинқириб юборди.

Бадри орқасига гандираклаб бориб, деворга урилди. Қўли билан эшик илгагини чиқарди. Шу чоғда Умарнинг оқариб кетганини ва бироз аввал турган курсига чўкканини кўрди. Боши дарров кўксига тушган йигит елкалари силкиниб йиғларди. Бадри унга чиндан ҳам ачиниб қаради. Ўзининг кўзлари ҳам ёшланган эди. Умаргами, ўзигами, Мажидагами, қайси бирига кўпроқ ачинаётганини билмасди. Кетиш-кетмаслик борасида бироз иккиланиб турди-да, сўнг жувонга юзланиб:

— Кўряпсизки, сизга ёрдам қилишимнинг имкони йўқ... Бу бола билан фақат ўзингиз шуғулланишингиз керак... Аллоҳ паноҳида асрасин! — деди.

XIX

Мажида бир муддат турган жойида тек қотди. Бадрининг оёқ овози гилам тўшалган залдан ўтиб, зиналарда ғойиб бўлгандан кейин бу ерда фақат Умарнинг узун-юлуқ ва енгил хўрсиниши эшитилиб турарди. Жувон эрининг бу ҳолига узоқ вақт қараб турди. Биринчи марта ичида меҳрибонлик ва хайрихоҳликдан кўра газаб

бор эди. Бир неча марта устига бостириб бориб, юз-кўзини юмдаламоқчи бўлди. Ўша эски ва доимо жавобсиз қолган савол гурсиллаб миясига урарди: «Нима ҳаққи бор? Нима ҳаққи бор? Менга бундай муомала қилишга қандай ҳадди сигди? Мен нима қилдим? Мен ҳамманинг ўйинчоғиманми? Нима ҳаққи бор!...» Буларни ўйлагани сайин ғазаби ортиб борарди. Ниҳоят ўзини тута олмай, Умарнинг елкасидан ушлаб силкилади, бироз аввал Бадри эшикка қараб гандираклаб кетганда урган фарёдига ўхшаган овозда:

— Тур! — деди. — Тур ва орқасидан югур!.. Сен каби телбага яхшиликдан бошқа ҳеч нима қилмаган одамни бунчалар қаттиқ хафа қилишга қандай қилиб журъат этдинг? Бор! Фақат ўшандан кейингина сен билан гаплаша оламан... Бадрига етиб олиб қилганларингга пушаймон эканингни айтмасингдан менинг юзимга қарама... Мен ҳам ана ўшандагина сенинг юзингга қарай оламан... Эй худойим!.. Сен қанчалар тубанликка бординг, Умар!.. Бунчалик бўлишини тасаввур ҳам қилолмасдим. Ҳаммадан, бутун инсонлардан, отамдан, онамдан бундай нарсаларни кутишим мумкин эди, аммо сендан эмас... Нималар қилиб қўйганингни, нималар деганингни биласанми?.. Менга бундан ҳам ортиқ ёмонлик қила олмасдинг. Айтишга гап топа олмаяпман... Жуда ёмон иш қилдинг, Умар... Йиғламоқ энди ҳеч нарсани билдирмайди...

Умар бошини кўтарди, кўзлари қизарганди. Мажигада узоқ вақт қараб тургандан сўнг ўрнидан қалқди. Қўлларини хотинининг елкасига қўйди:

— Чиндан ҳам ҳақсан! — деди. — Мен сендан, тўғрироғи, сиздан шубҳа қилганимдан кейин қандай яшайман? Бу гапларинг янада кўпроқ шубҳалантириши мумкин эди... Аммо менга ёлғон гапирмаганингни исбот қилди. «Бор, Бадрини топ ва кечирим сўра», дейиш би-

лан кўрқадиган ва унутадиган ҳеч нарсангиз йўқлигини менга кўрсатдинг! Ҳа, борагин... ишониш, эътиқод қилиш лозим...

Бирданига яна ўзгарди. Кўзлари хонага кирган вақтдаги каби ҳоргин ва лойқа тус олди. Жони оғриб, титраган каби:

— Фақат қандай ишониш мумкин?.. Ўзимга ишонмаганимдан кейин... Бир кун ичида, бир неча соат ичида ўзимнинг қанчалик бадбахт эканлигимни билганим ва йигирма олти йилдан бери яшириб келишга муваффақ бўлганим қалбимнинг тубанлигини бир қарич олдимда турганини кўрганимдан сўнг ким бўлса ҳам бирор инсонга ишониш мумкинми? Буни мендан қандай қилиб сўраш мумкин?... Аммо керак... Модомики, сен истаётган экансан, ҳозироқ бориб Бадрига ёлвораман... Ҳамманинг менга ўхшаган аҳмоқ бўлиши шартми? Балки сизлар бошқачадирсизлар... Бирор инсондан ноҳақ шубҳаланиш ниҳоятда кўрқинчли нарсасиз. Алданиш эвазига бўлса ҳам бундай қилмаслик керак. Энди эса кетдим.

Дарров эшикка қараб чопди. Яна орқасига қайтиб келди. Мажиданинг қўлларига ёпишди. Уларни оғзига олиб бориб, ўпа бошлади. Шу чоғда хотинининг қўллари тортди олиш учун бироз, аммо қатъий ҳаракатини пайқаб, кўзларини унга қаратди:

— Эвоҳ!.. Илк бора бундай қиялсан... Ҳақиқатан кўрқинчли тарафи шундаки, сен буни ўзинг сезмаган ҳолда ичиндан келаётгани учун қиялсан... Мажида... Сени ҳам йўқота бошладим... Ростдан ҳам шундайдир, балки... Нега ҳам йўқотмайин?.. Сен менинг нимага боғлиқсан? Гўзал феълимгами? Бебаҳо фазилатларимгами... Икковимиз бошқа-бошқа дунёларнинг одамлари эканимиз аниқ. Аммо сени телба каби севаман... Шу қадар... Фақат энди... Энди буни иддао қилишга журъат эта

олармидим? Ҳақсан! Сени ҳеч қандай шубҳага ўрин қолдирмайдиган даражада севган тақдиримдагина сендан бир нарсалар кутишим мумкин эди. Энди ўзингни мендан узоқ ҳис қилишинг табиий, албатта... Лекин мен бунга чидай олмайман... Шундай... Нима қилишим керак?.. Мажида, хотингинам, қара, сендан бир дўст каби сўраяман... Сенга яна эришиш учун нима қилишим керак? Менга битта-битта санаб бер, мен битта-битта бажарай!.. Ҳай, айтдинг-ку!.. Ҳозироқ бораман. Ижозат берса, унинг оёқларига йиқиламан. Буни сенинг учун қилаётганимни ҳам айтаман... Ҳақсан... Бадри ўзидан шубҳа этилмайдиган даражада яхши инсон... Ҳозироқ бораман...

Ташқарига югуриб чиқди ва зинадан ҳам айнаи тезликда тушгани эшитилди. Мажида ўзини кроватга ташлади. Бир қанча вақт қимирламай, ҳеч нарсани ўйламай, муайян бир жойга қарамай ётди. Дафъатан томоғига бир нарса тикилгандек бўлди ва ўзи сезмаган ҳолда кўзларидан ёшлар қуйила бошлаганини ҳис қилди. Аммо бу шовқинли, кичқириқли, бўҳронли йиғлаш эмас эди. Қаердадир йигилиб қолган кўз ёшлари ниҳоят тўкилишга жой топиб, икки ёноғидан ғоят сокинлик билан, ҳатто бир оз ёқимли тарзда ёстиғига оқарди.

Мажида фақат чаккалари ва қулоқларининг юмшоқ жойларида енгил қитиқлашни ҳис қилар ва билак томирини кесган одамнинг қон пишқириб оқаётган чоғдаги ғалати бўшашиши, роҳатбахшлик туйғусига ўхшаган ҳисдан бошқа ҳеч нарсани туймаётган эди. Нафаслари теран ва суст. Ўпкасига тортган ҳар ютум ҳаво йигини кўксига бироз титраниб турар, бироқ бу ҳиқиллашдан зиёда ёқимли бир хўрсинишга ўхшарди.

Қирмизи абажур кўз олдида кичрайиб-каттарар, у таратган ёғду кўз ёшлари билан аралашиб, етти рангга бўлинар ва шифтга қараб, катта-кичик ранг халқалари

ҳолида кўтариларди. Жимжитлик қулоғида чинқирар ва ёлғизлик пешонасига оғир тош каби босилиб, бошини ёстнққа кўймоқда эди.

Шу ҳолида қанча вақт ётганини билмайди. Қандайдир шовқинни эшитиб, ўзига келди. Дарров турди ва оёқларини кроватдан пастга осилтирди. Кўзлари илк қадалган нарса оёқларни бўлди. Этаги йиғилиб қолгани учун очилиб қолган тиззалари ва улардан бироз пастда ўралган ва эластик тасма билан боғланган сарғиш пайпоқлар унга худди бегона одамнинг нарсаларига ўхшаб кўринди. Ерга сакради ва кўзгуга қараб, юзини кўрмоқчи бўлди, фақат бу чоғда эшикка урилди. Мажида ўзини ўйчан ҳолидан уйғотган шовқиннинг нима эканини тезроқ англашга уринди. Ким бўлди у? Секин эшик олдига борди ва ортига тисарилди.

Ташқарида ўттиз беш, қирқ ёшлардаги озғин, юзи сариқ, аммо ниҳоятда покиза кийинган хотин турар ва ичкарига киришга тараддулланарди. Аввалига Мажида уни қаердадир кўргандирман, деб ўйлади. Ичида қандайдир нохуш нарсани сезаётгандек эди.

— Кимни излаяпсиз? — деб сўради.

Бегона хотин унга тез кўз ташлаб олгач, бирмунча қатъий ва кескин оҳангда:

— Сизни! — деди.

— Марҳамат! Бирор гапингиз борми?

Хотин ичкарига кирди. Мажида унинг кийимлари қоронғиликда кўрингани каби эмаслигини пайқади. Қора ипакли халатининг қўлтиқ томонининг ранги батамом ўчиб кетган ва баъзи жойлари кўзга яққол ташланадиган бўлиб қолганди. Шарфлари ҳам ҳилвираб қолган, аммо янги бўялган эди. Оғир-оғир нафас олаётгани ва гўё ичида қандайдир оғриқ бордек гоҳ-гоҳ кучаниб олаётгани соғлиғи унчалик дуруст эмаслигини кўрсатарди.

Мажида айтишга гап тополмай, савол назари билан унга боқди. Ниҳоят қаршисидагининг қатъий сукунатига чидай олмай, бошини бурди. Ана шунда келувчи хотин:

— Мен Бадрининг опасиман! — деди.

Мажида бирданига бурилди:

— Сизми? — деб сўради ва гапини давом эттира олмай, ерга қаради. Хотин яна бошлади:

— Анчадан бери бу ерга келмоқчи бўлиб юргандим. Сизни холи кўрмоқчи эдим. Яшириб нима қилдим, ақли ҳушингиз жойда бўлса керак, деб ўйламасдим. Шунинг учун ўзимни қўлга олдим. Гап-сўз чиқмасин, укам ҳам сиқилмасин, дедим. Аммо ҳамма нарсанинг чегараси бор... Сизлар қанақа одамларсиз... Ҳозир кўриб турибман, юзингиздан сира ҳам ёмон қизга ўхшамайсиз. Фақат қилганларингиз ўзингизга маъқулми?

Мажида ҳеч нарсани тушунмай, ҳайрон бўлиб қараб турарди. Хотин ўтирмоқчи бўлиб бир курсини тортди, сўнгиниятидан қайтиб, яна тик турганча давом этди.

— Қизим... Ҳеч кимнинг ишига аралашиш ниятим йўқ. Ўзингиз истаганингиздек яшайверинг... Фақат оиламга зарар бермаслик шарти билан... Укамнинг бир оила тирикчилиги таъминотига мажбур эканини билардингиз, шу ҳолда унинг бор-будини, топган-тутганини, онаси билан опасининг нафақасини қайси виждон билан қўлидан оляпсиз? Уни соддагина ҳолида топган экансиз, ишни шунчаликка олиб боришингиз тўғрими?

Мажида янаям кўпроқ ҳайрон бўлди. Хаёлини йиғиб олишга уриниб, тўсатдан ғазабдан юзи қизариб кетди ва:

— Буларни укангиз билан гаплашганингиз яхши эмасми? — деди.

Аёл бўҳронга учрагандек, дарров асабийлашиб кетди ва юзини буриштириб, жавоб берди:

— Бадри биланми? У билан гаплашиб бўларканми? У етти қават кўкларда учиб юрибди. Қачон сўз бошламоқчи бўлсам, «Очмисиз? Яланғочмисиз? Мени ўз ҳолимга қўйинг!» деб, жеркиб беради. Қолаверса, инсоннинг фақат қорни тўйса бўлди эканми? Бундан ташқари, нима ҳаққингиз бор? У бизнинг укамиз, ўғлимиз, сизнинг унга юк бўлишга нима ҳаққингиз бор? Эр-хотин лақма бола-ни топиб олдингиз, энди сиқиб сувини ичасизми? Мен сизни бошқача тасаввур қилардим... Икки йилдан бери сиз ҳақингизда гапирарди: «Эҳ онажон, вой опажон, Баликесирда бир ўқувчим бор эди. Шундай меҳрибон, шундай чиройли эдики! Ҳеч қаердан бунчалик мукаммал қизни топиб бўлмайди... Бемисл!» дерди. Ҳатто ўшанда у аниқ бир қизнинг қўлига тушди, уйланаман, деб қол-маса гўрга эди, дея қўрққандик. Сўнг орадан бирмунча вақт ўтди, Баликесирга қайтмади. Аста-аста бу гаплари тина бошлади... Биз ҳам кўздан йироқ, кўнгилдан йироқ, дедик. Аммо мана бундай кунлар бошимизга келаётган экан... Кутилмаганда яна сиз ҳақингизда гапира бошлади. Энди аввалгидек жўшқин эмас эди, албатта. «Онажон, у қиз турмушга чиқибди, бунинг устига, бизнинг Умарга тегибди... Иншоаллоҳ, бахтли бўлишсин!» дерди-ю, аммо ич-ичидан қаттиқ азобланаётгани аниқ кўриниб турарди. Туриб-туриб яна сиз ҳақингизда гапириб қолар: «Афсуски, қаттиқ қийинчилик тортишяпти, Умар ҳам шутина топиш-тутиши билан нима учун оила қурди экан, ҳайронман?.. Қизгинага жабр эмасми?.. Аммо яхши бола, иншоаллоҳ, бахтли бўлиб кетишади!» деганча ўйга толиб қоларди. Бу орада бир неча марта оғзидан чиқиб кетди, яъни: «Мен қўлимдан келган ёрдамни қиялпман, аммо, афсуски, аҳволини ўнглашга имконим йўқ!» дея сизларга пул берганини гапириб қўйди. Жуда ҳам содда, бундай нарсаларни яшириб юра олмайди...

Ҳа-а! Миямизга қон қуйилгандек бўлди. Кунлар ортидан кунлар ўтаверди, бизнинг Бадри ўзгараверди. Авваллари ҳамёнида нимаси бўлса, чиқариб берарди. Энди эса беш қурушгина сўрасак ҳам ҳисобини сўраб: «Нима қиласиз?» дея суриштиришни бошлади. Бир неча кун давомида тонгга яқин, у ухлаб ётган маҳал ҳамёнини титкилаганимдауч-тўрт лираси бўлар, кечқурун келганида яна фурсатини топиб ҳамёнини кўрганимда, бир неча чақадан бошқа ҳеч вақо қолмасди... Ўзига шукурки, укамиз ичкиликбоз эмас, хотинбоз эмас... Дарров ёдимга сиз тушдингиз! Уйланганида ҳам бунчалик ёмон бўлмасди. Ҳатто келин ҳам уни қўлимиздан сенчалик тортиб ололмасди. Нима бўляпти ўзи? Аҳволимиз шунчалик тангми энди?

У жуда ҳаяжонланган ва шу сабаб нафас олиши янада оғирлаша бошлаганди. Ўзи истамаган ҳолда курсини тортиб ўтиришга мажбур бўлди. Мажида ҳали ҳам қаршисида тик турар ва эшитганларини идрок қила олмаётганди. Ҳар бир калимани битта-битта эшитар, улар бошида муайян лавҳалар яратганини ҳис қилар, лекин уларни бир ерга жамлаб, тайинли маъно чиқариш қўлидан келмаётганди. Шунинг учун жавоб беришга гап тополмаётган, йиқилиб тушмаслик учун дам-бадам стол четига ёпишиб, суҳбатдошига боқарди.

Бадрининг опаси паст ва хаста овозда узиб-узиб яна бошлади, дўсти билан ғийбатлашаётган каби мутлақо табиий ва бепарво йўсинда:

— Укамнинг келажаги масаласи, ортга ташлаб бўлмайди, деб касал ҳолимда шу кўчаларга тушиб келдим. Бир неча ҳафтадан бери айланмаган жойим қолмади. Бу ерни топгунимча қора кийимни танладим. Аммо у вақтда келиб, сизни кўрмадим. Бу ерда нима гаплар бўлаётганини билиш учун чуқурроқ ўрганишга ҳаракат қилдим.

Шаҳзодабошида кўчама-кўча айланиб юриб, холангизми, ким эди, ўшаларни топдим. Хотин бечора дардман экан, оғзини очиб, кўзини юмди: «Оиламизнинг ному-си бир пул бўлди, бизнинг ундай қариндошимиз йўқ!» деб бақирди. Сал бўлса ҳушидан кетарди. Юзидан нур ёғилиб турадиган поччангиз бор экан, уни ҳам кўрдим. Бечора одамни ҳам аямабсиз: «Икки ойлик еган-ичган пули бор эди, бир марта келиб қўлимизни ўпмай, мендан рози бўлинг демай даф бўлиб кетди... Икки қўлим ёқасида!» дея баддуо қияпти...

Мажида бундан ортиғига чидай олмади ва турган жойига йиқилиб тушди. Йиқилаётганда чап қўли билан курсини ушлаб қолмоқчи бўлди-ю, аммо буни эплай олмай, баттар гандираклади ва пешонаси билан стол қиррасига келиб урилди. Зарбанинг кучи билан ўша заҳоти ҳушини йўқотди ва кир гиламнинг устига бор бўйи билан йиқилиб тушди.

Бадрининг опаси шошиб қолди ва қаттиқ кўрқа бошлади. «Қизга бир нарса бўлса, мендан кўришади!» дея васвасага тушиб, Мажиданинг тепасига чопди. Қизнинг стол тагига сирганиб тушган ва жингалак сочлари бутунлай ўраб олган бошини кўтарди — ўнг қошининг усти шишган ва қизарганди. Кўтариб кроватга олмоқчи бўлди, нафаси ва қуввати етмади. Юраги ёрилгудек бўлиб ташқарига, залга югурди. «Ҳой, кимдир борми?» деб бақирди. Хоналарнинг бирида оёқ шарпалари эшитилди ва бегойим қора кийимлари ва ҳар доимгидек маъюс рафтори билан хонасидан отилиб чиқиб:

— Нима бўлди? — деб сўради.

Биргалашиб, қизнинг хонасига кирдилар. Бадрининг опаси:

— Кўққисдан устига бир фалокат келди. Эҳтимол, бирор нарсадан қаттиқ асабийлашганми... Балки эри билан

урушиб қолгандир... — тушунтириш бермоқчи бўларди. Бегойим кучли қўллари билан Мажидани кўтариб, ётоғига ётқизди, кўксини очди, билакларни ишқалади. Бошидаги шишни кўриб:

— Вой бояқиш, қаергадир уриб олибди! — деди ва сирка келтириш учун ташқарига югурди. Бу вақтда қизнинг билакларини силашда давом этган Бадрининг опаси ўзига ўзи минғирларди: «Бироз аввал Бадри уйга келди, ақддан озганга ўхшарди, хонасига кириб кроватига ташлади ўзини. Эшикка қулогимни тутдим. У, гўё йиғи аралаш, шундай гапларни гапирарди: «Қозикдеккина одам... Ҳали боланинг ўзгинаси... Бу қиз ҳам бу ерларда ақддан озмаса яхши эди... Қизик, иккови чиндан ҳам бир-бирини севармикан? Худо сақласин... Беадаб эри қандай махлуқ экан!...»

Бегойим ичкарига қайтиб кирганида дами ичига тушди ва бир неча дақиқа турганидан сўнг, қизнинг ҳушига келишини кутмай, сирғалиб чиқиб кетди.

XX

Умар уйга қайтиб келганида Мажида кўзларини очган, аммо ҳали ҳам хаёли жойига келмаган эди. Бегойим маҳзун қиёфада кириб чиқар ва ўз билганича, бир неча дорилар билан муолажани давом эттирарди. Воқеани туркчалаб ярим-юмалоқ тушунтира олишига ақли етмагач, жим бўлиб яна ишини давом эттираётган эди. Умар хотинини ҳушидан кетказган бу озғин аёлнинг ким эканлигини билишга қаттиқ қизиқаётганди.

Мажида ярим очик кўзлари билан шифтга бир муддат термилиб ётгандан сўнг бошини секин ёнига ўтирди. Тепасида турган Умар дарров:

— Хотинжон, хотинжоним!.. Нима бўлди сенга? — дея жувоннинг қўлларига ёпишди. Мажида дастлаб ҳеч нарсани эслай олмагани учун фақат жилмайиб қўйди ва кўзларини юмиб олди. Бегойим олиб келган бир неча шишани қўлтиғига қистириб, бошини ирғаб енгилгина хайрлашди ва хонани тарк этди. Эр-хотин оний жимлик ичида бир-бирларига узоқ вақт термилиб туришди. Вақт тун ярмига яқинлашган, кўчалардаги шовқин тинган эди. Салқингина шабада очик деразанинг қалин ва кир пардаларини чайқатарди. Умар:

— Совқотиб қоласан... Кел, сени ечинтириб қўяй-да, кўрпанинг тагига кир! — деди. Ўта эҳтиёткорлик билан хотинининг эгнидан кийимларини, оёқларидан пайпоқларини чиқарди. Ўзи ҳам ечиниб чироқни ўчирмай, тўшакка кирди.

Қўлини Мажиданинг бошининг остига ўтказгандан кейин яна узоқ вақт жим қолишди. Хотини девордаги ноаниқ нуқтага, Умар эса унинг юзига боқарди. Мажида ранги бироз ўчган, ияги яна бироз чўзилгандек кўринишига қарамай, ҳамишагидек гўзал, балки ҳар доимгидан чандон гўзал эди. Абажур ёғдуси киприкларининг учини қирмизи рангга бўяр, дудоқларини гоҳ-гоҳ титраётгандек қимирлатарди. Ниҳоят, бошини эри томонга ўтирди. Оғзидан илк чиққан сўз эса:

— Нима қилдинг? — деган савол бўлди.

Умар шивирлаб айтилган бу калималарда нимани назарда тутганини тушуна олмади. Қизиқ: «Нима қилдинг? Нимага қилдинг?.. Қара, мени не куйларга солдинг?» маъносини кўзда тутдимми ёки: «Нима қилдинг, бориб Бадрини кўрдингми?» демоқчими? Иккинчи маъносига жавоб беришни қулайроқ деб ҳисоблади:

— Бадрининг уйига бордим. — деди. — Бечора боланинг ҳолини кўриб, ҳақиқатдан ўзимдан уялдим. Инсон

фақат ноҳақ ҳужумга учрагандагина шунчалар хароб бўлиши мумкин. Шунга қарамай, мени дўстларча, ҳа, ҳеч нарса бўлмагандек кутиб олди. Қилмишларимни кечиршни истаётгани шундоққина юзидан кўриниб турарди. Ҳамма нарсани унга тушунтириб берганимда... Тўғри, менга ҳақ берди деёлмайман... Фақат, шунчаки ачинди... Оҳ, Мажида, агар бир нарсани билсанг, сен ҳам менга ачинардинг... — деди ва бирданига сўзини тўхтатиб:

— Мен кетгандан кейин келган хотин ким эди? — деб сўради.

— Опаси!

— Опасими, Бадрининг опасими? Нима иши бор экан?

Мажида хотин билан орасида бўлиб ўтган манзарани эслашдан ниҳоятда азоб чекаётганини ифодаловчи ҳаракат қилди. Кўзларини Умардан олиб:

— Билмадим! — деди. — Бадрининг биз билан дўстлик қилиши... Бизга ёрдам бераётгани тўғри эмас эмиш... Уларга зарари бор эмиш...

Умар нақадар самимий эканини ўзи ҳам аниқ билолмаган бир ғазаб билан:

— Ҳайвон!.. — деди. — Унга нима экан?

Мажида ўзи сезмаган ҳолда Умардан бироз узоқлашди. Кучли ва титроқ овоз билан:

— Менга боя келганимга сендан эшитганимга ўхшаган гапларни гапирди. Ҳатто ундан ҳам ортиғини... Айни нарсаларни сен ҳам ўйлаганингни билмаганимда, балки бунчалик ёмон аҳволга тушмасдим. Касал ва беадаб хотин экан-да, деб қўярдим. Фақат қарашларингиз бу қадар яқин экани мени ақлдан оздирди. Уни тинглаётиб ақлим етмайдиган даражадаги қўпол тухматдан эзиларканман, кўзимнинг олдида ҳадеб сен гавдаланавердинг... Хотинга жаҳл қилишга, уни қувлаб солишга журъат қила ол-

мадим. Бунга нима ҳаққим бор эди?.. Айни гапларни сен ҳам айтмаганмидинг?.. Бадрининг опаси мени сендан кўра яхши тушунармиди, сендан кўра яхшироқ билармиди... Жавобан оғзимни очиб, бирор калима айтолмадим. Сўнг бирданига бошим айланди... Қизиқ, холамларникига борганини ва уларнинг мен ҳақимда нималар деганини ҳам гапираётганди... Тиззаларим букилиб кетаверди!..

Ўзини тута олмай, ҳўнграб юборди. Бу унинг шу тун мобайнидаги иккинчи йиғлаши эди. Фақат бу сафар кўзёшлари олдингидек сокин ва роҳатбахш тўкилмаётган, бир ёнига пичоқ санчилган одамнинг тебранган сайин қони пишқириб оқаётгани каби газаб, умидсизлик ва чорасизлик ичида ёстиқларига томчиларди. Умар хотинига таскин бермоқчи бўлиб қўли билан ҳўл ёноқларини силади, аммо Мажида юзини у тарафдан ўтириб, тинч қўйишини истади. Бироз вақт сукутда қолишди. Умар титраган бармоқлари билан хотинининг сочларини силар, ҳа деса, у ҳам йиглаб юборгудек ёки ўзини деразадан пастга отгудек эди:

«Мен дунёдаги энг тубан одам бўлсам керак... На ўзимга, на бошқаларга керагим бор... Энг яхшиси, имкон қадар ҳаммасини тугатишдир!» дерди, аммо хаёлига келган бу тасаввурлар билан ҳам Мажидага таҳдид қиялман деб ҳисобларди. Аста-аста шивирлай бошлади:

— Ҳақсан, Мажида... Мен Бадри билан бироз яқин бўлиб, унинг инсонни ўзига боғлаб турадиган дўстлиги ва гамхўрлигини кўрганимда ўзимнинг нима эканимни унутиб қўйгандим. У бир неча гапларни айтиб, менинг буткул ёмон одам эмаслигимни исботламоқчи бўлди... Унга бир зум ишондим ҳам. Лекин энди кўряпманки, ҳаммаси ёлғон! Инсон нима бўлса, ўша... Ҳақсан... Эҳтимол, Бадрининг ўша тиррақи ва хириллаган опаси Мадиҳа билан хамиримиз бир жойда қорилгандир... Сен

билан йўлларимиз айрилиши керак. Мен шу ичимдаги маккор шайтонни бир муддат ҳайдаб, сўнг ҳаммасига чек қўяман... Сени нега ўзим билан судраб юришим керак? Бир-биримиздан қанчалар фарқли, бошқа-бошқа одамлар эканимиз ошкора кўриниб турган бўлса... Бутун ана шу фарқларга қарамай, сени ақдан озадиган даражада қаттиқ севишим ҳам, ўйлайманки, шайтоннинг ўйини бўлса керак... Боз устига, ҳамма нарса кундан кунга янада ёмонлашиб боряпти... Шу вақтгача умуман қилмаганим ва қилишни хаёлимга ҳам келтирмаган ишлар бўлди. Мен сенинг ёнингда бу тахлит узала тушиб ётганча, ҳақиқий инсон каби сўзлай олар даражадаги ҳайвон эмасман... Оҳ, Мажида... Ҳали бир қанча нарсаларни билмай туриб, ҳукмингни бердинг... Ҳолбуки, сенинг бу оқшом кўрганларинг ҳамир учидан патирдек гап... Ҳатто бундай қилишим учун баҳона ҳам бор эди. Ўзимдан жирканяпман. Бунга чидай олмай, барча одамларни ўзимга ўхшаган жирканч махлуқлар сифатида кўришни истардим... Хотингинам... Менинг нималар қилганимни билганинга... Балки мендан янада кўпроқ ғазабланардинг... Балки ёнимдан қочардинг... Балки ҳолимга ачинардинг... Менга қара... Мен ачинадиган аҳволдаманми?..

Мажида беихтиёр бошини бурди. Эри ҳақиқатдан сўнгги кучини сарф этаётган каби ҳорғин ва афтода эди. Шу оқшом уйга келганидан бери унинг ҳолати негадир бошқача экани жувоннинг ёдига тушди. Ундан «Нима гап?» дея бир оғиз сўрамаганини, бутун тун фақат ўзининг изтироблари билан бўлиб, қандайдир қайғу ва изтироблар қўлида титраётгани аниқ кўриниб турган эрининг аҳволига мутлақо қизиқмагани ёдига тушди. Аммо ичида ачинишдан кўра қизиқишга ўхшаган бир ҳис уйғонди.

— Нега айтмадинг? Нега ҳали ҳам айтмаяпсан? Неча ойлардан бери мендан нимани яшириб юрибсан?.. Мени ўзингдан узоқлаштириш учун қўлингдан нима иш келса, ҳаммасини қияпсан... Гапирсанг-чи, бугун нима бўлди?

Умар бир муддат сукут сақлади. Ётган жойида юзининг қизариб кетгани аниқ эди. Мажида ҳам қизиқарди, ҳам эрининг бу ҳазин ҳоли қаршисида янги туғила бошлаган бир меҳр ва хавотир билан кўзларининг тубига боқарди. Умар куч билан қадини ростлади. Хотинидан мумкин қадар узоқроқ бўлишни истаётгани кўриниб турарди. Орқасини деворга тирагандан кейин дона-дона қилиб:

— Бугун бизнинг ғазначи Ҳофизга таҳдид қилиб, ундан икки юз эллик лира олдим, — деди.

Мажида ётган жойидан қимирлаб, Умарга боқди. Юзида бегона одамни таниб олишни истаётгандек ифода бор эди. Кўзларини олайтирди, узун киприклари янада қалин ва қорайгандек кўринди. Умар хотинининг аҳволидан кўрқиб кетди, унга қараб эгилиб:

— Истасанг, ҳеч нарса айтмайман... — деди. — Истасанг, ҳозироқ туриб кийиниб чиқиб кетай, сени ўз ҳолингга қўяй ёки орқамни ўтириб ухлай, нима десанг — шу!

Ҳамма нарсани билган, ҳамма нарсага қарор қилган кимса каби гапирётганди. Мажида қўлларини узатиб, унинг қўлларида тутди ва яна жойига ётқизди. Ниҳоятда паст овозда:

— Кел, энди гапир! Ҳар бир нарсани бошқалардан аввал менга айтишинг керак эмасми? Сени мен қадар, ҳатто мендан бошқа ким эшитади? Ким сен билан бирга қайғуради?

Умар бироз ўйланиб, ўша кун юз берган воқеаларни бошида саралаб олишга уринганидан сўнг, аини паст

овозда секин-секин гапира бошлади. Бу вақтда ёстигининг устида ёнма-ён турган бошлари сал қолса бир-бирига тегадиган ҳолатда эди. Мажида юқорига, шифтга боқар, Умар эса бироз ёнбошлаган ҳолда хотинининг чап ёноғи, бурни ва киприкларини кўриб ётарди:

— Қанчалар оғир аҳволда эканимни билардинг, — дея ҳикоясини бошлади. — Эҳтимол, қийинчилигимнинг энг каттаси сенга ҳеч бир нарсани билдирмаслик қайғуси эди. Асло, асло!.. Сен сабаб бу ишни қилганимни идао қилиш ниятим йўқ... Нима қилган бўлсам ўз хоҳишим билан, ўзимнинг разолатимдан қилдим. Зотан, ишнинг тафсир қилинадиган жиҳати йўқ. Ҳеч нарса мени оқлай олмайди... Ҳа, ойлардан бери давом этаётган бу пулсизлик азоби мени телба қилаётганди. Кўчаларда, идорада тентираб юрарканман ёки ўтирарканман, муттасил ўйлардим: нима сабабдан бунчалик қийналаяпмиз? Аммо бирор арзирли сабаб тополмасдим. Кечга яқин кўприқда харидларини қилиб, тўрваларини тўлдириб уйга қайтаётган одамларни учратганимда ўз-ўзимдан сўрардим: сенинг улардан нима кам жойинг бор? Нима учун? Нима учун сен уйингга ҳеч нарса олиб боролмайсан? Нима учун қарз берадиган дўстларинг ёки амалга ошмайдиган орзуларинг ортидан чопишдан бошқа иш қўлингдан келмайди? Балки булар унчалик фожиавий нарсалар эмасдир... Эҳтимол, мен йўللarda кўрган одамларнинг кўпчилиги ҳам мен каби ёхуд менга яқин вазиятдадирлар... Балки, менинг бошим ҳамма нарсани катталаштирадиган абаса¹⁸ каби бўлса керак... Унинг акси тушган ҳамма нарса жунли мато устига томган ёғ доғи сингари хоҳлаганча масофага кенгайар, катталашарди... Бошқа нарсани ўйлашни истаганимда ҳам буни эпломасдим... Шу вақт-

¹⁸ Абаса — катталаштириб кўрсатувчи кўзгу (тарж-н)

ларда бизнинг Ниҳат мени қисталанг қила бошлади. Ўзларининг бир қатор найранглари учун пул кераклигини айтди ва шу чоғда бизнинг ғазначидан гапирди... Ниҳатга лозим бўлган пул бизга ҳам кераклигини айтмадим... Қаршилиқ ҳам қилмадим... Аммо кейин шу ғазначи масаласи миямга ўрнашиб қолди. Дастлабки кунларда бундай иш қилишим мумкинлигини жиддий ўйламагандим, фақат фаҳмига бормаганим бу фикрнинг бир эҳтиёт юзасидан қўлланадиган тадбир сифатида миямга ўрнашиб қолганини билардим. Ақлим бошимда эканида бундай пасткашлиқ қилишни тасаввур этишнинг ўзиниёқ айб, жиноят деб ҳисоблардим. Бироқ чора излаб тўрт тарафга югурган ва ҳар доим имконсизлик деворларига урилган бошим буткул умидсизликка тушган сўнгги дақиқада шу имкониятга ёпишиб, ўзини қутқармоқчи бўларди. Балки бунда қандайдир эски одатнинг ҳам таъсири бўлгандир. Негаки бўйдоқлик даврларимдан бери қийналиб қолган чоғларимда ғазначидан ёрдам сўрардим. Бутунлай бошқача шаклда эди, албатта... Унинг яхшилиги ва қўли очиқлиги мени ноумидликнинг охириги чегарасига тушишдан ҳар доим сақларди. Ғазначи ҳали ҳам мендан ёрдамини аямас, аммо бу ишни нақадар ўзгарган ҳолда қиларди!.. Шунини ҳам айтайинки, бундай ишга журъат қилишимни, яъни бориб ғазначидан товламачилиқ билан пул талаб қилишимни жиддий фикр сифатида хаёлимнинг кўчасига ҳам келтирмасдим... Онгимда унинг фақат бир эҳтимол эканини ўйлардим, холос... Бугун эрталаб... Бугун эрталаб ишга бораётиб, бирданига шундай қилишга жазм қилдим... «Хўш, шунга нима бўлибди энди? Бораман, очикдан-очиқ пул сўрайман, вассалом!.. Унинг дайди қайноғасидан нима фарқим бор?» деб ўйладим. Бу кутилмаган қарор, бу юзсизлик дафъатан қардан чиқди, билмайман, идорага кирар-кирмас ниятни

ичимда пишириб олдим деб ўйлаган эдим... Ана шундай... Бир шайтон иродамни ўзи истаган томонга судрамоқда...

Хонадан бир неча марта чиқиб, газначининг эшигининг олдига бордим... Аммо ичкарига кира олмасдим. Ниҳоят бир ходима: «Ҳофизбей ичкарида!» деб туртки берди. Мен янада кўпроқ тараддуага тушдим... Оҳ, Мажида, бояқишнинг аҳволини бир кўрганинга эди. Неча ойдан бери доимий хавотир ва қўрқув ичида яшаётганини тасаввур қилиб кўр... Дарвоқе, у ҳақда сенга икки ой аввал, турмуш қурган кунимиз гапириб бергандим!

Мажида секингина:

— Менга бунга айтиб бермагандинг! — деди.

— Ростданми? Мен шундай эслаб қолган эканман... Ниҳат билан профессор Ҳикматга сўзлаб бергандим, менимча. У вақтда сен йўқмидинг? Хуллас, қайнисини қамоқдан қутқариш учунгина газнадан икки юз лира олганини, уни жойига қўя олмагани учун дафтарларда қалам ўйнатиб, ҳисобларни қалбакилаштирганини айтиб берганман деб юрарканман. Неча ойдан бери хавотир ичида яшаётганди, бечора. Қайниси қамалса ёки озод қилинса, судга кафолат сифатида топширган пулни олиб, жойига қўймоқчи ва дафтарлардаги ёзувларни тўғрилаб қўймоқчи эди. Аммо суд иши аччиқ ичакдай чўзилгандан чўзиларди... Бугун хонасига кирганим заҳоти юзимга боқиб ўша маҳзун ҳолида кулимсиради: «Ҳали ҳам ҳеч гап йўқ!» демоқчи бўлганини тушундим. Аммо мен қарор қабул қилиб бўлгандим. Жазм қилган мақсадимни чўзиб ўтирмасдан, ғоят қисқа қилиб, худди машина каби шариллатиб айтишни режалаштириб олгандим... Ҳозир яхши эслай олмаяпман. Бутунлай бегона одам каби гапирдим. Кўпини Ниҳатдан ўрганган жумлалар ва таҳдидлар билан бечора одамни аввало ваҳимага солдим, фақат сўзларим якунида лабларида ғариб бир табассум

пайдо бўлганини кўрдим. Дарҳол оғзим қуриди, сўзларимни тўхтатдим. Ўшанда Ҳусомиддин афанди ўрнидан турди. Тўғри устимга келди. Ёқамдан ушлаб ташқарига отиб юборса керак, деб ўйладим. Ундай қилмади. Шу кунга қадар унда асло учратмаганим дабдабали ва ғамгин оҳангда: «Офарин, ўғлим, яхши ўйлабсан!» деди. Кейин ҳирқироқ ва мен учун ўша чоғда даҳшатли ва ўринсиз бўлиб туйилган қаҳқаҳа отишга тушди. «Бунинг устига, вақтни ҳам яхши танладинг. Афсуски, сени бўш қайтара олмайман. Модомики, икки ишбилармон одам юзма-юз турган эканмиз, очиқча гаплашайлик. Кеча келганингда сариқчақа ҳам ололмасдинг, сени олдимга солиб қувлаган бўлардим. Эртага келсанг, мени тополмасдинг. Менимча, сенга шайтон пичирлаган бўлса керак... Муборак бўлсин... Мен бу ишга ортиқ чидай олмайман... Уни охирига етказиб қўйишим керак... Бугун эрталаб қатъий қарорга келдим. Сейфда кўп пул бор, бир қисмини, тўғрироғи, кўтара биладиганимча олиб, уйга, бола-бақрамнинг таъминотига қолдириб, ундан кейин бошим оққан тарафга кетмоқчи эдим. Шайтон қаёққа чақирса, ўша жойга... Бу дунёда бошқа хил бўлиш нима учун керак ўзи? Дунёни қайноғамга ўхшаган одамлар эгаллаган... Мен каби бир нотагоннинг курашиши фойда берадими? Беш бола билан бир хотинни судраб юришга нима ҳаққим бор... Сен ҳозир бу сўзларинг билан қароримни кучайтирдинг, холос... Сенга ташаккур қарзим бор, болам... Менга дунё аслида юзига тупуришга ҳам арзимаслигини ва у юзи учун тупутинг ҳам хайф одамсимонлар билан тўлалигини қатъий исботладинг. Агар шундай одам бор бўлганда, у ҳам сен бўлардинг ва бугунга қадар дилимни кемириб ётган бир шубҳа бор эди. Бу коинотнинг балки, ҳеч бўлмаганда битта яхши жиҳати ҳам бордир, аммо уни кўриш бизга насиб қилмаётгандир, дея сени ўйлардим.

Яна бир марта ташаккур айтаман. Мени беҳуда ўйлар билан овунишдан, қилганларимга пушаймон бўлишдан қутқардинг. Мен ҳам ўзимни одамларни биладиганлардан ҳисоблаб юрардим. Юзингга қараганимда ёвузликка тўла руҳингни эмас, юраги уриб турган инсонни кўрардим. Йўқ, хумкалла... Шу икки юз эллик лирани ол-да, дамингни ичингга ют. Буни кетиб олгунимча гуллаб қўймаслигинг учун беряпман. Ундан кейин эса... Истасанг Исрофилнинг бурғусини ол ва уни фалакга эълон қил... Фақат сендан бир илтимосим бор... Номусингга ишониб, сўрамаяпман. Шунчаки, бунинг сенга фойдаси йўқ, балки зарари бўлиши мумкин, шунинг учун айтяпман: пулларни уйга олиб бориб берганимни валдираб қўй-ма. Қаёқдан биласан, балки кейин сени ҳам гумондорлар сафига қўшишлари мумкин... Менга марҳамат қилиб эмас, ўз эҳтиётингни қилиб, дамингни чиқармаганинг маъқул... Бўлди, кўрамиз... Хуллас, кўзларимни очдинг, яна бир марта раҳмат сенга... Энди бу ердан туёғингни шикиллат... Беномус одам суратини ортиқ томоша қилишни истамайман. Ўзим ўзимга етиб ортаман... Турма бу ерда... Даф бўл!... Кўзимдан йўқол!..»

Хонасидан маст одамга ўхшаб, гандираклаб чиқдим. Айтган сўзлари дона-дона бўлиб, бошимда шанғилларди. Косасидан отилгудек бўртиб чиққан кўзлари, тушқунлик ва ноумидлик ичида инсонларга ва ҳаётга чидай олмаган бир кин билан титраган овози мени тинимсиз таъқиб этарди. Мажида, қасам ичаманки, дунё яралгандан бери ҳеч кимса ўзини мен ўша онда туйганчалик пасткаш ва тубан деб ҳисобламагандир. Ўзимни шапалоқлаб урмоқчи бўлар, бу ишни қилиш қўлимдан келмаслигини ўйлаб, баттар жаҳлим чиқарди. Шимимнинг чап чўнтагида ва кафтимда чангаллаб турган пуллар ҳар қадам ташлаганимда шитирлар ҳамда жирканч нарсага тегиб кетган

каби кўнглимни айнитарди. Дарров идорадан чиқдим. Пулларни бир бурчакка отиб юборишни истадим. Лекин бирор бечоранинг қўлига тушиб қолишидан кўрқдим... Дунёнинг энг бечора, энг ғариб одами ҳам шу пулларга эга бўлишни истамадим. «Нима қилиш керак, нима қилиш керак?» дея тинимсиз ўйлардим. Улар ўзимда бўлган ҳар лаҳза мени ҳайратлантирар ва эритарди; лекин мен бу қийноқни нафсим туфайли ўзимдан олаётганим интиқом, деб ҳисоблардим... Кутилмаганда ўзимни Боязид тарафда кўрдим. Айланиб юравериб, ўзим сезмаган ҳолда ўша жойларга бориб қолибман. Дарров Ниҳатнинг уйи шу атрофда экани ёдимга тушди... Ҳа, бу пулларга ўша ифлосгина лойиқ эди. Ҳатто бунинг нима эканини ҳам тушунмай, камига мамнун ҳам бўлади; мен эса бу икки юз эллик лиранинг эгаси бўлганини кўрганимдан кейин ундан қанчалар жирканишимни ўйлар ва бундан завқлана бошлардим. Қумқопи тарафга борадиган йўллардан бирининг ёқасида яшайди. Уйида йўқ эди. Пулни найга ўхшатиб юмалоқлаб, эшикнинг остидан ичкарига тикдим. Энди буткул пулсиз қолган, аммо бироз енгиллашгандим. Шунча йўлни пиёда босиб келдим...

Умар шивирлагандек бўлиб, гапираётган ҳолида чарчаганди ва терга ботганди. Кўзларини бир зумга юмиб, шу аснода Мажиданинг, эҳтимол, ўзи сезмаган ҳолда, ундан узоқлашиш, унга тегиб кетмаслик учун ҳаракат қилганини кўрмади. Кўзларини очмай, ақддан бегона бир овозда:

— Уйга келганимда эса сизни юзма-юз ўтирган ҳолда кўрдим. Бошида ҳеч нарсани тушунмадим. Кейин бирданига қалбимдаги барча ифлосликларнинг жилови бўшади. Аммо нима қила олардим? Ўз руҳининг шунчалар ифлослигини шу қадар яқиндан кўрган одам бошқаларнинг пок бўлишига ишона олармиди?

Қўққисдан кўзларини очди. Мажиданинг ўзидан узоқлашганини, ҳуркак боқишлар билан ётоқнинг бир четида ўтирганини кўрди:

— Эвоҳ... Мажида... Нега менга ҳаммасини гапиртирдинг? Шундай қилар экансан, нега ҳаммасини гапир, деддинг? Энди мени тушунмайсан. Тушунганингда бундай қочмасдинг! Агар тушунганингда бу қилмишларни қилган аслида мен эмас, ичимда яшириниб турган ва фурсат пойлаган бошқа бир мен эканимни сезган бўлар ва менга ачинардинг, мени қутқаришга ҳаракат қилардинг. Бадри... Бадри мени тушунди... У қандай англади? Ёноқларимни қандай силади?.. Ҳолбуки, мен унга нима-лар қилган эдим. Мажида, мени қандай ташлаб кетасан...

Ёстикқа юзини босганча юзтубан ётиб олди. Қўллари елкасидан пастга худди ўликники каби осилган, қичқирмаётган, йигламаётган, ҳатто нафас ҳам олмаётганга ўхшарди. Бу ҳол Мажидани кўрқитиб юборди. Қўли билан эрининг бошига туртиб, юзини ёстикдан ажратишга, ўзига ўтиришга ҳаракат қилди.

— Умар!.. Умар!.. Менга қара... Азизим... Куйинма... менга қара!— дея ёлворди. Овоз чиқармаётганини кўрганида эса янада кўпроқ ваҳимага тушиб устига эгилди, қулоқларига ширин сўзларни шивирлаб, ёноқларидан, бўйнидан ўпа бошлади. Уни бунчалар хароб аҳволда кўришга чидай олмаётганди. Энг ноумид бўлган кезларда уни Умарга боғлаган ҳис, бу одамнинг шу дамда мутлоқ ўзига муҳтож экани ҳақидаги ўй ва бу туйғулар берган ғурур жувонга ҳамма нарсани унуттирарди. Эрини ҳушига келтириш учун ўралашганида яланг оёқлари унинг оёқларига тегар ва ҳар текканида Мажиданинг вужудида шиддатли бир жунун бош кўтарарди. Ниҳоят, Умарнинг бошини ўтиришга муваффақ бўлди. Йигитнинг юзи ниҳоятда оппоқ ва сўлғин эди. Миннатдорлик-

ка тўла бир табассум унинг оғир касал ҳолидаги чеҳрасини ширин ва жозибали кўрсатарди. Мажида эрининг энди бутунлай болаларникига ўхшаб қолган лабларини топди ва қўлларини бўйнининг остидан ўтказиб, устига узалиб, унга янада кўпроқ жипслашди.

XXI

Шу воқелардан кейин ўн кунларча ҳаётларида ҳеч қандай кутилмаган ҳодиса юз бермади. Бу вақтда янги ой бошлангани учун пулга ҳали шиддатли муҳтожлик бошланмаганди. Фақат Мажиданинг барча тахминларининг акси ўлароқ, бу муддат орасида Ниҳат тез-тез уларни зиёрат қилишга кела бошлаганди.

Бу сафар бир неча ғалати ёшларни ҳам бошлаб келганди. Дорулфунуннинг турли факультетларида таҳсил олаётгани айтилган, баланд овозда гаплашадиган, ўта эркин ҳаракат қилиши билан кўзга ташланган бу ёшлар Умарнинг ижара уйига ўтиладиган қоронғи залда тўпланардилар, Бегойим дам-бадам хонаси эшигидан бошини чиқариб, ғазабнок кўзлари билан боқишга мажбур этадиган даражада қаттиқ шовқин қилишар, баъзи масалаларда баҳслашишар ва Ниҳатнинг фикрларини тамоман қабул қилганларидан сўнг тарқалишарди.

Баъзан чўнтакларидан чиқарган бир неча ёзувларини бир-бирларига ўқир ёки нашр этмоқчи бўлган журнал ва рисоаларнинг тузатишларини қилардилар. Ёзганлари эса аксар ҳолларда исми зикр қилинмаган ёки баъзан кўрқинчли сифатлар билан тилга олинадиган душманларини лаънатлашдан иборат бўларди. Умар Ниҳатнинг ҳурмати баъзан уларнинг ёнида ўтирар, ҳатто бу оташин мақоаларни бироз завқланиб тингларди. Бу ёшларнинг

иддаоларига қаралса, мамлакатдаги зиёли халқининг ҳаммасига қандайдир доғ тушганди: биттаси фалон миллатнинг таргиботчиси, қайси бири қайсидир ғоянинг сотилган қули, бошқаси қўрқоқ ва хушомадгўй, яна бирининг қони бузуқ... Уларга ана шундай тамғаларни ёпиштириб, ҳужум қилардилар. Фақат тингловчи меҳмон сифатида баъзи суҳбатларга қатнашган Умар улар ўзлари муҳокама этаётган одамлар ва ғоялар ҳақида ҳеч қандай маълумотга ва тасаввурга эга эмасликларини кўриб, ажабланарди. Шунинг учун бир кун Ниҳатга:

— Сенга раҳмим келяпти. Атрофингга бироз ақллироқ одамларни йигсанг бўлармиди! — деди.

Бироқ у маккорона тиржайиш билан қуйидагича жавоб берди:

— Кераги йўқ. Ақли расо одамлар билан ҳеч қандай иш қилиб бўлмайди. Бизга эътирозсиз ишонадиган ва ўйламасдан ҳаракатга тушадиган кимсалар керак! Бу ёшларни бир неча романтик даъволарга боғлаш, уларга сохта саргузаштлар ҳасратини туйдириш ва бугунги ҳудудларини тор кўрсатиб, ҳавасларга ошно қилиш ҳамда шгу йўсинда ҳаммасини чангалимда ушлаб туриш менга қулайроқ.

Сўнг энди йўлга сола олмаслигини тушунган дўстига самимий оҳангда илова қилди:

— Ҳаёт ҳийлалардан иборат!

Бир замонлар Ниҳат билан баҳслашганида сўзлагани каби, у дўстининг сўзлари нотўғрилигини ҳис қилар, ҳаётини бунчалар тубанлик асосига қуриши мумкинлигини қабул қилолмас, аммо фикрларини ҳимоя қиладиган кучни ҳам ўзидан тополмасди. Нима бўлганда ҳам ҳаёт маккорлик эмас. Аммо унда нима эди? Бу ҳаётнинг бир маъноси бўлиши кераклиги талаб қилинарди. Инсон дунёга фақат еб-ичиш, қўйнига биттасини олиб

ётиш учун келмайди! Анча асосли ва инсонга хос сабаб бўлмоғи лозим. Лекин танбалликка ўрганиб қолган калласи буни тополмас, топиш учун ҳаракат қилар, янглиш ва нотўғри деб билган нарсаларни қабул қила олмагани учун эса ўз тинчини кўзлаб юраверарди... Ҳамма нарсадан, ҳар қандай теран тушунчадан, ўзига ўзи ҳисоб берадиган маҳзун ҳисобдорликдан қочишни ихтиёр қилганди. Фикр одами бўлишни тўхтатган, аммо хаёлпараст, янаям аниқроғи, адашган кимсага айланиб қолганди. Атрофидан ўзининг тўғрилигига ишонтира оладиган фикр жараёнини тополмаганидан кейин дўстларининг, ҳатто устозларининг баланд ва шов-шувли сўз ортидан қувлаётганини кўриб, ўзининг хаёлий оламида яшашни маъкул кўрар, аммо чинакам воқелиқда фақат хаёл билан яшаш мумкин эмаслигини англаш баробарида, моддий ҳаётидаги тасодифларнинг, тўсатдан келадиган ҳаяжон ва эҳтиросларнинг ўйинчоғи бўлиб қоларди.

Умар Ниҳатнинг ёнидаги болаларнинг қўполликларига эътибор бермаётгани ва фикр қаҳрамони ролини ўйнаётганини сезадиган даражада ақлли эди. Улар Умарга: «Мақсадсиз яшовчи худбин йигит! Ичида асло эътиқод эҳтиёжини туймаган елвизак руҳли бир одам!» дея қараркан, Умар ҳам уларга қараб: «Мен сизни биламан, маҳмадона болалар. Сизнинг бу ваҳимали фидокорликларингиз амалга эришгунингизга қадар давом этади!» деб қўярди.

Улардан бири билан гаплашаркан:

— Азизим, сен тиббиёт мактабини битиргандан кейин нима қиласан? Қишлоққа кетасанми? — деб сўради.

У бирданига бошини буриб:

— Ундан ҳам узоққа! — деди. Кейин унчалик қовушмаган бир устамонлик қилди-да, — Аммо талаб қилинса бораман, — деб қўйди.

— Талаб қилинса деганинг нимаси? Қандай талаб қилади? Қишлоқнинг дўхтирга эҳтиёжи бор! Сен боришни истасанг, ҳеч ким монёъ бўлмайди, нимани кутяпсан?

Боланинг жавоб беришга оғиз жуфтлаганини кўриб, давом этди:

— Ҳеч нарса дема, қароғим. Ўтирозларингни сендан олдин ўзим санаб бера қолай: қишлоқдан аввал кўпгина шаҳарларимизнинг ўзига дўхтир керак!.. Қишлоқда керакли воситалар йўқлиги сабабли лозим даражада фойдали бўлолмаймиз!.. Бизга олий даражада таҳсил берган юртимизнинг меҳнатини имкониятлар чекланган ҳудудда беҳудага зое кеттира олмаймиз!.. Шундайми? Хўп, мен ҳам сизга қўшиламан, у ҳолда, нега мақолалар, қишлоқликларга атаб дostonлар ёзмоқдасиз? Қара, сенга нималарни исташингни санаб бераман: аввало, бутун муваффақиятларингнинг боши бўладиган катта бир марҳамат қидирасан... Ўтироз қилма, бол каби қидирасан. Ҳатто агар битирувчи синфларга яқинлашган бўлсанг, қидиришни бошлагандирсан ҳам... Ундан кейин мамлакатнинг таниқли жойига тайинланиш... Мутахассислик имкониятларини қўлга киритиш... Сўнг пул топиш: мўл-мўл, ҳовуч-ҳовуч, ақлга сиғмайдиган даражада кўп топиш... Кейин эса чиройли қизга уйланиш... У сен рози бўладиган ва руҳи руҳингга мос келадиган хотин эмас, ҳар бир киши кўрган вақтида: «Ваҳ! Қаранг, фалончанинг қандай ажойиб хотини бор!» деса етади! Фақат ана шу масалада орзупарастсиз ва моддий манфаатлар ва қулайликлар мустасно ягона маънавий завқингиз шу: чиройли хотин олиб, кўзи оч кимсаларнинг кўзига қум сепиш. Сўнг машина, уй... Ундан кейин эса қорин, покер ва бошқалар... Ҳаётингизни кўз олдимга ёйиб қўйилгандек кўриб турибман, бир нарса деганим ҳам йўқ, зотан! Демак, бу шундай бўлиши керак экан, шундай бўла қол-

син... Фақат бу келажакка ҳозирланаркан, мана бу қилаётган ишларингиз шаклидаги даҳмазанинг нима кераги бор? Эрта кексалик чоғларда дўстларга: «Ёшлигимизда ўзимизни ғоят улкан мақсадларга атаган эдик, аммо ҳаёт инсонни ўзгартиради... Энди уни борича қабул қилувчига айландик-қўйдик... Оҳ, у оташин кунлар!» дея олмоқ учунми? Ушбу қисқа ахмоқона даврга таяниб, бундан кейинги ҳаётингизнинг шармандали ва бўш моҳиятига кўз юмилишига умид қияпсизми?

Ниҳат Умарнинг бу тахлит юқоридан келишларини тўғри деб ҳисобламагани учун гап жиловини бошқа томонга буришга ҳаракат қилар ва кейин ҳаммаси йиғилишиб олиб, профессор Ҳикмат бошчилигида ғийбатга зўр беришарди. Фақат Умар фурсат топган заҳоти бу бечора йигитларга ўз фикрларини таъкидлашдан чарчамас, тўғри келганини тутиб олиб, баҳсга киришарди.

«Эй, ёш дўстим! Сен қайси ишнинг ортидан юрибсан? Ҳуқуқчимисан? Ажойиб... Ҳозирча шундай қилиб кўнглингни завқлантиряпсан. Эртага бир куни прокурор ёрдамчиси бўлганингдан кейин Эрон-Турон билан шуғулланишга вақт тополмайсан... Жиноятларни очиш изига тушиб, қишлоқма-қишлоқ кезасан... Ярим ёрти ўқиганинг қоғозга асосланиб, жазо талаб қиласан ва ҳаётнинг маъносини идрок этмоқ учун оқшомларда кимсасиз хонангга хотининг ва дўстларингни тўплаб, қадах чўқиштирасан... Кўрасан, бир неча йил ичида амалларинг нақадар торайиб боради... Бу оташин ҳолингдан асар ҳам қолмайди... Давлат хизматида бир даража юксалишингга моне бўладиган қаҳрамонликлардан шиддат билан қочасан... Ҳар бир мақсаднинг қаршисида биттагина ўйинг бўлади: қандай қилиб бўлмасин, ўзингни хурсанд қилиш. Шунинг учун исёнкор руҳингни ҳозирдан бўшат... Айни фурсати... Талабалик чоғингда истаган профессорни

жоҳил, истаган устозни аҳмоқ дея оласан... Истаганингдек танқидлар ҳам қиласан... Ҳеч бир зарари бўлмайди, аксинча, дўстларинг орасида обрўйинг ошади... Сенга ошкора жавоб бера олмаслигини билган кимсаларга лаънатлашлар билан ҳужум қил, хоин ва олчоқ деб ёз!.. Ёшлик оташдир. Ҳаракат ва ҳаяжон истайди. Келажагингни хатарга қўймаслик шарти билан жўш, кўрамыз!..

Бир кун шу ёшлардан бири ундан сўради:

— Умарбей, нега сиз худди кекса одамга ўхшаб гапирасиз... Ҳолбуки, деярли биз билан тенгдошсиз... Орамизда бор-йўғи уч-тўрт ёш фарқ бор!..

Умар дастлаб нима деб жавоб беришни билмади. Бироз ўйланиб олгандан кейин:

— Ҳақсан! Сизнинг ҳам, менинг ҳам ишимиз маҳмаданаликдан бошқа нарсасиз... Аммо биргина фарқимиз бор: сиз бир нарсани қилдик, деб ўйлайсиз; мен нима қилганимни, тўғрироғи, нима қила олмаганимни жуда яхши биламан. Ундан ташқари... мен янаям кўпроқ ўз ичимда яшаган инсонман... Шунинг учун сиз билан қиёслаганда, бир неча йил кўпроқ ҳаёт кечирган ҳисобланаман.

Бу мунозаралар ва мақола ўқишлар чоғида Мажида аксар вақтларда хонадан чиқмасди. Фақат ора-сира профессор Ҳикмат Умардан:

— Хоним синглимиз қаерда? Марҳамат қилмайди-ми? — деб сўрар ва Умар бориб, хотинини олиб келарди. Шундай вақтларда профессор суҳбатни ғоят жозибадор мавзуларга, масалан, араб тарихчилари ёки салжукийларнинг қурол қўллашларига буриб юборар, соатлаб тафсилот берар ва шу билан ёш жувонни илмига қойил қолдирганини тахмин қиларди. Кейинги кунларда профессор уйланишга қизиқиб қолганди. Талабалари унга

дам-бадам қиз топиб келар, аммо нимагадир иш ҳеч жиддий тус олай демасди. Баъзан Ниҳат:

— Мажида хоним, сизнинг консерваториянгизда яхши ва чиройли дутоналарингиз йўқми? — деб сўрар, Мажида уни жиддий сўраяпти деб ўйлаб, бироз қизариб кетар, сўнг:

— Билмадим... Ҳеч бу кўз билан боқмадим! — дерди.

Профессор ҳам чиройли, ҳам дипломли, ҳам яхши оиладан бўлган қизни қидирар ва ўзининг чексиз билими унга бу фазилатларнинг барчасини талаб қилиш ҳуқуқини беради, деб ўйларди.

Мажида Умар билан ораларида шунинг учун ҳам тортишув юз беришини истамагани боис тилини тийиб юрар, аммо зиёратларини ҳар кунги «тарки одат — амри маҳол» тарзига айлантириб олган бу дўстларни хуш кўрмаётганини ортиқ яширолмаслигини ҳам ҳис қиларди. Кундузлари консерваториядан қайтганидан кейин уйни йиғиштириши, овқат пишириши, бироз дам олиши керак эди. Ўша тундаги ҳодисалардан сўнг Умар билан ораларида янгидан тоза ва кучли бир дўстлик бошланганди. Фақат ҳали ҳам баъзи масалалар ҳал қилинмай ётарди. Икковининг ҳам ичида ўзоқ-ўзоқ гаплашишга ва тушунишга эҳтиёжманд тутунлар бор эдики, гўё улар янгидан танишаётгандек, бир-бирларининг кўнглидан ўтишлари, севгиларини такрор бир неча асослар билан ўшлаб турншлари лозим эди. Ҳозирги муносабатлари кўпроқ ўзаро ишончга асосланган суҳбга ўхшарди.

Бу вазиятда ўзоқ яшаш вазиятини яхшиламасди, икки томоннинг яна бир-бирдан баъзи нарсаларни яширишга, яширгани учун қаршисидаги инсонда бениҳтиёр норозилик ўйғонишга сабаб бўларди. Масалан, Мажида Умарнинг дўстлари билан алоқаларини таг-томири билан йўқотишини истарди. Эрининг уларга астойдил боғлан-

маганини, шунчаки одат юзасидан ва муносабатларини узиш учун бир сабаб кўрмаганидан улар билан ўтириб туришини фаҳмлар, фақат ҳаммасини ошкор айта олмаётганди. Созга борган вақтида Умарга бирданига «Турайлик!» деганининг сабаби ҳам бу юксак одамларнинг суҳбатлари чидаб бўлмас даражада бемаънилашгани, боз устига, профессор Ҳикматнинг юзсизлигини тобора орттириб бораётган сархушлиги эди. Ёнма-ён ўтирганлари учун дам-бадам Мажидага эгилиб, ақлга, хаёлга келмайдиган ҳар қандай гапларни алжирар, бу чоғда огзидан анқиётган бадбўй ҳид ҳавоси жувоннинг юзини қоплар ва нафасини қайтарарди. Айтарли маст бўлмай туриб, ёнида силкитган қўллари Мажиданинг тиззалари ёки оёқларига тегиб кета бошлар ва қизарган қовоқлари орасидаги худди касал мушукникига ўхшаган кўзлари маъноси ниҳоятда ялангоч ифодалар билан Мажиданинг кўкраги атрофида айланиб юрарди.

Буларни Умарга очикчасига айтса бўлар, Умар дарҳол ишониб, уларнинг барчасига этак силкиши ҳам мумкин эди. Чунки ғазначи масаласидан кейин шундай нарсани истаётгани ҳам кўриниб турарди. Аммо аввал бориб, профессор билан жанжал қилиши ва ишкал чиқариш эҳтимоли ҳам йўқ эмасди. Кейин эса уни ларзага солган ҳар бир воқеа учун асабийлашиб, ўйчан бўлиб қоларди. Бу ҳол Мажидани кўрқита бошлаганди. Ўзи ҳақ бўлса-ю, бу ҳақликни Умар қабул қилса ҳам эрининг ичида яна: «Нима учун қалбимнинг тинчлигини буздинг?» деган бир овоз бўлишини биларди. Умарнинг қатъий ҳаракатлар ва қарорлардан қочиши, барча нохуш нарсаларни ўз ҳолича қолдиришига ўрганган кўринарди. Ҳар қандай ишга астойдил киришиш, бирор масалани ёқимли ёки тескари натижага боғлаш йигитни ҳуркитар ва у кўп нарсаларнинг фарқига бормай яшашни маъқул кўрар, яқун-

га келиб ҳодисалар ҳал этишни талаб қилар даражада зўриқтира бошлагандан кейин эса кутилмаган ва шиддатли қарорлар қабул қилишни, ўша чоғда хаёлига келган ҳаракатлар билан ишнинг ичидан сирғалиб чиқишни ва ҳамма нарсани қўпориб отишни танларди.

Жувон муттасил ўйлар ва нима қарорга келишни билолмаётганди. Бадри ўша воқеадан кейин фақат бир марта Умар билан бирга келди. Бир неча дақиқа ўтиргандан кейин, дарров кетди. Ҳолидан кўринадики, опасининг зиёратидан хабари бор эди ва Мажиданинг қаршисида ўзини айбдор ҳис қиларди. Бу гал келганида Баликесирдан бир танишини кўрганини, ундан эшитишича, онаси Мажидадан қаттиқ хавотир олаётганини айтди. Мажида:

— Ҳа... жуда ёмон иш қилдим. Уч ойдирки мактуб ёзмадим! — деди. Аммо нима деб ёзарди? Вазиятини Баликесирдагиларга изоҳлаш хийла мушкул, ҳатто имконсиз эди. Шу никоҳ иши битганида балки бироз қулайлашармиди. Бир тарафдан поччаси ва опасининг талай бемаъни ҳаракатларни бошлашидан, ҳатто полицияга мурожаат қилишларидан қўрқарди. Аммо Умарнинг насли ҳозир бутунлай тарқалган ва фақирлашган бўлса-да, ҳали ҳам Баликесирдаги мўътабар оқсуяк оилалардан саналарди. Уларнинг келини бўлиш яна ҳаммасини жой-жойига қўйиши аниқ эди.

Шу тариқа ҳодисалар тез суръатда бир-бирини қувлаб борди ва Мажиданинг ҳаёти йигирма тўрт соат ичида бутунлай бошқа йўналишга тушиб кетди.

XXII

Профессор Ҳикмат бошчилигида Нихат ва атрофидаги ёшлар бир оқшом Умарни ва хотинини қандайдир

хайрия тадбирига олиб бордилар. Умар ўша кун жуда қаттиқ чарчаган эди (Пули йўқлиги боис Тақсимдан Сиркачигача пиёда юриб борган ва ўша кун тушлик ҳам қилмаганди). Шунинг учун кўнгли йўқ ва Мажиданинг ҳам боришни истамаётганини тахмин қилганди. Аввало, таклифни қабул қилмади. Бироқ профессор Ҳикмат:

— Хоним қизимиз кўришни истаяптилар... Ёшлар ҳаракат қилиб тайёрлаган бир томоша... Мусиқа бор... Пьеса бор... Болалар билганларича ижод қилибдилар, бир ташвиқ бўлади... Зотан, биз қўлимиздан келган ёрдамни беряпмиз, сиз ҳам бир зиёрат қилиб, руҳлантириб қўйишдан қочманг! — деди. Суҳбат давомида Умар пиёда юрганини ва пули йўқ эканини айтди. Ҳикмат ўша заҳоти қўлини чўнтагига солиб, икки лира чиқарди.

— Нега дардингни менга айтмайсан? Сенга неча марта айтдим! — дея аразлаган қиёфада пулни Умарга берди. Ниҳат ҳам:

— Яна керак бўлса, мен ҳам берайин! — деди.

Умар бу гапни эшитганида туклари тиккайганини ҳис қилди. Ниҳат ўзига ғазначининг пулини таклиф қилипти деб ўйлаб, унга нафрат тўла кўзлари билан қаради. Лекин Ниҳат парво қилмай:

— Бўла қол, узоқ ўтирмай бора қолайлик, — деди.

Ҳаммалари бирга чиқишди ва трамвайда Шаҳзодабошигача келишди. Бу кўчаларда Мажидани галати қўрқув қамраб олди. Эмина холалар уйининг олдидаги йўлдан ўтишаркан, қанчалик жаҳд қилмасин, бошини у тарафга ўтиришдан ўзини тўхтата олмас ва икки қаватли ёғоч уйнинг ҳеч қайси деразасида чироқ ёруғини кўрмаётганди.

— Менимча, залда бўлсалар керак, овқатланаётгандирлар! — деди.

Эски қаср боғидан ўтишди. Каттакон бинонинг зали безалган, сахна олдин-кейин қўйилган стуллар ва кўрпадан қилинган пардалар билан ажратилиб, спектакл зали қиёфасига келтирилганди.

У ерда ҳеч ким кўринмагани учун Умар:

— Вақтли келиб қолдик-ку! — деди.

Профессор Ҳикмат:

— Шундай! — деди. — Юринг, раиснинг хонасига қарайлик. Балки турмуш ўртоқлари ва келган дўстлардан бордир... Гаплашиб ўтирамиз!..

Каттагина хонага киришди. Бу хона чиндан ҳам келувчилар билан тўлган эди. Мажида тамаки тутунлари ичида хаёл суриб ўтирган ўн беш-йигирма чоғли одамни кўрди. Кўпларининг созга борган вақтида танишган кимсалар эканини англади. Қарши томондаги катта ёзув столи орқасида оппоқ ва жингалак сочлари орқага таралган, ўрта ёшли, бироз бўйдор ва от юзли одам бор эди. У жамият раиси экани кўриниб турар, яъни келганлар ичкарига кирганидан кейин қизгин гап бошлаганди. Раиснинг ёнидаги эски услубдаги гилосранг диванда кекса ва юмалоқ юзли, кичкина кўзли ва сийрак сочли одам ўнг қўлини нуқул кўтариб-тушириб, насиҳат қилаётган ёки буйруқ бераётган каби бир нарсаларни тушунтирарди. Умар дарров хотинига юзланиб:

— Кекса ва машҳур одамлардан. Жуда катта лавозимларда ишлаган. Ҳозир нафақада, аммо ғоялари билан жамиятга фойда етказиш иштиёқини сақлаб қолган. Қулоқ сол, жуда қалтис гапларни гапиради! — деди.

Келганлар курсиларга жойлашиб олишгандан кейин гапираётган одам яна сўзини давом эттирди. Узоқ нутқ ирод қилди ва кўп нарсаларга тўхталиб ўтди. Гапларидан аслида нимани назарда тутаётганини тушуниб бўлмас, Истанбул кўчалари таъмиридан тортиб, Оврўпага

кетган талабаларнинг барларда айланиб юришигача, қишлоққа трактор берилишидан Олмонияда тамаки савдосига қадар ҳар мавзуга тегиб ўтарди. Бир орада мамлакатни бошқариш учун мумтоз бир гуруҳ ташкил қилишни лозим деб билганини, бу гуруҳ аъзоларини оддий йўл билан топиш қийин бўлгани боис ҳар бир мактабдан синф сардорларини йиғиб, уларни алоҳида режим асосида қатъий тартибдаги таълим билан ўқитиш мумкинлигини таъкидларди. Ҳар бир фикрини ўз ҳаётидан, ўтмишда жуда бой туюлган ҳаракатларидан мисоллар келтириб, асослашга уринарди.

Бир чеккада тамаки тутатганча атрофни кузатиб ўтирган муҳаррир Исмат Шариф тўхтамасдан гапираётган бу муҳим одам нафас ростлаш учун қисқа танаффус қилганидан фойдаланиб, орага суқилди ва худди шундай оқибатга учрамаслик учун сўз ва жумлалари орасида заррача бўш жой қолдирмай, сўзлай кетди. У ҳам айнан ўзидан олдин гапирган киши каби ҳар мавзуга ўтлайверар, лекин янада мавҳум ифода ва янада кўзни қамаштирувчи сўзларни қўлларди. Аммо мисолларни ўтмишдаги ишларидан эмас, ёзган асарларидан келтиришни афзал кўраётганди.

Мажида шу пайт Бадрининг ҳам ичкарига кирганини кўрди. Умар дарров қўллари билан ишора қилиб, дўстини ёнига чақирди:

— Кел, бирга ўтирамиз! Бизнинг Исмат Шарифнинг бошига шунча ишлар тушган бўлса ҳам ақли кирмабди, ўзига мафтун бўлиб турибди. Ҳозир бир гап ташлаб, жаҳдини чиқараман! — деди.

Бу вақтга келиб, буюк муҳаррир:

— Ижтимоий тузумимизнинг шаклланишида муҳим омил бўлган ушбу маълумотлар оммавий психология ва ижтимоий онгнинг шаклланишига қандай таъсир кўр-

сатиши ҳақида романларимда батафсил сўз юритганман, — деб қолди.

Умар ҳайратланиб сўради:

— Устоз, сизнинг романларингиз ҳам борми?

Исмат Шариф жаҳолатнинг ҳеч кутилмаган бу на-
мойишига жавобан:

— Ўқиш, ёзишни биладиганлардан сўранг! — дейиш
билан кифояланди.

— Ора-сира мақолаларингизга кўзим тушиб қолади,
аммо романларингиз борлигини билмас эканман... Ме-
нимча, ўқилмайдиган бўлса керак!..

Шоир Эмин Комил дўсти Исмат Шарифга бу ҳужум-
дан мамнун бўлганини ошкор билдирувчи табассумли
чеҳра билан унинг ҳимоясига чоғланди:

— Оҳ, дўстим, «Чандиқ» романи унчалик машҳур
бўлмаса-да, адабиёт тарихимизга киритилган!

Ҳақиқатдан ҳам «Чандиқ» Исмат Шарифнинг номи
энг кўп зикр этилувчи ва баланд-пасти, болалиги ва ёш-
лигининг бир қисмини заҳарлаган ҳамда уни абадий но-
гирон қилиб қўйган бўйнидаги чандиқ ҳақида эди. Умар
шафқатсиз бир қарор билан ҳужумни авж олдирди.

— Дарвоқе, азизим! — деди. — «Чандиқ» чиндан ҳам
ёмон эмас эди... Қаранг, энди ёдимга тушяпти... Мен уни
бир замонлар ўқигандим... Лекин ҳаммамиз бирга ўйлаб
кўрайлик: шу биргина роман ёзувчини романнавис си-
фатида танилиши учун етарли бўладими? Бир одамки,
умрининг саккиз, ўн йилини фожиавий бир дарднинг
гирдобда, бутун ҳислари ва тушунчаларини ана шу
дардга боғлиқ ҳолда ўтказибди, қолаверса, қўли ҳам нон
пули топиш учун қатор-қатор нарсаларни ёзгани туфай-
ли иккита гапни ёнма-ён қўя олади, ҳуллас, умрининг энг
улуғ, эҳтимол, ягона ҳодисасини бироз эътибор ва меҳр
билан ўзига тортадиган қилиб қаламга олса бўлмасми-

ди? «Чандиқ» романи дуруст хуруфот¹⁹ билан босилса, атиги олтмиш ёки етмиш саҳифа бўлади... Истаган ўқувчи эътироф этганидек, китобнинг техник жиҳати ҳам гоятда расво. Буюк асар, санъатнинг муваффақияти деганингиз шуми? Ҳозирги ҳолимда, агар Исмат Шарифнинг азобларини тасвирга олсам, шундай мафтункор роман ёзардимки... Менимча, санъаткор ўзини бошқаларга тўлиқ бахш эта бошлагандан кейин санъаткор бўлади!..

Исмаи Шарифнинг эгри бўйни елкаларининг устида қип-қизил бўлди. Қалтираб бақирди:

— Умрида уч қатор нарса ёзмаган кимсанинг фикрлари бундан бошқача бўлиши мумкин эмас... Кўчада пойабзал бўйядиган боланинг ишига аралашишга салоҳиятимиз етмайди, деб андиша қиламиз. Ҳолбуки, санъаткорларнинг ишига бурнингизни тикишни энг табиий ҳуқуқингиз деб биласиз... Чегарадан чиқиш бизнинг чала зиёлиларимизнинг энг яққол фазилати!..

Умар кулди:

— Бўёқчининг касбига ва усулларига мен ҳам аралашмайман, бироқ пойабзалимни ёмон бўяб қўйса, уни кўзларим билан кўриб, эътироз билдиришга ҳаққим бордир. Агар санъаткорлар асарлари ҳақида сўз айтиш ҳуқуқини фақат касбдошларига бериладиган бўлса, яна ўзлари зиён қиладилар, чунки улар бир-бирларига нисбатан бизчалик ҳам инсофли эмаслар!

Баъзиларнинг гурра кулгани эшитилди. Эмин Комил яна Исмаи Шарифни ҳимоя қилмоқчи бўлиб, сўз бошлагандек бўлди ва мавзунини ўзгартирди, аввалига ҳеч ким унинг нима ҳақида гапираётганини тушунмади. Фақат секин-секин янги ўргана бошлагани ислом тасаввуфи-

¹⁹ Ноширликда қўлланиладиган турли хилдаги, кичик ёки катта шрифтлар, ҳарфлар (тарж-н)

дан сўз юритаётгани маълум бўлди. Ёш шоир атиги бир йил ичида Буддани, Лао Цзини тажриба қилиб зерикканди, ниҳоят Муҳиддин Арабий ва Мансур Халложга тўхталишга қарор қилганди. Яъни ўрганган ва янглиш талаффуз қилаётган арабча ибораларни айтар, ўринли ва ўринсиз байтларни ўқирди:

Мансур анал-Ҳақ, сўзлади,
Ҳақдир сўзи, Ҳақ сўзлади,

деганидан кейин бу ҳикматнинг қандай изох берилганини кўриш учун кўзларини пирпиратиб, атрофига қарарди. Давра боши оқ сочли раис:

— Эмин Комил, бир шеър ўқисанг-чи, — дея нишонга олди.

Ёш шоирга ва унинг қизиқарли юз ифодаларига ҳайрон бўлган бир неча киши яна тик туриб олишди. Ҳамма жим бўлди ва шоир ўрнидан турмасдан, теран ва ниҳоятда ёқимли овозда узун шеър ўқишни бошлади.

Бу манзумада туркчада мавжуд бўлган барча қўрқинчи калималар ва тушунчалар бир жойга жамланганга ўхшар, шу йўсинда туркларни жазавага солиб, таъсир ўтказишни истагани аён бўларди. Даҳшатли қиёматлардан, ғойибдан келган саслардан, араб опа-сингиллардан, қонли шафақлар, оташлар, заҳарлар, ваҳималар ва бир ўринда эса Вильгельм Телль деган олмага ўқ отган бир одам ҳақида сўз юритарди. Фақат ўқ оловдан ва олма руҳдан эди.

Шеър битганидан кейин ҳамма бироз жим қолди. Шеърнинг тушунарсиз табиасти ва тингловчиларнинг ўз-ўзича қилган талқини ёруғ онг устида булутдек осилиб турар ва тарқалиш учун муайян вақтга муҳтож эди.

Ниҳоят жамият раиси илк сўз айтиш ва ҳукм чиқариш ўзида эканини эслаб қолди ва:

— Ажойиб... Мана бу ҳақиқий шеър!.. Табриклайман! — деди.

Сўнг жила қурса, кичкина бир танқид қилиб қўйиш бу ишлардан хабардор эканлигининг исботи учун ягона восита эканини ўйлаб, қўшимча қилди:

— Фақат... Бир мисрани яхши тушунмадим. Хаёлимда менга бироз... Нима десам экан, шиддатли кўринди... Билмадим, дўстлар қандай тушундилар шу мисрани...

Тупурдим кўзларимни, оғзимдан мунчоқ каби.

Дарров қизгин мунозара бошланди. Шу бир сатр устида ҳамма ўзининг фикрини айта бошлади. Шоир асарининг тафсирига киришган бу гўл оломонга меҳр тўла кўзлари билан қарар, айна чоғда танқидлар қарши-сида асабийлашганини ҳам яширмасди. Шу чоғда Бадри Умарнинг ёнига тикилди ва:

— Шеърни сен қандай тушундинг? — деб сўради.

— Билмадим... Ҳеч нарса тушунмадим... Фақат ёмонга ўхшамайди... Одамга қандайдир таъсир қилади!..

Бадри ҳазин бир кулимсираш билан бошини чайқайди.

— Эмин Комил истаган нарса айнан шунинг ўзгираси!.. Яъни ҳеч нарса англамай ғалати таъсир қилиш... Нақадар содда одамларсиз... Агар биз ўтириб олиб тўғри ўйласак, бу манзуманинг дунёда ёзилиши мумкин бўлган энг жўн ҳуққабозлик, бўш гаплардан бири эканини, комил ишонч билан айтаманки, тушуниб етамиз. Ҳеч қандай теран ва кучли ҳис-туйғуларга, ҳеч қандай буюк ва ҳайратланарли ғояларга таянмаган ҳолда фақат алдаш учун ёзилган, сирли кўринган бу беш-ўн сатр шунчалар ўртамиёнаки, уларни ҳатто талаба ёзган бўлса ҳам оқлаб бўлмайди... Фақат шоир бизнинг нимагимизни бил-

гани учун бир неча арзон ва оддий воситага мурожаат қилибди. Улардан биринчиси, ўқувчига таъсир қилиши ҳозирга қадар доим исботланиб келинган тушқунлик кайфиятидир. Нодон ва ёлғон бир мутаассибнинг омиани ишонтириш учун қўллаётган бир неча сирли ва жумбоқли формулалари, бир неча диний ўхшатишлари, бир-икки мавҳум иборалари бугун ҳам шу заҳотиёқ чарогон тушунчаларни хиралаштиради. Ўзларида нимадир бор деб ўйлайдиган барча ночорлар, албатта, ушбу оддий воситага мурожаат қилишади: мавҳум ва аралаш бўлиш суратида теран ва маъноли кўриниш ҳийласига бош уришини унутиб қўямиз. Кейин Эмин Комил ўзини бизга жозибадор кўрсатишга, дам-бадам ўзгартирадиган бир-биридан ёмон эътиқодлар ва имонлар билан кўзимизга сеҳрли парда тортишга муваффақ бўлди. Кўп-лаб ҳоллари, бошқаларида бизни фақат кулдиришгагина ярайдиган бемаъниликлари, атрофига ҳурматсизлик ва эътиборсизликдан келиб чиқадиган бепарволиклари ҳамда густоҳликлари бизга буюк бир шахсият ифодалари каби кўринади. Аслида эса, шахсият соҳиби бўлган одамда топилиш лозим бўлган ички мувозанатсизликнинг, инсониятга ва албатта, одамларга кучли ҳурматнинг унда мавжуд эмаслигини, булар эса кўр ёки аҳмоқ одамдагина бўлмаслигини сезмаяпмиз. Қара, «Тупурдим кўзларимни, оғзимдан мунчоқ каби» мисраси устида ҳаммасини ҳам аҳмоқ деб бўлмайдиган бир гуруҳ инсонлар жиддий баҳс юритишмоқда ва бу шоир ўз буюклигига ўзи ҳам ишониб, уларга миннатдор кўзлари билан боқмоқда. Ҳолбуки, юзига диққат қилсанг, ботинида усталик билан яшириниб ётган кулча илонни кўрасан. Энг даҳшатли ёлғон ҳам шуки, ҳатто ўзимизга қарши қўлланиши мумкин бўлган бу теран ва сирли ёлғоннинг чангалига тушиб қолганмиз... Уни ўзи яшаётган жамият

ҳақида ўйлашдан қайтарадиган, буддавийликка етаклайдиган, хитой фалсафасига мафтун қиладиган ва тасаввуфга бошлайдиган нарс ҳар доим қалбида бўлган ана шу катта ёлғондир. Коинотнинг оддий ҳаракатланишига, моддий нарсаларга ҳеч қандай алоқаси йўқ каби кўринган заковати билан бадавлат отасидан пул ундириш учун шундай ҳийла-найранглар ўйлаб топадики, сен бир йил ўйлансанг ҳам унга ақлинг етмайди... Кекса ва бой отаси ҳам ўғлининг даҳосига ишонган. Шунга қарамай, пул масаласида тартибли бўлишни истайди. Ва Эмин Комил янги зарба йўллаш учун ё «Оврўпага бир анжуманга таклиф қилиндим!» ёки «Янги бир журнал чиқараман... Дунё ҳайрат бармоғини тишлайди!» қабилдаги уйдирмаларни ўйлаб топади. Сохта ёзувчилару адабиётчиларни уйларига олиб бориб, отасининг ёнида уларга ўзини кўкларга чиқартириб мақтатади, мавҳум Оврўпа нашриётларидан отаси тушунмайдиган тилда ёзилган миннатдорчилик ва ҳайратли жумлаларга тўла таклифномалар олади. Ва кейин қарабсизки, бу қадар маҳорат билан театр ўйини ташкил қилган кимса дала-сида оёқланг юрибди. Оҳ бу, қанчалар камтарлик! Шу йўсинда доҳий эканига, буюк шоир эканига, мислсиз мутафаккир эканига бизни ишонтиради... Инсонларнинг энг заиф тарафи сўрамасдан, суриштирмасдан, ўйламасдан, бошларини қотирмасдан ишониш борасидаги ҳайратланарли тамойилларидир. Дунёда сохта пайғамбарларнинг етишиб чиқишида энг муҳим роль ўйнаган нарс ҳам шу — билмай туриб, эътиқод қилмоқ учун курашган оломондир.

Бадри бу гапларини пастгина овозда, дона-дона ва ҳеч ҳаяжонланмасдан сўзлаган, уни Умар ва Мажидадан бошқа ҳеч ким эшитмаганди. Ва иккови ҳам атрофида ҳали-ҳануз давом этаётган баҳсу мунозарани буткул уну-

тишганди. Дўстлари Бадрининг бу қадар узоқ, бунчалик қаттиқ берилиб гапиришини кутмагандилар. Умар дўстининг сас-садосиз юришининг акси ўлароқ, кўп нарсаларни ўйлайдиган ва кўп нарсага ақли етадиган одам эканини эндигина кўраётганди.

Бу вақтда Эмин Комил мунозараси аллақачон битган, Ниҳат сўзга чиқиб, инсонларнинг кучли ва заиф, аҳмоқ ва ақлли ўлароқ тасниф этилиши ва бунга кўра, бир жамият ташкил қилиш ҳақидаги маълум ғояларини тушунтиришга киришган эди. Атрофда яна бир неча тасдиқ ва иштирок аломатлари янграрди. Кучлига ва ақллига имтиёз берилишини ўйлаган ҳар бир киши имконият менда, ишим беш деб билиб ёки шундай кўринишни ис-таб, бу фикрларни ғоят тўғри деб ҳисобларди. Бу оқшом сўз айтиш эҳтиёжида экани аён бўлган Бадри яна Умарга юзланиб:

— Яна ғоятда ажойиб бир фикр бор! Ниҳатнинг гапларига қара! Сал бўлмаса, бир куч дини ўйлаб топади ва унга сиғинади... Атрофидаги ашаддий мухлислари бўлган лақма болаларни бир чеккага қўядиган бўлсак, Исмат Шариф билан профессор Ҳикмат... Ана шу учаласининг муштарак уйғунлиги бор: ҳар бири Яратмишдан бир тарсаки еб, ҳаётда заиф ва ожиз қолган бечоралардир. Ниҳатнинг иллатларини биласан, зотан, саҳт-сумбатига бир марта назар ташлашнинг ўзи кифоя... Озгин танаси, нимжон қўллари ва асабийликдан бошқа нарса туғдирмайдиган сурати билан масхарабоздан фарқ қилмас нотавон маҳлуқ... Ҳар икки кунда бир ё буйраги, ё ўпкасидан касал бўлади, шунинг учун уйи дорихонанинг ўзгинаси... Исмат Шариф эса кўряпсанки, бўйнидаги чандиқ сабабли умри ва маънавияти хароб бўлган, танаси қуриб қолган ва бошидан оёғигача умидсизлик жам бўлган кимса. Оғзини очган ёки қаламини қўлига олган

ни заҳоти фақат йиллар давомида тўплаган заҳарларини тўка олади. Профессор Ҳикмат эса табиат ўзига керагидан ортиқ миқдорда берган ҳирсни сусайтириш учун заррача ҳам уринмайдиган, бутун фикру зикри хотинларни ўйлаш билан ўтадиган, кўзи ҳар бир хотинда, ҳатто пул билан бориладиган жойларда ҳам санғиб юрадиган, жирканиш уйғотадиган бир нотагон банда. Кўряпсанки, уларнинг ҳар бирининг ҳаётдан бирор миқдорда гинаси, аламзадалиги бор. Ҳаммаси болалик давридан маҳрум бўлган куч-қувватга интилиб, ич-этини еб-ютавериб, шундай бўлиб қолган. Ҳақиқатдан, кучлиларга ҳасад ва имконсизлик билан қарай-қарай ниҳоят кучни энг буюк, энг сиғинишга лойиқ бир мавжудият сифатида қабул қилганлар... Энди улар шундай назария яратмоқчиларки, бу назариянинг онаси маҳрумлик ва ожизлик бўлади... Бундай фикрларни ўйлаб топганлар ҳар доим эзилишга, йўқ бўлишга маҳкум эканликларини ҳис қилган палидлардир. Бақирадилар, чақирадилар, фурсати келиб қўлларига ҳокимият ўтиб қолгудек бўлса, тасодифий равишда эришган бу ҳокимиятдан энг ваҳшиёна суратда фойдаланишга ҳаракат қиладилар. Бироқ ниҳояга келиб, ҳаётнинг абадий қонунлари панжаси остида эзиладилар ва маҳв бўладилар... — деди.

Шу чоғда ҳамма ўрнидан туриб, залга ўтаётганидан шоу бошланиши яқинлашганини англадилар. Бадри сўзини қисқа қилиб:

— Кетдик, бориб томоша қилайлик! — деди.

Умар ва Мажида унинг айтганлари таъсирида эдилар. Айниқса, Умар, эҳтимол, ҳаётида биринчи марта жиддий бир масала устида айтилган гапларни мазах қилишга эҳтиёж туймаётган, азалий шубҳаларини ҳаракатга келтиришга сабаб кўрмаётганди.

XXIII

Кичик залнинг ҳамма стуллари тўлганди. Лицейнинг йигит-қиз талабалари, жамият аъзоларининг қариндошлари, дорулфунун қизлари ва йигитлари баланд овозда гаплашиб, жойлаша бошлашди. Раиснинг хонасидан чиққанлар ўзларига олдинги қаторлардан таклиф қилинган жойларга аввалроқ келиб ўтирганларни ўрниларидан турғазмаслик учун мулозаматни қабул қилмасдан, орқага тарафга ўтишди. Бир неча ғайратли ёшлар турли хоналардан турлича кўринишдаги курси ва ўриндиқларни олиб чиқишди.

Жамиятнинг олти кишидан иборат ҳаваскорлар оркестри Истиқлол маршини чала бошлади. Ҳамма ўрнидан туриб, тинглади. Кейин оқ сочли раис кўрпа пардаларнинг чап томонига қўйилган омонат бир курсига ўтирди. Ҳеч қачон ёнидан қўймайдиган кўзаси билан биллур идишини бир четга суриб қўйиб, жамиятнинг бир йиллик фаолияти бўйича узун ҳисоботини бошлади.

Ушбу анжуман асносида янгилик сифатида проекцион²⁰ ҳам кўрсатилиши керак эди. Икки ёш пардаларни чекка тортишди. Орқада гижим оқ парда кўринди. Томошабинлар ортидаги ускунани ишлатишга ҳаракат қилаётган ёшлар бу ишни ҳеч удалай олмаётгандилар. Раис тасвири жойи келди дея гапини тўхтатиб, бир чеккага ўтганди. Ходимлардан бири электр чироғини ўчириб қўйгани учун ҳар тарафда енгил шивирлашлар эшитиларди. Ускунанинг бошидагилар ҳам дастлаб паст овозда тортишар эканлар, ниҳоят бир-бирларини ҳақорат

²⁰ Проекцион — мумтоз кино яратиш технологиясида кенг қўлланиладиган, ихтиёрий фонга эга бўлган актёрлар ва сахна элементларини шаффоф-тарқаладиган экранда проекциялаш комбинациясига асосланган тасвирлаш, тарқатиш усули (тарж-н)

қилишгача бориб: «Шу ердан ушла. Бу ерини бўшат!» қабилада қаттиқ кўрсатмалар бера бошлашди. Олдинда ўтирган бир неча киши уларга ёрдам қилишга кетди. Мудир ҳам чидай олмай, курсисидан турди ва ишламай хуноб қилаётган қурилма ёнига борди. Бу чоғда у ер-бу еридан ёруғ нурлар порлаган қора йирик машина сукунатини йўқотмай, ҳаракат натижасини кутарди. Оралиқ девордаги оқ пардада тарқоқ тасвирлар кўриниб қолар, одам бармоқлари катта бўлиб кўриниб, кейин гойиб бўлар ва кўрпа-парда билан минбар орасига хира нур тушиб қоларди.

Ниҳоят шу тарқоқ тасвирлардан бири секин-секин сокинлашди, очилди. Фотосурат олдириш учун саф тортган бир гуруҳ бола билан уларнинг олдида ўтирган, қўллари ва оёқларига қандай шакллар беражакларини аниқ тайин эта олмаганлари учун ажойиб вазиятлар олган беш-олти нафар катта ёшдаги одам йигилганларнинг юзига қараб кулиб қўйди. У ерда ўтирган киши раис экани кўринди. У қаердан олингани маълум бўлмаган узун бир кўрсаткич билан пардага ишора қилиб, «Жамиятимиз кийинтирган болалар!» деди.

Умар, Мажида, Бадри ёнма-ён ўтиришарди. Орқаларидан муҳаррир Исмат Шариф шивирлаган овозда:

— Болаларнинг кийимлари ҳар йили айна шу... Байрамларда кийдириб, сўнг олиб қўядилар, кейинги байрамда бошқаларига кийдирадилар ва яна бир марта сурагга оладилар, — деди.

Умар ҳайрон бўлиб сўради:

— Ростданми?

— Билмадим... Менимча, шундай бўлса керак!.

Бадри дўстига эгилиб:

— Ништарини санчиб оляпти... Танқид қилмоқчи, билса ҳазил, билмаса чин қабилада ҳазиллашмоқчи бўляпти... — деди.

Умар ўзига ўзи:

— Ярашмаган иш! — деб қўйди.

Янги расмлар ва янги манзаралар ҳосил бўлар ва раис узун таёқчаси билан кўрсатиб, изоҳ беради:

— Жамиятимизнинг баҳор кечасини шарафлантирганлар!.. Жамиятимизга қирқ лира ҳадя қилган Аҳмад-бей... Энди кўрсаткичларни кузатамиз... Юртимизни бир йилда зиёрат қилганлар... Рақамлар ўтган йилларга қиёсланган... Қоринларини тўйдирганимиз фақир болалар сони... Уларга тушликка иссиқ овқат берилган...

Анжуман охирлаб қолганда, айниқса, графика қисмида ҳар бир киши ёнидаги билан гаплашиб қолгани боис енгилгина шовқин бошланганди. Мудир нутқини битирар-битирмас чироқлар ёнди ва томошабинлар кўзларини ишқалай бошлади.

Ёзув машинкасида ёзилган ва қайта ишланган дастурда яна бир монолог бор эди. Калта бўйли, сўйлоқ тишли, ботиқ бурунли, юзидан ақлдан бошқа ҳамма нарсаси ёғилиб турган бир йигит шижоат билан парданинг олдига чиқди. Атрофдагиларни доимо кулдиришга одатланган бу аҳмоқ комил ишонч ва ўта бепарво қиёфада томошабинларга салом берди ва қалтираган овоз билан монологини бошлади.

Унда турли миллат вакилларининг кўнгилочар масканларда, албатта, қадим замонларда ҳолвачи, шарбатчи, йўлбошловчи каби ҳунармандлар билан қилган савдолари, баҳсу мунозаралари ҳақида сўз борарди. Аввало, у албан тилидаги ҳажвий газеталардан бир нечта жумлани жуда бемаъни тақлид билан айта бошлади, ундан кейин келган тиллар: араб, лаз, черкез, яхудий, арман,

рум, курт — ҳаммасида албанчада айтган илк жумлани бир-биридан янада бемаънироқ тақлидлар билан такрорлади. Залдагиларнинг энг соддаси ва энг яхши ният-лисининг ҳам чидайдиган ҳоли қолмади ва қизиқчи йигит олқишлар остида парданинг олдидан кетди.

Муҳаррир Исмат Шариф бутун монологи давомида саҳнадаги нутқиға жуда ҳам ўхшаган сўзлар билан Мажиданинг қулоғи остида минғирлаб турди. Мажида бир орада ўзига ўзи:

«Боя ўзи шу одам билан кўришдимми? Ҳалигина Умар билан тўқнашишганди! Бу қанақа дўстлик, ҳайронман!» деди.

Зотан, бу юксак фикр муҳити унда унчалик яхши таассурот уйготмаган эди. Умар билан турмуш қурган илк кунларидан бошлаб бу машҳур ва қийматли, буюк ва ҳавас қиладиган жиҳатларни, ўша вақтга қадар ҳеч кимда кўрмаган фазилатларни излар, аксига олиб, уларнинг ҳаммадан фарқ қиладиган ягона ўзига хос хусусияти — амал қилинадиган баъзи қоидаларни ҳар ким ўз хоҳишига кўра бузишдан иборат эканлигини кўрарди. Бу шунчалар катта ишмиди? Гапираётган дўстини тингламаслик, унга тескари жавоб бериш ва масҳара қилиш, соз тинглашга борилгани боғда оёқларини қаршисидаги стулга ташлаб ўтириш, бақириб гапириш, ора-сира атрофдагиларни ҳақорат қилиш ва уларни назарга илмаслик, ана шулар ноёб қобилият нишоналарими? Неча ойдирки, ҳаммаси бир-бирининг аҳмоқ ва истеъдодсиз эканига доир далиллар келтиришдан ва ҳаммаси ўз фикрларининг тўғрилигини исбот-рўқач қилишдан бошқа ҳеч қандай иш қилмаётган эди. Мажида ўзини қанчалик мажбурламасин, хотирасида озгина бўлса-да из қолдирган бир фикр эшитганини эслолмас, фақат фалончининг писмадончи билан ғавғоси, унисининг бу-

нисии билан мунозараси ҳақида эшитганлари ва кўрганлари ёдига тушарди. Ҳозирга қадар таниган инсонлари билан қиёслаганда буларнинг фарқлари шунда эдики, улар инсонга ниҳоятда дадиллик, ҳатто янада густоҳлик ва ўлчаб-бичгандек қарашлари ҳамда кўзларида порлаган шаҳват учқунларини яширишни асло лозим топмасликлари эди. Мажида ана шу нарсанинг улуғ инсонликка қандай алоқаси бўлиши мумкинлигини ҳеч тушунмаётганди. Масалан, олдиларидаги қаторда ўтирган ва бир вақтлар созли богчада зиёфат берган муҳаррир Ҳусайнбей ёнида ўтирган озғин ва кўзойнакли қизга ҳеч бир жойда кўрилмаган ва ўта бемаза қилиқлар билан тирғалар, у билан гаплашаркан, ҳозирок устига отиладигандек бурун тешиклари кенгайиб, кўзлари олайиб боқар ва ёш зиёли хонимнинг гапларини жиддий тинглаш ўрнига унинг бўйни ва дудоқларига ҳирс билан тикиларди.

Шу чоғда ёнларига тортилган кўрпа-пардаларнинг ўртасида кўзларни ёшга тўлдирадиган бир фожиа ўйналаётганди, истеъдодсиз бир ҳаваскор тарафидан ёзилган уч пардали ва қўрқинчли пьеса янада истеъдодсиз ва уқувсиз ҳаваскорлар томонидан ижро этилаётганди. Уларнинг орасидан бир нечасини ҳатто истеъдодсиз дейиш бироз ноҳақлик бўларди. Чунки улар астойдил берилиб, у ерга йиғилган инсонларга таъсир қиладиган бир нарсалар кўрсатишни истаётгани аниқ эди. Фақат таърифлаб бўлмас даражадаги билимсизлик, уқувсизлик, ёмон намуналарга тақлид қилиш саҳналаштирилган асарни ачинарли ҳолга келтириб қўйганди. Бири димоғи билан гапириб буюк санъаткор бўлишга ҳаракат қилар, бошқаси томошабинларга қараб қаттиқ-қаттиқ бақирса, янада таъсирли чиқади, деб ўйларди. Бир оқ кроватда очликдан ва сил касаллигидан азобланиб ётган йигит эса кўнгли айниётгандек юзини буриштириб ютинар ва бу

имо-ишораларининг томошабинга қанчалик таъсир қилаётганини кўриш учун ўзининг гапи бўлмаган чоғларда нимқоронғилик ичида кўзларини қисиб, тўғрига қараб турарди. Бу беморнинг онаси ролида сахнага чиққан хотин бутун пардозлари, тўғриси, безанишлари, узун камзули ва оқ рўмолига қарамай, кекса она эмас, нозик, ўктам овозли бир қизгина эди. Пьесанинг энг охирида ўлган ўғлининг устига ўзини ташлаб чиқарган овози ва ярмида бўлиниб қолган фарёди томошабинлар орасида умумий қаҳқаҳа кўтариб юборишига бир баҳя қолди.

Шундай бўлса-да, олқишлар кам бўлмади. Мажида яна сиқила бошлади. Ҳам атрофидагилардан, ҳам сахнадагилардан асабийлашар, Умарга кетамиз демоқчи бўлиб турарди. Бироқ унинг бир синфдош қиз билан гаплашаётганини кўрди ва овозини чиқармади. Шу чоғда жамиятнинг олти кишилик оркестри сахнага чиқди. Мажида уларнинг нималар чалишларига ва қандай чалишларига қизиқиб тураркан, қулоқларни йиртадиган бир овоз билан мавсумий модалардан бир рақс кайфитини бошлашганини кўрди ва бутун вужудини қалтираш эгаллаб олди. Қўшиқ матни ва унга басталанган куйи бир-бирига шармандаларча тош отаётган бу парчани оркестр ижрочилари асл ҳолидан бутунлай бошқача, фожиавий бир ҳолга киргизмоқ учун бутун куч-ғайратини сарфлаётган эди. Ҳаммасининг хато ва бир-бирига риоя қилмасдан чалишгани камдек, Бейўғли барларидаги ҳуққабозликлари ҳам яна такрорланаётган эди. Бири барабанни чалаётганда болғачани айлантирмоқчи бўлса, бошқаси картон найчани огзига карнай қилиб олиб инглизча шевада «Кел ёнимга, кел жонимга, кел қонимга!» деб бақирар ва мағрурона табассум билан томошабинларга қараб тиржайиб қўярди.

«Муסיқа» тугаганидан кейингина Мажида енгил нафас олди. Оёғини сиққан пойабзални ечиб отгандек бўлди. Умарнинг дўсти билан қилаётган суҳбатини узиб:

— Охиригача ўтирамизми? — деди.

Бу саволга Умардан аввал Исмат Шариф шундай жавоб берди:

— Эҳ, хоним афанди, шунчалик тез қайтиладими?.. Уйда кутиб ўтирганларингиз бўлмаса ... Жуда ҳам мароқли нарсалар эмас, албатта, аммо болаларни маъзур тутасиз... Ҳаммаси ҳаваскор... Бир нарсалар қилишни истайдилар...

У буларни сўзларкан, Мажида ўзига ўзи «Аллоҳ, Аллоҳ!» дерди. «Ҳалигина орқамда туриб вайсаган ва инсофсизларча нуқталар қилган, яъни уларга мағзава ағдарган одам шу кимса эмасмиди?»

Шу чоғда профессор Ҳикмат Умарга ўтирилиб:

— Дарвоқе, хаёлимга келиб қолди. Ҳозир шу ерда экан, Мажида хоним қизимиз ҳам бир нарсалар чалиб берса бўларди! Бундай баланд муסיқачини ҳар доим ҳам топа олмаймиз!.. — деди.

Мажида даҳшат ичида эрининг қўлига ёпишиб, шивирлади:

— Жиннимисан? Мен бундай жойларда бир нарса чала олармидим!..

Умар кулди ва:

— Мен таклиф қилмадим-ку! Мен нега жинни бўлай... Ҳикматга айт! — деди.

Бу мунозарани эшитган жамият раиси ҳам келганди. Илтимосга у ҳам қўшилди. Аммо Мажиданинг қанчалик қатъият билан рад этаётганини кўриб, воз кечди. Шу паллада олдинги томонда ўтирганлардан бир нечаси бошқа бир бечорани топиб, ёқасига ёпишдилар. Узун оқ соқолли, ёз фасли бўлишига қарамай, пальто кийиб олган

кишига қизгинлик билан ниманидир таклиф қилишарди. Профессор Ҳикмат:

— Ёши улугъ шайхлардан Али Ҳайдарбей! — Мажидага уни таништирди. — Қаранг, сиз чалмадингиз, аммо унга чалдирадилар... Найни ниҳоятда катта маҳорат билан пуфлайди.

Ҳар бир киши танийдиган ва шу атрофда яшаши аён бўлган қарияни мажбурлаб, саҳнага олиб чиқишди. Ўтириши учун бир стул келтиришди. Бечорагина ингичка ва оқ лабларида маҳзун кулимсираш билан туя жуни рангидаги пальтосининг ички тарафида осиглик турган ғилофидан найини чиқарди. Бир неча марта бармоқларини кериб, пардалар устида ўйнатганидан кейин, чалишни бошлади.

Мажида бутун диққатини унга қаратганди. Биринчи чиқарган сасданоқ кўзларини юмиб олган кекса шайх атрофига мутлақо эътибор қилмай, бутунлай бошқа оламга чекинган ҳолда чаларди. Кўзларини очиб қараганида ҳозир ўзи ҳам ичида бўлган муҳит билан қандай қилиб алоқаси узилганини дарров кўрарди. Бироз аввал ўзини мажбурлаб саҳнага итариб олиб чиқиб қўйганларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда унга қулоқ тутган бирор кимса йўқ эди. Бир қисми ўта зериккан аҳволда ўтирар, ўрнида типирчилар ва курсиларни ғижирлатар, яна бир қисми ҳамишагидек ёнидагилар билан ҳазил-мазах қилиб валақлашишда давом этарди. Мажида қариянинг чалганларининг маъносини унчалик яхши тушунмаган бўлса-да, уни тинглашдан аллақандай завқланаётган, кўп ўрганмаган бу овозлар қулоғига сира ҳам ёмон эшитилмаётганди. Фақат бироз аввалги мусиқа ниқобларидан кейин ва бундай тингловчилар оммаси қаршисида унинг оқ соқолларини селкилатиб, буришган лабларини найнинг қора боши узра титратган ҳолда ўзини унутиши

ғоятда ачинарли манзара эди. Бу одам ким бўлса-бўлсин, хоҳ обрўли одам бўлсин, хоҳ бўлмасин, қилаётган ишини астойдил берилиб, жиддий равишда бажарарди. Ҳеч нарсаси жиддий бўлмаган ва ҳамма нарсани фақат эл кўзи учун қиладиган бу худбин оломон орасида бутун мавжудияти билан ҳазин бир акс тасвир эди. Мажида Умарга юзланиб:

— Бу одамга раҳмим келяпти! — деди. — Бечорани ўртага чиқариб толиқтиришга ва эрмакка айлантиришга нима ҳақлари бор?

Умар:

— Тўғри айтасан! — деди ва дарров орқасига ўтирилиб олди.

Мажида эрининг бу ҳолидан жони сиқилиб, бироз эгилди ва Умарнинг ёнидаги қиз билан ўта ҳароратли равишда пичирлашаётганини кўрди. Хийла вақтдан бери унга ғалати кўринмаган бу сафар уни ўйлантириб қўйди: «Юр, кета қолайлик, бошқа ўтира олмайман!» демоқчи эди. Бунга вақт қолмай, най чалган киши ижросини тугатди. Қўли билан пешонасининг терини артди ва атрофидагиларнинг бироз мазах аралаш табрикларини жиддий қабул қилиб, жойига бориб ўтирди.

Жамият раисининг миннатдорчилигидан сўнг шоу тугади.

XXIV

Мажида энди уйга қайтамиз дея севинаётган бўлса-да, бир тарафдан Умарнинг дўстлари ва муҳити ҳақида шакланган ва кундан кунга кучайиб бораётган фикрлари таъсирида ичида енгил, аммо муттасил давом этаётган қайғуни ҳис қилаётганди. Ўтирган ўрнидан туриб,

боққа чиқди. Умарнинг келишини кутаркан, «Ёнидаги қиз, менимча, эски дўстларидан бўлса керак... Менга таништиради ҳам. Номувофиқлик... Балки унутгандир... Қандай ғалати одам!» деб ўйланарди. Шу дамда Умар бошқа дўстлари билан саройнинг ойнали эшиги ортида пайдо бўлди. Зинадан бир неча қадам ташлаб тушиб, Мажданинг ёнига келди:

— Алламаҳал бўлди, энди трамвай юрмайди... Яёв кетамиз... Мана бу дўстларимизнинг ҳам аксари биз тарафга кетарканлар. Бироз ҳаво олармишлар, — деди.

Мажида ичкарида кўрган қизнинг ҳам борлигини кўриб:

— Булар ҳам биз тарафда ўтирадимиз? — деб сўради.

— Йўқ... Билмадим... Менимча, шунчаки сайр қилишса керак! — деб жавоб берди Умар.

Мажида эрига диққат қилиб қаради ва ҳеч нарса демади. Умар ўзини айбдор ҳисоблаган инсон қиёфасида:

— Вой, хафа бўлма, хотинжон... ичкарида бироз сени эътиборсиз қолдирдим... Эски дўстлар... Кўп ой бўлди кўришмаганимизга... Умримнинг тўрт-беш йили шуларнинг орасида ўтди... Дарслардан, устозлардан гаплашдик. Қаёқдан билай... Ундан-бундан гаплашдик... Оти Умида... Сенга ҳеч айтмаганмидим? Бир замонлар бизнинг профессор Ҳикмат унга ошиқ бўлганди.

Мажида:

— Билмадим, — деди. Унинг бу қадар изоҳлаши шарт эмаслигини ҳис қилаётганди. Эҳтимол, бу тушунтиришларнинг тўғрилигига шубҳа қилганди ёки тўғри бўлишини истамаганди. Умарнинг ичида ўтган кунларнинг, унут бўлган хотираларнинг қайта тикланиши, ҳар ҳолда, хатарли нарса эди. У ҳолда уларнинг ҳозирги ҳаётлари такроран зерикарли бўла бошларди. Ўзига ўзи:

«Ҳозир ҳам зерикарли эмаслигини қаёқдан биласан?» деди.

Умарнинг секин ўзидан узоқлашганини, орқадан келаётган дўстлари орасига қўшилганини кўрди. Боязидга қараб бораётгандилар. Вақт анча-мунча кеч бўлиб қолган — тун ярмидан оққанди. Аммо рутубатли ва ёпишқоқ ҳаво кўчаларни тўлдирди бошлаганди.

Мажида бироз ортда қолди ва секин-секин юраётган гуруҳ орқасига ўтди. Умар хотинининг орқага ўтиб қолганини сезмади. Умида деган қиз билан ёнма-ён кетиб борар ва ўзига хос қизғин табиати билан сочлари яна кўзойнакларининг устига тўкилиб, бир нарсаларни гапирарди. Мажида орқада ёлғиз ўзи келаётган яна бир киши борлигини кўрди ва дарҳол унинг Бадри эканини англади. Ҳеч нарса демай, бир-бирларига яқинлашдилар ва тенг қадам ташлай бошладилар. Олдиндагилар билан ораларида олти-етти қадам масофа бор эди. Мажида шоу бошлаганидан сўнг Бадрини кўрмаганини эслади:

— Сиз ўша ердამидингиз? — деб сўради.

— Ҳа... ўша ерда эдим. Фақат бироз орқада тургандим. Пьеса бошланганидан кейин чидай олмай, хоналарнинг бирига кирдим. Най навосини эшитганимда бошимни чиқариб қарадим. Бечора шайх афандининг ҳолини кўрганимдан кейин яна хонага қамалиб олдим. Мен бундай йиғинларга қатнашишни унчалик ёқтирмайман. Фақат профессор Ҳикмат сизнинг ҳам келишингизни айтганди... — деди.

Сўнг билган бир нарсаси бор-у, ортиқ уни ичида сақлай олмаётгандек бир қиёфага кирди ва сўради:

— Нега булар билан бирга кетяпсиз? Нега айрилмадингиз?

Мажида елкасини қисиб:

— Билмадим! Умар шуни истади... Ҳаммаси биргаликда қаршига ўтармишлар! — деди.

Бадри тараддуд ичида эди. «Профессор Ҳикматнинг баъзи сўзлари менда бу оқшом нияти яхши эканлигига шубҳа уйғотди. Қизиқ, бирга кетсамми?» деб ўйлади, сўнг ўзи сезмаган ҳолда пичирлади: «Аралашишга менинг нима ҳаққим бор? Эри ёнида бўлса!»

Мажида дарров сўради:

— Нима дедингиз?

Бадри хаёлини йиғиб олди:

— Ҳеч нима, хаёл сураётгандим. Мен шу ерда айрилади қолай. Аллоҳ паноҳида асрасин! — деди.

Жувоннинг қўлини сиқаркан, яна тўхтади. Ҳали ҳам бир қарорга келолмаётганди. Кетиш ва Мажидани бу одамлар билан ёлғиз қолдириш негадир унга қандайдир вазифадан қочишдек туюлар, яна бир жиҳатдан ҳеч ким унга бундай вазифа бермаганини ўйларди. Ниҳоят, ҳеч бўлмаса, бир нарса айтиш керак деб ўйлагани учун:

— Умарга эҳтиёт бўлинг, у сизни эмас, сиз уни қўриқлашингиз керак бўлади!.. — деди. Кейин шоша-пиша ва ўта паст овозда илова қилиб:

— Менга қачон эҳтиёжингиз бўлса, ёрдамга тайёрман... Унутманг!.. — деди ва олдиндагилар билан хушланишмасдан айрилиб, ён тарафдаги кўчалардан бирига кириб кетди.

Мажида бир муддат фикрларини жамлай олмай оғир қадамлар ташлаб юрди ва аввало, Бадрининг сўзлари хаёлида айланди. Унинг ўз-ўзи билан гаплашаркан, «Эри ёнида!» деганини эшитганди. Умарни қўриқлаш дегани нимаси? Бадрига нима эҳтиёжи бўлиши мумкин? Кейин Бадрининг уйи бу яқинларда эмаслигини, унинг ҳам ўзларига ўхшаб Бейўғлида, Жаҳонгир тарафларда яшаши ёдига тушди... Нега биз билан кетмади-да, дарров

айрилди? «Ҳаммамиз битта йўлдан кетмаётганмидик?» деди. Олдиндагилар билан ораси ўн беш, йигирма қадам масофада очилганди. Кўча нимқоронгилигига кўмилган маржон ёнбагирдан юриб бораётган оломоннинг қаҳқаҳалари баландлаб борарди. Мажида ўйлади: «Умар мен билан эканлигини унутди ҳатто... Ортиқ унинг бундай феълларига жаҳл қилмайман... Кўникдим. Ҳеч қандай ёмон нияти бўлмай, шунчаки унутиб қўяди... Шу ғазначи масаласини ҳам қанчалик тез эсдан чиқариб юборди. Мен бечора одамга раҳмим келиб, нима бўлди, дея сўрамоқчи бўлгандим, дарҳол гапимни бўлди... Ўша кунги ҳолидан кейин Ниҳатларнинг юзига ҳам қарамаса керак, деб ўйлагандим... Иккинчи кунданоқ апоқ-чапоқ бўлиб олди. Азбаройи ёқтиргани учун эмас... Шунчаки қатъий бўла олмайди... Ўйлаганидек бўлишга қарор қила олмайди... Инсон бир қарорга келишдан ҳам шунчалик қўрқадими?... Балки! Нега бундай ўйлаяпман? Ўзим ҳам баъзида қарор қабул қилишдан қўрқмайманми?»

Шу чоғда ёнида биров пайдо бўлганини ҳис қилди. Иккиланиб чап тарафига қаради. Профессор Ҳикмат олдиндаги гуруҳдан айрилиб, девор қоронгисига сингган ва кўринмасдан орқада қолганди.

— Нега ёлғиз юрибсиз? Бадрибей нега бунчалик тез кетиб қолди? — деди.

Мажиданинг хаёлидан «Демак, менинг орқада бир муддат Бадри билан юрганимни кўрган!» деган ўй ўтди ва фақат шундан кейин профессорнинг саволи замирида сирли ва маъноли бир жиҳат — «Мен баъзи нарсаларни биламан!» дейишни истаган таҳдид ифодаси борлигини тушунди. Тишлари орасидан «Кўппак!» деб пичирлади ва ҳамроҳининг саволини жавобсиз қолдирди.

Умарга жаҳл қилишни истамаган ҳолда, секин-аста руҳиятида бир сиқилиш бошланганди. Профессор Ҳик-

мат Мажиданинг совуқ муносабати билан тўқнашгач, дарҳол жиддий масалаларга — атрофдагиларда ҳурмат ва ҳайрат уйғотяпман, деб ўйлайдиган илмий мавзуларига қайтди. Вақти-вақти билан дўстлик туйғусининг олийжаноблигидан, фазилатидан, муҳтожларга ёрдам берган вақтида руҳининг роҳатланишидан гапирар ва суяк тутқичли ҳассасини қарсиллатиб йўлақларга уриб, айтганларини тасдиқлатмоқчи бўларди.

Бу чоғда кўприкка яқинлашгандилар. Олдиндаги гуруҳнинг тўхтагани, ўша атрофдаги автомобилларнинг бир нечасининг мотори ёнганини ва уларга яқинлашганини, сўнг бир неча кишиларни олиб кетганини кўрди.

Мажида қадамларини тезлаштирди. Яқин борганида автомобил ёнида турган икки кишидан бошқа ҳеч ким йўқлигини кўрди. Ичида бирданига ваҳима бошланди. Фақат ёнидаги нусхага ҳеч нарсани билдиришни истамагани учун овозини чиқармади. Яна ўн қадам наридан муҳаррир Ҳусайнбейнинг овози келди:

— Бўла қол, тез, профессоргинам! — деди ва кейин келганларни яхшилаб саралаб бўлгач:

— О!.. Демак, хоним афанди ҳам бизнинг машинага қолибди. Умарбей олдингилардан биттасида... Ҳадемай етиб оламиз! — деди.

Мажиданинг боши оғрий бошлади. Ёҳуд у шундай ўйлаётганди. Айтадиган сўз топа олмади. Унутилган, ташлаб кетилган бир хотин муомаласини кўрмоқ унга оғирлик қиларди. Сабр чегарасига етгунча ҳамма нарсани табиий деб ҳисоблашга қарор қилди ва шунчаки сўради:

— Қаёққа борилади?

Ҳусайнбей шоудан бери ёнидан айирмаган кўзойнакли қизни машинага қаратиб итараркан:

— Камина ходимингиз дўстларни шунчаки бироз дам олишга таклиф қилдим. Бейўғлида чолғу бўлаётган бир жойга борамиз... Беш-ўн дақиқа ўтириб рақсга тушаётганларни томоша қиламиз... Умарбей рози бўлдилар, фақат сиз ўйинбузуқулик қилмасаингиз бўлди!..

Мажида ва профессор Ҳикматни машинага ўтқазганидан сўнг ўзи буюк бир тавозе билан ҳайдовчининг ёнига ўтирди.

Мажида ўнг томондаги кўзойнакли қиздан таралган атир ҳиди билан профессор Ҳикматнинг қоқ суяк тиззасининг орасида сиқилиб қолди. Бошидаги огрик, ҳақиқатдан мавжуд бўлса-бўлмаса, ҳар қандай нарсани ўйлашига имкон бермаётганди. Мухаррир Ҳусайн чап қўли билан ўтирган ўриидигига суянган ва ўзига қараган кўзойнакли қиз билан ишқий суҳбатларни бошлаб юборганди. Профессор Ҳикмат: «Сиз ҳеч бундай жойларга борганмисиз? Жуда ажойиб жой. Инсон ора-сира ақлини машғулиятдан айириб, бундай жойларда дам олиши керак. Бу ерларни билмасдан туриб Истанбулда яшайман дейилмайди!» қабилидаги гапларни қулоғининг тагида валдираб борарди.

Машина тўхтаганидан кейин ҳаммалари пастга тушишди. Мажида у ерда ҳеч кимни кўрмади. Қаршиларида электр эълонлар билан жиҳозланган бир бар бор эди. Хаёлидан «Мен кирмайман!» дейман деган гап ўтди.

Аммо кейин ўйлади — Умарни ташқарига чақириш, у билан баҳслашиш, уйга етиб боргунча бу тортишувни давом эттириш. Кейин яна бир неча кун... Умар жаҳл қилиб келмаса-чи?.. Бундай қилиш эҳтимоли ҳам йўқ эмас, агар у шундай қилса, бу одамларнинг орасида неча пулик одам бўлади. Бу сўнгги эҳтимол иккиланишини даф қилди. «Бироз ўтиргандан кейин Умарни олиб чиқаман. Бу ери бир марта кўрган бўламан», деди. Аслида, жаҳли

чиққани бундай жойга келганидан эмас, Умар томондан кўчага, бегоналар қўлига ташлаб кетилганидан эди.

Улар ичкарига кириб, аввалроқ келган улфатлари тарафидан бир неча стол эгалланганини кўрдилар. Умар Мажидани кўриб, ҳайратда қолди. Қарийб пинжига кириб ўтирган Умидани ташлаб, ўрнидан турди ва хотинига пешвоз чиқди.

— Мажида... Мени кечир... Мени машиналардан бирига тиқишди ва сен учун бошқа машина келишини айтишди... Кел... Ёнимга ўтир! — деди.

Мажида унинг келар-келмас бир нима ичганини сезди. Тўсатдан жувон ҳаддан ташқари чарчоқ ва ланжликни ҳис қилди. Бу оқшом ҳеч нарса қилишга, ҳеч нарсани сўзлашга қодир бўла олмаслигини кўрди. Ҳамма нарсани кераксиз ва маъносиз ҳисоблай бошлаганди. Бу ҳисдан бироз кўрқди. Айни нарсаларни илгари ҳам, бошқа жойда эшитганини тахмин қилаётганди. Қаерда? Аммо буни эслай олмади, фақат қандайдир нохуш ҳодисалар билан боғлиқ туйғуни туюётганини ҳис қилди. Руҳи соҳилдан шиддат билан итариб юборилганидан сўнг денгизда чайқалиб-чайқалиб сузиб бораётган қайиққа ўхшар, бутун атрофдагилардан, айниқса, Умардан узоқлашиб бораётганди. Фақат бу узоқлашиш секинлашиш ўрнига тезлашарди, оқимга тушиб қолган каби бошини олиб кетаётганди. Орқада қолган ҳамма нарса тезда туманга айланарди ва дарҳол унут бўларди. Умарнинг юзида сархуш ифодаalar айланар, Умидага эгилишини ва унга бир нарсалар деб кулишини худди бегона кимса каби, совуққон ҳолатда диққат билан томоша қила бошлади.

Юзидан ақлли кўринган ёш қиз Умарни қизиқиш билан эшитаётгандек кўринар ва ора-сира кўз учи билан Мажидага қараб кўярди. Бу яширин қарашларда бироз ғурур борлиги Мажиданинг назаридан қочмади.

Эрининг ўзининг олдида бошқасига бунчалар парвона бўлиши у бошқаси учун, шубҳасиз, ёқимли нарса эди. Мажида уларнинг унчалик паст овозда гаплашилмаётган суҳбатларига қулоқ солишни истади, аммо эшитган гапларини тушунмади. Умар бир неча ғалати ташбеҳлар, айланма жумлалар билан ёш қизни бир нарсага ишонтиришга ҳаракат қилар, қиз эса айнаи услубдаги жавоблар билан бир нарсани қабул қилишдан қочаётганди.

Мажида профессор Ҳикмат ўзига узатган финжондаги нарсани очлигига ҳам қарамай, кўзларини юмиб бир кўтаришда ичиб юборди. Томоғи ва қизилўнгачи куйиб кетгандек бўлди. Бироздан сўнг ошқозонидан бошига қараб енгил ва ширин бир туман кўтарила бошлади. Дудоқлари чеккасида ўзига алоқаси бўлмаган бир табассум пайдо бўлганини сезар, аммо уни ўша ердан узоқлаштиришга кучи етмаётганди.

Кўзлари билан атрофга қараб, ҳайрон бўлди. Узоқдаги столларда пўрим кийинган кекса кишилар ўтирар, ёнларида эса ярим яланғоч хотинлар бор эди. Эрининг юзига қаради ва Умар хотинига юзланиб:

— Булар бар артистлари... Бироздан сўнг ижро қилишади! — деди. Шу чоғда муҳаррир Исмат Шариф ўрнидан туриб, столлардан бирига борди. Умар тиржайиб:

— Бу орсизга қара! — деди. — Йигитларга хушомад қилади... Бўлмаса бирор мажбурияти ҳам йўқ, одати шунақа!..

Чиндан ҳам, буюк муҳаррир ерга боши теккудек эгилганидан кейин эътиборли зотлар ёнидаги бир курсига, кетининг бир учи билан омонат чўқди. Мажида унинг қаршисидаги бар қизларига керагидан ортиқ эътибор қилганини ва бу мулозамат қизларга эмас, кўпроқ бошқалар учун бўлиши кераклигини кўриб турарди. Бу муҳаррирнинг Ҳусайнбейга бўлган муносабати ҳам бироз

бошқачароқ эди. Орқасидан мудом аҳмоқ деб юрадиган, ижоди билан масхара қилган бу одамнинг қаршисида ялтоқланиб турарди. Оташин мақолаларида инсонларнинг бутун заиф томонларига шиддат билан ҳужум қилган ва Ниҳатнинг тарафдорлари томонидан энг юксак ва қаҳрамон муаллиф сифатида кўкларга кўтарилган бу кимса икки қадах раки ёки кўрсатилиш эҳтимоли бўлган озгина лутф учун бу қадар ергача эгилиши ақлга тўғри келадиган иш эмас эди. Ҳар ҳолда ўртада ёлғиз ўзигагина маълум бўлган бошқа сабаб бўлса керак. Лекин нима бўлганда ҳам, инсонда бир оз жирканч ҳис уйғотадиган ва ҳар қандай кучли сабаб ҳам бунчалар итга айланишни оқлай олмайди деган ўй хаёдан кечиши аниқ эди. Шоир Эмин Комил ҳам бошқа столлардан бошқа дўстлар топди ва уларнинг ёнига кетди. Мажида ичган учинчи қадахининг таъсирида яна бироз бўшашди ва лабларидаги кулги чаккаларигача ёйилди. Ўзи ҳам гувоҳ бўлгани ҳолда ҳамма нарсани бегона нигоҳ билан кўрар ва ўзи ҳам дохил бўлгани ҳолда ҳамма нарса кулгили бўлиб кўринарди. Ўша вақтга қадар ҳеч кўрилмаган нашъали қип-қизил юз ва баланд овозда профессор Ҳикматдан сўради:

— Анови ёш шоир борган столда ўтирганлар ким?

Росмана сархуш бўла бошлаган профессор киприксиз кўзларини пирпиратиб қаради:

— Ҳа... Улар қадрдонларимиз... Реклама компанияси бош менежери Хайруллоҳбейнинг ўғиллари... Ниҳоятда бадавлат одамлар. Умрлари шу ерда ўтади.

Бироздан сўнг ўша даврада кучли қаҳқаҳа жаранглай бошлади. Шоир Эмин Комил виски қадахини юқорига кўтариб, бир нарсалар сўзлар, бутун стол атрофидагилар қизлар билан бирга қотиб-қотиб куларди. Профессор Ҳикмат:

— Ичган вақтида жуда хушсуҳбат бўлади... Шунинг учун бундай йиғинларда ғоят севилади ва исталади. У эса бепул сархуш бўлади ва завқланади...

Ҳусайнбей бу ерга ёнида олиб келган икки дўстининг ўз столини тарк этиб, бошқалар ёнига кетиб қолганидан хурсанд бўлмади. Бир қўли билан кўзойнакли қизни қучоқлаган, иккинчи қўли билан Эмин Комил ёлғиз ташлаб кетган қизнинг елкасига суяниб олганди. Профессор Ҳикматга юзланди:

— Савдойиларни шу ерга ташлаб кетаман... Пуллари-ни ҳам бермайман! Инсон дўст билиб ёнида олиб келади, икки калима гап отмасдан бориб бошқаларнинг оёғини ялайди!

Профессор Ҳикмат ўтирган жойидан енгилгина қўзғалиб қўйиб:

— Ҳаққингиз бор, бей афанди! — деди. — Ҳозирок турамизми? Хоналарни томоша қиламизми?

Ҳусайнбей жавоб бермади ва қўли билан официант-ни чақирди.

Умар билан Умида бинойигина маст бўлишган ва бир-бирининг қўлини маҳкам ушлаб олишганди. Мажида бу манзара ўзининг жаҳлини чиқармаётганини кўрганда: «Қизиқ, қаттиқ маст бўлдимми?» деди. Бироз боши айланар, кўзларининг олдини туман қоплаганди. Шунга қарамай, ақли жойида эди. Умар билан унинг ёнидагига яна диққат билан қаради. Қизнинг сариқ сочлари юзига тушганди. Очиқ жигарранг кўзлари кичрайган, ниҳоятда чиройли ва қиррали ияги терлаганди. Ёйиқ табассум билан очилган оғзидан бироз қорайган, аммо текис тишлари кўринарди.

Мажида ичида: «У ҳам Умарнинг лабларига боқяпти!» деди. Бир зум уларнинг ўпишаётганини тасаввур қилди ва ҳечам ҳаяжонланмади. Хаёлидан: «Нима қилса, қила-

веришсин!» деган ўй ўтаркан, ақлини йиғди ва: «Ажабо! Мастлик инсоннинг бутун ҳисларини ўлдирадими?» деди. Лекин кутилмаганда ичи эзилди. «Мен ичишдан аввал ҳам шундай эдим. Энди эслаяпман!» деди. «Ўшанда ҳам Умарнинг қилиқлари жаҳлимни чиқармасди. Мен бунни вазифам деб тушуна бошлагандим. Бу ҳол менда олдин ҳам бир марта бўлганди. Қачон?.. Билмайман. Фақат жуда қўрқинчли нарса... Эмина холалар билан шундай бўлмаганмидим? Балки бироз бошқа шаклда... Фақат айна ҳислар эди... Ўзимни четга олиш ва нима бўлса ҳам аралашмаслик... Кўнглимда уларга нисбатан ҳеч бир илиқлик қолмаганини кўрсатган бир ҳис... Эвоҳ!.. Умар учун ҳам улар кабимиди? Иложи йўқ... Ҳамма нарсага қарамай иложи йўқ... Ҳаммаси сархушлик... Ақлдан озиш... Йўқ... Йўқ... Тавба, ё Раббий!.. Мен нима қияпман?»

Ҳусайнбей ҳисоб-китоб қилиб, ўрнидан турди. Профессор Ҳикматга юзланди:

— Юр, чиқамиз, уларга қарамай, бошқа жойга бориб кўнгилахўшлик қиламиз. Сен хоним афандини ол! — деди ва шоир Эмин Комил тарк этган қизни кўрсатди. — Турақол, Умарбей... Кетамиз!

Умар ва Умида отилиб турди. Умар одатига кўра, хотинининг қўлидан олди. Учалоги биргалашиб, ҳаммадан олдин чиқишди. Мажида ҳушидан кетадиган даражада ҳайратда эди. Туманли миясида фикрларини бир изга солишга тўхтовсиз уринар, аммо уддалай олмаётганди.

Мажида, эри ва Умида, ҳаммаси биргаликда машинага минишди. Ҳусайнбей ҳам кўзойнаклисини олган ва ҳайдовчининг ёнига ўтирарди. Профессор Ҳикмат билан яна бир хоним бошқа машинага ўтиришди. Айна қўзғалган чоғда Ҳусайнбейнинг бўғиқ овози эшитилди. Бошини орқага ўгириб олганди ва:

— Кўрдингизми беномусни? — деди. Исмат Шариф орқадан югуриб келди ва профессор Ҳикмат ўтирган машинага ўзини отди. — Бу палид, шубҳасиз, ичганларини менинг ҳисобимга ёздириб чиққан!

XXV

Икки машина олдин-кейин катта тезликда Мажидийкуй тарафларга отланганди. Муҳаррир Ҳусайнбейнинг ёнида ўтирган кўзойнакли қиз унчалик жиддий бўлмаган бир хавотирда:

— Эвоҳ, овлоқ жойларга келдик. Қаёққа кетяпмиз? — деди. Ҳусайнбей бу саволнинг жавобини ҳайдовчига хитоб тарзида беришга ҳаракат қилди:

— Болам, бизни тўғри Буюқдарага олиб бор... Автоҳалокат содир қилмаслик шarti билан яна бироз тезлашишинг мумкин!

Ҳайдовчи эс-ҳуши жойида одамга ўхшарди. Пинагини бузмай, ишида давом этди. Машина чироқлари икки тарафдаги дарахтларни аррага ўхшаб кесиб, орқага ташлаётганга ўхшарди. Мажида кечанинг сарринлиги ичида бироз очилгандек бўлганди-ю, энди тезлик таъсирида боши яна айлана бошлади ва ўйларининг ҳар бир парчаси чироқлар кесаётган шу дарахтларга осилиб қола бошлади. Ўзини буткул ҳодисалар қўлига топширишга қарор қилди. Ичида нафсига нисбатан катта бир эркинлик бор эди. «Нима ҳам бўларди? Умар ёнимда-ку!» деди. Фақат ичидаги бу жасоратнинг Умарнинг яқинлигидан эмас, ўз-ўзига берган бир неча қарорлардан келганини дарров эътироф этди. Бироқ шу дамда қанчалик ҳаракат қилмасин, у қарорларининг нима эканлигини билолмаётган, эҳтимол, билишни истамаётганди.

Бироздан сўнг машина бир айланма қиялиқдан пастга туша бошлади. Рўпараларида муҳаррир Хусайнбей билан кўзойнакли қизнинг бошларининг устида қоронғи, аммо мавжли денгиз кўринди. Мажида ёнидаги деразадан ташқарига қараганида бошоқлари етилган буғдойзорга ўхшаган денгизнинг шитирлашини эшитяпман, деб ўйлади. Вақти-вақти билан ўтаётган қайиқларнинг порлаган чироқлари худди чўғ парчалари каби яшил тусда товланарди. Мажида ўзини буткул ёлғиздек ҳис қилди. Бу ҳис энди унга бегона бир нарсаси туюлаётганди. Илгарилари ҳам узоқ йиллар ёлғиз яшаган эди, фақат у вақтларда бундан кутулмоқ учун ҳаракат қилиб бир нималар, бир нарсалар қиларди. Ҳолбуки, ҳозир руҳида арзимаган қимирлаш ҳам йўқ эди. Ёлғизлик туйғуси асабига роҳат бағишлар ва боши узоқ вақт чопиб чарчаганидан кейин қуёш нури остида сариқ ўтларга ётган бола вужуди каби нозик чимиллашлар қўшилган бир уйқучанликка ботиб бораверди.

Машина тўхтаганида бирданига ҳайрон бўлди ва қарда эканини бир муддат идрок қилолмади. Умар унинг қўлидан ушлаб туширишга ҳаракат қилаётганди. Ташқарига қараб бир қадам ташлаганида орқадан келган машинанинг чироқлари шуъласидан кўзлари қамашди. Елкаси билан машинага суяниб турди.

Хусайнбей ҳайдовчиларга кутишларини айтди ва олдидаги ойнаванд эшикни тақиллатди. Бу жой мижозларини четлаб ўтган казинога ўхшарди. Оқ шим ва кўйлак кийиб ялангоёқ мудраб юрган одам сўқинишга ҳозирлик кўриб келди ва ойнадан ташқарига қарашни ҳам лозим топмай эшикни очди, лекин муҳаррир Хусайнбей билан учрашганда рафторини ўзгартириб «Марҳамат, бейим!» деб мулозамат қилди.

Ҳаммаси биргаликда ичкарига киришди. Уларнинг ҳаммасида, жумладан, Ҳусайнбейда ҳам кучли чарчоқ ва хоҳишсизлик бор эди. Тун ва намчил ҳавонинг оғирлиги асабларни тинчлантираётганга ўхшарди. Гўёки завқланиш учун эмас, бошланган ишни охирига етказиб қўйиш учун давом этаётгандек эди. Қизларга ҳам бир ҳолсизлик ва паришонлик келганди. Юзлари буришган, ўткинчи чиройлари чекинганди. Зиёли хонимларга ярашиғли бўянмаганликлари сабаб кўпроқ аҳмоқ ўсмирларга ўхшаб қолишганди.

Официант шим ва кўйлаги устидан негадир оқ пешбанд тақиб олди ва қоронғи казинонинг олис бурчагидаги электр чироғини ёқиб, меҳмонларни у ерга таклиф қилди. Сўнг буфетга бориб, бир неча шиша раки билан озроқ пишлоқ, нон, икки қути сардина олиб келди.

Исмат Шариф оғир сукунат ичида ниманидир кутиб ўтирган улфатларининг кайфиятини чоғ қилиш мақсадида ҳазиломуз гапларни вайсай бошлади. Аммо Эмин Комилдан қолган қиздан бошқа кулган кимса бўлмади. Умар Умида хоним билан пичирлашиб гаплашар, муҳаррир Ҳусайнбей кўзойнакли қизга бир нималарни тушунтиришда давом этарди. Профессор Ҳикмат ҳам ўйчан бўлиб қолганди. Зотан, кўп марта шундай бўларди. Кўплаб улуғ орзулар ва кўплаб режалар тузиб саёҳатларга чиқар, ўйин-кулгилар қилишарди, бироқ бир неча қадаҳ ичгандан кейин қандайдир ғарибона умидсизлик ичида қовурилиб тураверарди. Гўёки ўзининг моҳиятини англамоқ учун ичкиликнинг ёрдамига муҳтож эди ва ҳушёрлик чоғида ўзини ҳамма нарсага қодир деб билган ақли ичкилик таъсирида буюклик даъволаридан, амалга ошмайдиган орзулардан қутулар ва ҳақиқий, аччиқ ҳаётига қайтарди. Ҳиссизлашишни бошлаган оғизларига устма-уст раки қуярдилар. Мажида қўлига тутқазилган

ҳар бир қадаҳни кўтарар, фақат сафар кайфияти билан эмас, кимгадир озор беришга қасд қилгандек, аччиқ жилмаярди.

Бир орада ўрнидан туриб, атрофига қаради. Бироз чеккароқдаги курсилардан бирида ўтирган официант ўрнидан туриб, ҳожатхонани кўрсатди. Мажида эшикни очар-очмас кучли сийдик ҳидига дуч келди. Ҳамма ёқ, ҳатто деворлар ҳам сап-сариқ эди. Чапдаги икки жўмрак устида биттадан кир босган ойна ва ўнг томонда икки-та кичик эшик бор эди. Улардан биттасини итарди. Бу ер баттар бадбўй эди. Орқасига қайтиб чиқиб, жўмракнинг бошига келганида кўзи ойнага тушди. Аввалига ҳайрон бўлди: юзида ҳеч қандай ўзгариш йўқ эди. Хаёлидан: «Нима учун бутунлай бошқа чехрани кўраман деб ўйладим?» деган савол ўтди, жавоб топа олмади. Жўмраклар одам ушлашга ирганадиган даражада ифлос эди. Кичкина бир совун парчасига тегиниб кетишдан жирканиб, қўлини сув билан ювиб қўя қолди. Икки жўмрак орасига осиб қўйилган сочиқ ҳўллиги ва ёпишқоқ манзараси билан Мажиданинг буткул кўнглини айнитди. Аммо буларнинг ўткир ҳиди хаёлининг бироз равшанлашишига ёрдам қилди, яъни кайфини озгина тарқатгандек бўлди. Айнан шу чоғда эшик ичкарига итарилди. Мажида қизларнинг бирортаси келган бўлса керак деб ўйлаб турганида калта бўй ва қийшиқ калласи билан Исмат Шариф кўринди. Мажидани у ерда кўрганидан ажабланганга ўхшаб:

— О!.. Хоним афанди, авф этасиз!.. — деди.

Мажида жавоб бермай, ташқарига чиқмоқчи бўлди, аммо Исмат Шариф унинг йўлини тўсиб:

— Жуда мутаассир бўлдим, Мажида хоним! — деди.

Ёш жувон тушунмай, сўради:

— Нимадан?

— Умарнинг қилган одобсизлигидан... Жуда ҳам жоним сиқилди тўғриси... Сиз каби инсонга нисбатан...

Мажида ичида:

«Вой, худойим, нақадар қўпол ва ахлоқона йўлдан боряпти!» деб ўйлади. «Қизиқ, менинг бу ерга кирганимни кўрди... Ҳа, айнан... Профессор Эмин Комил ташлаб кетган қизни ўзига олиб, буни очиқ қолдирди. Умар ҳам менга эътибор бермаяпти, демак, иккимиз ҳам бўш саналамиз.»

Кўзларини енгилгина қисганча буларни ўйлаётганида, Исмат Шариф янада кўпроқ яқинлашганди:

— Мен бир ёзувчи, инсон қалбини яқиндан кўришга одатланган бир одам сифатида бу оқшом бу ерда бир иззат-нафс фожиаси ўйналаётганини кўрдим ва мен ҳам сиз билан баробар изтироб чекдим, — деди ва ҳар жумласида бироз яқинлашиб келаверди. Мажида такрор ўйлади:

«Бир иззат-нафс фожиаси? Эркаклар баъзан нақадар лақма бўладилар... Ўйлайдиларки, бир эркакдан газабланган, ҳатто ундан нафратлана бошлаган аёл дарров бошқа эркак билан бўлиб, уларнинг бағрига ўзини отишни истайди... Бу кимса, эҳтимол, бу нияти пул билан амалга ошади деб ўйлар. Ўзи билан икки оғиз ҳам гаплашмаган бир инсонни таъқиб қилиб, унга дахлдор эканини кўрсатмоқчи бўлиб, бемаъни гапларни вайсайди... Қизиқ, эркакларнинг ҳаммаси бизни шунчалик ахлоқ деб ўйлармикан? Умар бошқа биров билан маза қиляпти, мени ундан хафа бўлди, энди бемалол у билан истаганимни қилавераман деган хомхаёлда менинг йўлимни тўсиб турибди».

Ичида кечаётган ўй-хаёлларни бандма-банд таҳлил қиларкан, ҳаракатсиз қолиб қаршисидагининг журъатини орттираётганини сезмаётганди. Ҳолбуки, Исмат Ша-

рифнинг ҳарис нигоҳлари ёш жувоннинг кутаётганини ва тараддуи ниҳоясини рухсат беришга борадиган ички кураш мазмунида қабул қилаётган эди. Бундай хотиннинг ҳеч нозланмасдан ва ўйланмасдан бўйнига осилишини кутиш мумкинми ахир...

Қўлларини ҳаракат қилдираркан, бир неча марта Мажданинг бармоқларига тегинди ва бу алоқадан ичида бир неча толалар таранг тортилиб ўзилиб кетгулик ҳолга келганини ҳис қилди. Калласида жўн, аммо ғоят аниқ ҳаваслар жўш ураётганди.

Икки қўли билан Мажданинг елкаларидан тутди. Жувон бир одим ортга чекинди ва орқаси деворга тиралди. Унинг бу кичик ҳаракати сабабли ким билади, қандай савқи табиий билан қўлларини тез тортиб, ўзини шапа-лоқдан ҳимоялагандек бўлган Исмат Шариф қаршисидагининг давомий сукунатда ўзига қараб турганини кўриб, янада журъати ортиб тирғалди. Қўллари Мажданинг елкаларида ва юзидан бир қарич масофада эди. Кўзларида истак, таҳдид, ёлвориш, хуллас, ҳар нарса бор эди. Мажида озгина қаршиликка ҳам қодир бўлмасдан орқасини деворга тираганча бурнининг тагидаги башарага ҳайратланиб қараб турарди. Кўриб турган нарсаси чиндан ҳам даҳшатли эди.

Тик бўлишга ҳаракат қилаётган эгри бир бош устида ён тарафидагилардан айрилган сийрак ва кулранг сочлар бор эди. Йигирма бешлик чироқ остида порлаётган бу сочлар остида чандиқ изи бўлган пуштирангдagi ифлос тери кўринарди. Худди шу чандиқнинг давомии каби кўринадиган пешона қисми бўйлаб чўзилган ажинлар орасини момиқ, ёғли гўштар тўлдирганди. Бол рангдаги кўзлари калтак еган мушукнинг кўзлари каби оғир-оғир қимирлар ва ғоят ошкора, ўта ҳайвоний бир ифода билан бир нарсаларни истаётганди.

Бурнининг ичидаги томирлар кенгайган ва улардан ингичка ёғлар оқиб чиқаётганди. Бу узун ва тўмтоқ бурун кўзларидаги ҳайвоний истакларга жуда ҳам ўхшаган ҳаракатлар билан кенгайиб, тораярди. Бутун юзи тиккайган соқолларининг тубига қадар қайнатилганга ўхшаб, қип-қизил ва ёғли эди. Бу ёғлар лабининг чеккаларида газак қолдиқлари билан аралашиб, янада жирканч кўринарди. Устки лаби титрай-титрай бурнига қараб кўтарилганда сариқ ва узун қатор тишлар ва милкларга ёпишиб қолган кўкат барглари кўриниб кетди ва жувоннинг юзига раки ва сардинанинг ҳамда меъда шираси аралашмасидан ҳосил бўлган даҳшатли бадбўй ҳид уриларди.

Мажида қандайдир ҳимоя чораси кўриш ўрнига деворга суяниб, бу турқни томоша қилишдан кўзини узолмаётган ва бир-бирини қувлаб келаётган хаёллардан қутулолмаётганди.

«Бу одам ва шерикларининг ҳаммаси беш-олти соат ичида ўз башараларини қандай бунчалик фош қиллодилар! Шоудан олдин бир-биридан юксак мавзуларда нутқ сўзлаган, фикр оламидан ерга тушишни истамаган, қўпол истаклар ва эҳтиросларга қарши намуна бўлувчи нафрат изҳор қилган буюк устодлар, даражама-даража тубанлашиб боравериб, оч ҳайвонга айланиб қолдилар ва қаршисига ана шундай, бурнига бир қарич қолгунча яқинлашдилар. Мажида инсонни инсон қиладиган нарсалардан биргина энг кичик заррасининг ҳам шу дамда пешонасида тикилиб турган нусхада мавжуд эмаслигини кўрар ва энг ғалатиси, бунга ҳайратланмаётганди. Ҳолбуки, ҳозирга қадар инсон миясига тўлдирилган ва у ерда эрийдиган нарсаларнинг руҳимизга ҳамда энг кичик ҳужайраларимизга қадар кириб, бизни бундай ҳайвон бўлишдан қутқариб, бутунлай бошқа, топ-тоза

нарсалар қилади деб ўйлаганди. Унинг ҳозиргача шундай бўлишига ишончи комил эди ва ўзига ўзи:

«Булар, зотан, бошқа нарсалар экан... Барча гаплари, барча ўқиганлари, барча ёзганлари, барча фикрлари ёлгон экан!.. Лекин ҳамма ҳам шундай бўлиши шарт эмасдир... Шундай инсонлар бўладики, уларни ҳаётда бир зум бўлсин бундай вазиятда кўрмайсан!..» деди.

Шундай деркан, бир кишини назарда тутганини сезарди, бироқ унинг ким эканини ўзи ҳам эътироф этишни истамасди.

Мажиданинг жимлигидан дадилланган муҳаррир қўллари билан унинг бошидан тутмоқчи бўлди, фақат ҳеч кутмагани ҳолда кўксидан қаттиқ итариб юборилганини ҳис қилди. Гандираклади, ўнгдаги эшикларнинг бирига урилди ва бамайлихотир ташқарига чиқиб кетаётган жувоннинг орқасидан қараб қолди.

Мажида келиб ўрнига ўтиргани заҳоти Ҳусайнбей билан Умардан бошқа ҳамма ўзини билмай қоладиган даражада маст эканини кўрди.

Ёнида ўтирган профессор Ҳикмат Эмин Комилдан қолган қизнинг бошини столга тираган, ўзи стулга суянганча кекириб ўтирарди. Мажидани кўриб ишшайди. Қўлини унинг бўйнидан ўтказмоқчи бўлди. Муваффақ бўлолмагач, гўлдирай бошлади:

— Нима бўлибди, хоним қизим... Сен бизнинг синглимиз ҳисобланасан!.. — дея бир нималарни гўлдирав ва қўрқинчали тирноқли қўллари билан Мажида ўтирган курсидан ушламоқчи бўларди. Шу чоғда жувоннинг кўзлари эрининг нигоҳлари билан тўқнашди. Бир муддат бир-бирига тикилиб қолишди. Умар хотинининг боқишларидан бир савол маъносини чақди: «Бу нимаси, Умар? Нега бу нусха билан гаплашиб қўйишни истама-

япсан?» демоқчи деб ўйлади ва унга эгилиб, ҳайратга соладиган даражада аниқ ва равшан овозда:

— Нима қилай, хотинжон! — деди. — Ҳолини кўриб турибсан... Ҳуши жойида эмас... Бундан ташқари устозим... Ундай эмас... Шундай саналади... Кейин қандай айтаман... — деди. Сўнг: — Аҳволимни биласан... Ундан ўн-ўн икки лира қарзим бор... Қандай қилиб унга қаттиқ гапираман?

Мажида бу гапларни эшитиб, қалтираб қолди. Шу дамда қаршисида бутун бор-йўғи фош бўлган Умар турарди — неча ойлардан бери таниган, севган, энди эса нафратланган ва ундан узоқ, жуда ҳам узоқ бўлган Умар... Уни жуда яхши тушунарди. Хотинининг олдида бошқа бир қизни қучоғига олган, кейин эса тўсатдан беш-ўн қуруш қарзини эслаб, сўз айтишдан уялган... Хотинини йўлларда унутган, аммо айна хотинни жонини берадиган даражада севган... Шу дамда исмини эшитгани заҳоти нафрат ва жирканишдан ҳушидан кетгудек ҳолдаги одам билан эртаси кун орсизларча қўлтиқлашиб юрган... Ҳисларини сездириб қўймаслик учун ҳазилга, жиддий бўлмаган ҳужумларга чопаркан, ҳақиқий ҳисларини унутиб юборган Умар ширяланғоч ҳолда қаршисида турарди. Уни ҳеч қачон бунчалар яқиндан кўрмаганди. Эрини тушунар, ҳали ҳам севар, фақат оқшомдан бери ҳис қилган узоқликни ичи жазиллаб, муҳофаза қиларди. Демак, шундай паллада, ҳамма нарсга тугаши лозим бўлган, ортиқ бу шаклда давом эта олмаслиги ҳақида қатъий қарорга келган дамда Умарни шундай ошкора ва шундай яқиндан кўриши муқаррар эди...

XXVI

Эртаси куни кўзларини очган вақтида ўзини ётоқда ёлғиз ётганини кўрди. Умар уни уйғотмасдан туриб, кийиниб кетибди. Вақт пешинга яқинлашганди. Очик деразадан ичкарига жазирама иссиқ кирар ва бўйинини, кўзларининг остини терлатарди. Пастга сакради, оёгига шиппагини кийди ва жўмрак олдига бориб юзига совуқ сув сепди.

Жисмида ҳеч қандай оғирлик, ҳоргинлик, бошида ҳеч қандай лўқиллаш йўқ эди. Кеча тундаги ҳодисалардан кейин бу қадар енгил тортиб, тетик туришини тахмин қилмаганди. Энди ҳамма нарсани гоят яхши эслаётган ва асабийлашмасдан, кулмасдан ўйлаётганди. Умар билан иккови бошқаларни майхонада қолдириб ташқарига қочиб чиқиб кетишди, бир муддат денгиз бўйида юрдилар. Тонг ёриша бошлаганди. Текис ястанган ва сопол идишдаги симобдек оғир, қоронги ва ёрқин кўринадиган денгиздан тузли ва денгиз ўтларининг ўткир ҳиди тараларди. Нотекис док²¹да қоқина-сурина ҳеч нарсани гаплашмай, хийла юриб кетишди. Мажида Умарнинг бундай кезларда сўзни бошлагач, узоқ вақт тушунтиришига одатлангани учун кута бошлади, фақат бу сафарги кутишида бироз хоҳламаслик аралаш эканини ўзидан яшира олмаётганди. Эри гапира бошласа, балки бир неча нарсаларни изоҳлашга ва Мажиданинг бошидаги ўйларни ўзгартиришга ҳаракат қилар ва эҳтимол, бунга муваффақ бўларди. Бироқ Мажида энди нима бўлишидан қатъи назар, ботинидаги бир жойда ўзгармас қарор қабул қилганини ва ҳар қандай ҳолатда ҳам бу қарорини

²¹ Док — дарё ёки денгиз қирғоғини тўлдириш орқали қилинган, кемалар юк кўтариш ва тушириш мумкин бўлган жой (тарж-н)

бироз кечиктиришдан бошқа ҳеч нарса қила олмаслигини сезаётганди.

Умар эса талқон ютгандек, жим эди. Фақат Мажиданинг оёғи бир тошдан қайрилиб гандираклаганда қўлидан ушлади ва жувон яраси бор жойга тегишгандек сесканиб кетди. Умар уни дам бу қўлидан, дам айна жойдан ва дам шу шаклда тутарди. Кейин бу ҳодисани қадимги замонларга оид ширин хотирани ёдлаган каби ўйламоқ унга ғалати туюлди... Ана эри, айна одам ёнида эди ва қўлини олдингисидек, сиқиб ушларди. Бу одамни аввалгисидан озроқ ёки бошқачароқ севмагани ҳам аниқ эди... У ҳолда ўзгарган нарса нима эди? Мажида ўзгарганнинг ўзи бўлиб чиқишидан ва Умарга нисбатан бир ноҳақлик қилишдан кўрқди: «Ҳа, ҳа!» дея ўйланди... «Бу йигит доим айна нарса эди. Илк кундан бери шундай эди. Мен эса буни билардим. Ўшанда сабр қилганим ҳолда ҳозир хуш кўрмаслигим тўғри эмас... Фақат қандоқ қилай?»

Анча вақт юрганларидан кейин ёнларидан бир машина ўтди. Қўл кўтариб уни тўхтатиб, уйга қайтишди. Умар кеча окшом шоуга бораётганида профессор Ҳикматдан олган икки лирани ҳайдовчига йўлқирага берди. Кимсасиз йўлларда ва салқин тонг чоғида жуда тез кетаётган бўлса ҳам Умар оғзини очмади, фақат хонага кирар-кирмас Мажиданинг қўлларига ёпишиб:

— Хотингинам! — деди.

Мажида эрининг юзига қаради. Кўзлари билан кўплаб нарсаларни ифода этганини тушунган ҳолда бироз кинояли кулимсирашдан бошқа ҳеч нарса қилмаган эди. Умар бундан дадилланиб:

— Мажида... Бундан кейин ҳеч қаерга бормаймиз... на созга, на шоуга!.. На уйимизга дўстларни чақирамиз... Барча танишларим билан алоқани узаман... Яп-янги ва

мазмунли ҳаёт бошлашни истайман... Ичимдаги бу малъун шайтонни бўғаман! — деди.

Мажида бу қабилдаги сўзларни балки ўнинчи марта эшитаётганини унутмаганди, фақат Умарнинг шу дамда ҳамма вақтда бўлганидек тамоман самимий эканига ҳам асло шубҳа қилмасди. Бутун қарорларига қарамай, эрининг гаплари ва айниқса, ўтли қарашлари қаршисида ҳамма вақт бўлгани каби, яна ночор аҳволга тушиб қолишидан кўрқди. Бундай нарсани асло истамасди. Бу сафар бутун газабини, ичида йиғилиб қолган барча огриқларини қайноқ бўсалар билан супуриб-сидириб қўйиш ниятида эмас эди. Бинобарин, Умар ҳам буни сезгандек бўлиб, сукутга толди. Тўшакка кирар-кормас иккови ҳам донг қотиб, ухлаб қолди.

Мажида олдинроқ ўйғонганида эрининг бир-икки соат ухлагандан кейин, шовқин қилмасдан аста туриб кетганини кўрган бўларди. Ичида даҳшатли бир эзгинлик пайдо бўлди. Бегойим билан бирга фойдаланадиган ошхонага бориб ўзига чой қайнатди, бироз нонушта тайёрлади. Қорнини тўйдиргач, соатга қараб ўн олтига яқинлашганини кўрди. Бу чоғда кеча тунда ўйлаганидек бир ғайритабиийлик йўқ эди, шунга қарамай ичи сиқиларди. Уйқудан турган чоғида ҳис қилган енгиллик жуда тез ўтиб кетганди. Ўзига ўзи:

— Бу ичкиликнинг таъсири бўлса керак, — деди.

Ўйларини мумкин қадар Умардан узоқ тутишни истарди. Ошхонада кечкурун ейдиган нарса топилмагани ёдига тушди. Ҳамёнини кавлаштирди. Йигирма курушча пули бор эди. Озиқ-овқат дўконидан насияга беришар, бутунни шу билан ўтказса бўларди. Шошилмасдан кийинди. Кўчага чиққан вақтида соат олтига яқинлашган, кўчаларни тер ҳиди келиб турадиган шошқалоқ оломон тўлдира бошлаганди.

Мажида дўконга киришдан олдин бироз айланмоқчи бўлди. Оқшомлари айни шу маҳалларда Галатисарой тарафга юрар ва аксар ҳолларда Умар билан учрашарди. Бу сафар эса Тепабошигача борди, сўнг қарши йўлакка ўтиб, ортига қайтди. Ён томондаги богдан юнонча қўшиқлар эшитиларди. Яна Галатисаройга келганида қўққисдан титраб кетди. Ўн беш-йигирма қадам олдинда Умарга ўхшаган бир киши кетиб бораётганди. Пайпоқсиз оёқларига баланд пошналар оқ туфли кийган бир аёл билан қўлашди кетишарди. Мажида бироз қадамлари тезлатди, аммо кўпчилиكنинг ичида уларни кўздан қочириб қўйишига бир баҳя қолди. Хотинни Умидага ўхшатди, сўнг бу фикрини кулгили деб билди. Унинг бу кийимда Бейўғлида айланиб юришига имкон берилмасди. Бу алпозда уларни такрор ва ўттиз қадамча олдинда кўрди. Росмана бир-бирининг пинжиги кириб олганди. Мажида бутун диққатини хотинга қаратди, фақат орадаги масофа узок бўлгани учун ҳеч нарсани аниқлай олмаётганди. Яна тезлашди ва ўтиб-қайтаётганларга урилиб-сурилиб, ўн қадамча яқинлашиб борди. Кўзлари хотиннинг пушти ва яланг тўпиқларига илашди: улар анча қари хотинники эди, ҳар сафар туфлининг товонини босганида пастки чеккалари йиринг рангида саргайган тус оларди. Енги калта кофтасидан пастга осилган қўли қип-қизил ва икки кўкраги узокдан аниқ билиниб турарди. Бошларини бир-бирига яқинлаштиришар ва гаплашишарди. Мажида турган жойида тўхтаб, чуқур нафас олди. Бу хотиннинг Бейўғлида кўча бошида саф тортиб турадиган суюқоёқлардан бири эканига шубҳа йўқ эди. Қандай қилиб хаёлига аввал Умида келганига ҳайрон бўлди. Кутилмаган қарор билан яна тезлашди. Олдиндагиларни йўқотиб қўйди, топа олмаслигидан кўрқди. Жуда шошарди ва ўтган-қайтганга урилиб, дакки эшитарди. Ниҳоят улар-

ни яна топди ва бу сафар тўрт-беш қадамгача яқинлашди. Шу дамда иккови бирданига чап тарафдаги кинотеатрлардан бирига киришди, расмларга, ҳатто фильмнинг номига ҳам қарамай, кассага яқинлашишди. Мажида бошидаги барча ниятларнинг бир зумда учиб кетганини, дарров қочишдан, мумкин қадар тезроқ узоқлашишдан бошқа нарсани ўйламаётганини англади. Уйга қараб чопиб бораркан, ундаги кўнгил айланиш ҳисси кучаяр ва моддийлашарди. Бир қатор ифлос хаёллар кўз олдидан кетишни истамаётганди. Уларнинг залдаги ҳатти-ҳаракатларини ўйлар ва одимларини тепингандек бўлиб, ерга урарди.

«Менимча, бундан олдин ҳам бу каби ишларни қилган. Сўнг ёнма-ён ётдик. Менинг жисмимга ҳоким бўлди. Мени бағрига, айна бағрига олди... Қандай ифлос нарса!.. Қандай ифлос нарса!..» деб гапирарди. Товуши бўғзига тикилиб қолганини ва узоқ вақт бақир-чақир қилиб оғзи қуриб қолган сингари томоғи оғриганини ҳис қилди. Ёнидан ўтаётганларга дарғазаб кўзлар билан боқарди. Дафъатан, бу кўчадаги одамларнинг доим жилмайиб юришларини кашф этди ва газабланди. Дўконлар олдидан ўтаётганда бурнига урилган ҳидлар ҳам жонини сиқди. Сабзавот дўконидан таралаётган шафтоли ҳиди, қўшни галантерея²²нинг мўйқаламлари ва қаердандир келиб бу иккиси билан аралашиб кетган қовурилган балиқ ҳиди. Ўтиб-қайтаётган машиналардан чиққан бензин ҳиди ҳам буларга қўшилиб, Мажиданинг юзига ёпишар ва жувон дарахтлар орасида юриб бораётганда юзига теккан ўргимчак тўрларини ҳайдаган сингари қўлини ёноқларида, бўйнида югуртирарди.

²² Галантерия — ҳожатхона ва шахсий фойдаланиш учун мўлжалланган кичик буюмларни (бўйинбоғ, қўлоқ, шарф, сумка ва бошқалар) ифодаловчи товарлар гуруҳини билдирувчи савдо атамаси

Уйга етиб келганида буткул хотиржам тортганди. Дарҳол жомадонини олди, ашёларини унга жойлай бошлади. Эмина холаникидан кетганидан бери буларга бир-иккита пайпоқдан бошқа нарса қўшилмаганди. Жигарранг свитери ўша ҳолида турар, фақат айни рангдаги туфлиси бир чеккага ташланган ва чанг босиб ётганди. Бирданига қаддини ростлади. Ўзидан ўзи:

«Қаёққа кетаман? Буларни нима қиламан?» деб сўради. «Баликесиргами, Эмина холаларникигами? Ундан ҳам нари!..» Борадиган ҳеч қандай жойи йўқ эди. Аммо ким билади, балки бордир...

Буни ўйларкан, асло ҳаяжонланмади. Бошқа нима ҳам қила оларди? Эмина холаникидан чиқиб, эшикнинг олдида қаёққа боришни билмай турганида бўлгани каби кўз олдида тўлин ойли бир денгиз пайдо бўлди. Умар билан бирга қайиққа ўтириб сайр қилишгани, аввалига тегишдан қўрққани ва кейин қўлини билагигача ботирган порлоқ ва сирли денгиз...

Жомадонини бир тепди. Кийимларини кир гилам устига ёйди. «Буларнинг нима кераги бор?... Аҳмоқлик!» деди.

Кроватнинг бош томонидаги жавондан бир даста қоғоз олди. Ҳали бутунлай қоронғи тушмагани ҳолда пардаларни тортди ва чироқни ёқди, стол бошига келиб, қўрғошин қалам билан шошилиб ёза бошлади.

«Умар! Сени ташлаб кетяпман. Бунинг менга қанчалар оғир бўлишини, ҳаётда сендан бошқа ҳеч кимим йўқлигини биласан... Сенинг ҳам мендан бошқа ҳеч киминг йўқлигини биламан. Шунга қарамай, сени ташлаб кетаман... Эмина холаларникидан чиқиб, сенинг орқангдан эргашиб келган кундан бошлаб, бир куни шу ҳодиса юз бериши ҳақида ичимда аллақандай қўрқув бор эди... Буни ўзимдан қанчалик яширишга уринсам ҳам бир фур-

сатини топиб яна бошимга келар ва мени кучли ваҳимага соларди. Бу қўрқувнинг сабабларини ўйладим, уч ой биргаликда ўтган ҳаётимиз асносида бу куннинг келмаслиги учун нималар қилиш лозим бўлишини ўргандим, ниҳоят ўзимни тасодифларнинг ва ҳаётнинг измига топширишдан бошқа чора қолмаганини кўрдим... Билмадим, сенга айтишнинг ҳожати бормикан? Умар, менинг суюкли эргинам, биз ҳеч бир тарафдан бир-биримизга ўхшамайдиган, ҳеч қандай муштарак тушунчалари ва қарашлари бўлмаган икки инсонмиз... Ким билади тасодиф қандай сабабларга кўра бизни бирлаштирди. Сен мени севганингни айтдинг, мен бунга ишондим. Мен ҳам сени севардим... Қанчалар оташин севги билан севардим... Ҳисларимда бутун ҳам ўзгариш йўқ. Фақат нима учун севардим, ана шу саволнинг жавобини топа олмадим ва мени ўйлантирган, сен билан кечаётган ҳаётимизнинг давомийлигига шубҳа уйғотган нарсa шу бўлди. Сени нима учун севганимни ҳечам била олмаётган эдим. Фейлингни, қилган ишларингни ёқтирмасдим демай, фақат тушунмасдим. Сен ҳам менинг кўплаб нарсаларимни тушунмаганингни инкор эта олмайсан. Шундай бўлгани ҳолда қандай ғалати қувват бизни бир-биримизга бу қадар мустаҳкам боғлаган эди? Биринчи кўришганимизданок бутунлай бошқа дунёларнинг одамлари эканимизни билганим ҳолда, мени бу ерда тутган ва сени кўрганим заҳоти ичимни севинчга тўлдирган нарсa нима эди? Ажабо, сен ҳамма вақт тилга оладиган ва ҳар бир ҳаракатингнинг қабоҳатини унга юклайдиган шайтонми? Кейинги кунларда мен ҳам бундан қўрқа бошладим. Ҳозирга қадар доим ўйлаб, тўғри деб билган ишларни қилишга одатланган эдим... Бу сафар ҳеч қандай тўғри ва доно тарафини топа олмаганим бу ҳаётга мени боғлаган қувватнинг ичимда яшириниб олган шайтон бўлиши

ростдан ҳам мумкин. Бу эҳтимол, мени росмана талвасага туширди. Ҳаётда ўз тушунчаларим ва қарорларимдан бошқа кучларга бўйсуниб мен асло чидай олмайдиган нарсаси. Айни чоғда сен билан бирга бўлган вақтимда нимагадир иродам ўзимга бўйсунмаётганини кўрдим. Сенга, сенинг иродангага тобе бўлиш менга малол келмасди, аммо орамизда жила қурса, кичкинагина муштарақ нуқта топилади, қилганларингнинг бир қисмигинаси бўлса-да, мен ҳам тўғри деб билишим лозим эди. Ундай ҳам бўлмади. Ўзим нималигини ҳам билмаган кучга тобе бўлганим учун ҳеч қачон қила олмайдиган нарсаларни ўзимга такрорлаш мени ўйлантирди ва ниҳоят ойлари давомида қочиб юрган қарорим берилди.

Умар, менинг қолишимнинг сенга кичкинагина бир таъсири, бир фойдаси борлигини билганимда, албатта, қолган бўлардим. Ҳеч инкор этма ва мени хато ўйлади деб тахмин қилма; менга бўлган бутун севгинг, сенга бўлган менинг таъсирим сени зарра қадар ҳам ўзгартирмади. Ёнимда эканинга дунёнинг энг яхши, энг ширини, энг мақбул инсонни бўлардинг. Ёнимдан айрилар-айрилмас эски ҳолингга қайтар ва балки менга бўйин экканинг учун ўзингга жаҳл қилиб, янада илгарироқ кетардинг. Вақт бу ҳолатни тузатиш ўрнига янада ёмонлаштирарди. Яъни бошингда ўтириб, кўзларингга боққан ҳолда сенга муяссар бўла олмаганимни кўрдим. Ким билади, эҳтимол, сен ва атрофингдагилар ҳақдирсиз... Балки инсон юксалганида шундай бўлишга мажбурдир. Бироқ мен бутун ғайратимга қарамай, ўзим яшаётган ҳаётга кўника олмадим. Бу ҳаётни тушуна олмадим. Менинг аввалги маъносиз яшашимдан, бўм-бўш болалик ва мактабдаги ҳаётимдан жиддийроқ бир фарқи борлигини кўра олмадим. Биламан, унчалик ақлли бўлмаган илмсиз қизман... Лекин бу сенда ва атрофингдагиларда гўзал тарафлар

бўлса кўришимга моне бўлармиди?... Кўп нарсалар ўрганишни, янада яхшироқ тушунишни, кўра олмаганларимни кўришни истамасмидим? Орангизга келганимда буларнинг бирортасини топа олмадим. Бизнинг маҳалла хотинлари орасида ёхуд Эмина холамларникида тасодифан яшаганим, ичида улғайганим муҳитдан ягона фарқингиз бироз кўпроқ ва мужмал гапиришларингиз эди. Ҳозир ўйлаяпман-да, уч ойдан бери турли-туман улфатларнинг баҳсларини, анжуманларини тинглаб нима ўрганганимни ҳеч била олаяпман.

Шунга қарамай, мени сенга боғлаган бир нарса бор эдики, зоҳиринг атрофингдагилар билан бир хил бўлгани ҳолда менга бутунлай бошқача кўринардинг. Бу ҳамтовоқлардан, бу муҳитдан, бу моғор босган махлуқлардан бешиб қолганингни, сиқилишингни кўрардим. Кунларнинг бирида бутунлай бошқа одам бўлишингдан умид қилардим. Дастлабки кунларда бироз қувватланган бу умидим секин-секин бутунлай йўққа чиқди. Сен шу ёшингча ичида бўлган инсонлар ва муҳит билан бирданига ҳисобни узишга ўзингда журъат топа олмаслигингни англадим. Менда сенга жасорат берадиган куч йўқ эди. «Уларни қўй!» деганим заҳоти «Кимларга яқинлашай?» дейишинг тайин эди. Мен, бечора Мажиди сенга кимни, нимани кўрсата олардим? Бунақа ҳаётдан кўра, тўғрироқ ва ақллироқ бир нарса бўлса керак, лекин унинг нима эканини ўзим ҳам билмайман. Шунинг учун сенга ёрдам бера олмадим. Балки сен мени олиб уйингга келтирганингда буткул бошқа нарсаларни ўйлагандирсан. Сенга яна бир дунё очишимни умид қилгандирсан... Сени тушкунликка туширдим. Мен сенга раҳбар эмас, фақат йўлдош бўла олардим, бироқ йўлни икковимиз ҳам билмасдик ва бир-биримизга юк бўлишдан, бир-бири-

мизни ажаблантиришдан бошқа иш қўлимиздан келмасди.

Энди ажралишимиз керак. Айтганимдек, сенга озгина бўлса-да ёрдамим тегишини билганимда ҳамма қийинчиликларга сабр қилардим ва қолардим. Ҳолбуки, нажот ёлғизликда эканини кўряпман. Айниқса, бугун шунга амин бўлдимки, бир муддат чайқалиб олганингдан сўнг йўлингни топасан, фақат ёлғиз бўлишинг керак. Ҳар қандай инсон оёқларинг остида ўралашмаслиги даркор... Нима бўларди? Бир-биримиз билан бир неча йил кейин учрашганимизда эди! Эҳтимол, ўшанда ҳаётимиз бутунлай бошқача бўларди. Ўшанда сенга тобе бўлардим ва бундан завқланардим. Фақат ҳозир, ҳеч қандай фойдаси йўқлигини била туриб янглиш ва бемаъни нарсалар билан эрмак қилмоқ бутун севгимга қарамай имконсиз...

Умар, фақат сен ҳақингда гапиряпман. Бунинг сабаби сени ростдан ҳам ўзимдан кўпроқ ўйлаганимдир... Мен нима қилишни билмаяпман, тўғриси, мен учун, қиладиган биттагина иш бор, уни ҳам билишни истамайман. Мен ҳаётимда кимсага ноҳақлик ва ёмонлик қилмаслик пайида бўлган ва бошқаларга қилинган ноҳақликни ҳам ўзимга қилингандек қабул этиб, хафа бўладиган инсонман... Нафсимга муносиб бўлмаган ишни қилиш, бу оғир ва тузатиш имкони бўлмаган ноҳақликни раво кўриш менга оғирлик қилади. Аммо нима ҳам қила олардим? Мен сенинг ортингдан келаркан, ҳамма нарсани ташладим. Ҳамма нарсадан алоқамни уздим. Зотан, фидо қилганларим ҳам унчалик катта нарсалар эмасди. Сен мени Эмина холаларнинг эшиги олдидан олганингда эски ҳаётим билан бўлган алоқамни, зотан, узиб бўлгандим. Ўшанда ҳам нима қилишни билмай, кўчага югургандим. Баликесирга, опам билан поччамнинг ёнига бориш менга кўрқинчли ва имконсиздек кўринарди... Паришон

ҳолда эдим. Фақат ичимда ўзимдан яширган бир умид бор эди. Сени эшик олдида кутиб турган ҳолда топганимда гўёки бунинг шундай бўлишини билганга ўхшардим. Бир нарса демасдан, ҳаққимда нималар ўйлашинг мумкинлигини ҳисобга олмасдан сен билан келдим. Бир ёш қизнинг катта куч билан отадиган бир қадамини сева-сева, инона-инона ташладим... Ҳеч ким мени зўрламаган эди. Тўғри деб ўйладим ва шундай қилдим. Фақат энди... Мени қайси Умар эшикнинг олдида кутиб туради? Ким ярим тунда, қоронғи кечаларда менга севгисидан сўз очади?.. Умримнинг энг аччиқ кунини энг масъуд кунга айлантиргандинг... Жуда кам таниган бир одам билан ҳеч билмаган бир жойга кетарканман, ичимда мени жўштирган орзулар кўпирарди... Энди яна чиқиб кетаман... Қаёққа?.. Ёнимга жомадоним ва ашёларимни олмайман... Кетадиган жойимга кийимларсиз ҳам борилади. Фақат мен охириги дақиқага қадар умидимни йўқотмайман. Менга ҳеч қандай ёмонлиги тегмаган нафсимга бу энг катта ноҳақликни қиладиган вақтимга қадар ҳамма нарсанинг ўзгаришидан умид қилиб, куч топишга интиламан...

Умар, сендан биргина илтимосим бор... Қанчалик хотиржамлигимни ва ақлим ўзим билан эканини ёзганимдан кўряпсан... Менинг оқибатим учун ҳеч қачон ўзингни жавобгар ҳисоблама! Сен менга нисбатан эмас, аслида, ўзингга нисбатан айбдорсан. Буни тузатишга ва янги бир ҳаётга қовушишга интил... Ёлғиз ўзинг қоласан, бу ишни бажара олишингга аминман... Ҳам бу ёлғизлик лозим бўлмас, балки кучли ва билимли бир инсон, бир дўст, бир маъшуқа сенинг қўлингдан тутар ва сенга йўл кўрсатар... Ўйлайманки, мен бирор бахтсиз ҳодисанинг қурбони бўлдим. Бир машина туртиб кетса, минган қайиғим тўнкарилиб қолса ёхуд мен тагида ўтирган дарахт-

ни яшин урса, булар учун кимнидир жавобгар қилиш хаёлимга келармиди? Ана, сени ҳам бу қадар оз айбдор қиялман. Кўплаб нарсаларни менинг юзимдан ўтолмай қилганингни билганим учун, ҳатто бироз ўзимни айбдордек тутмоқдаман. Масалан, мен бўлмаганимда бошинг пул масласида бунчалик оғримас ва газначига бундай қилмаслигинг ҳам мумкин эди ёки бу ерда ҳеч айтишни истамаган ҳолда қаламимнинг учига келди... ёхуд бир хотинга боғланганлик сабабидан бошқа хотинларни ҳавас қилиб, дуч келган кўча хотинини ёнингга олиб...»

Мажида қаламини секингина стол устига қўйди. Тишларини сиқди. Ниҳоят ўзини тута олмай, бошини қоғоз устига эгиб ҳўнграб юборди. Узоқ вақт, балки ўн беш-йигирма дақиқа шундай қолди. Кўп ҳаяжонланмас, уч ой аввал отасининг ўлимига йиғлагани каби сассиз, исёнсиз кўзёш тўкарди. Яна бошини кўтарди. Ёноқларидаги ёшларни кафтининг орқаси билан артди ва қаламни олиб, сўнгги сатрларни қоралади. Ундан кейин титроқ бир ёзув билан ғоят шошқалоқ ҳолда давом этди:

«...хаёлимга ёзиш учун яна кўп нарсалар келяпти... Нима фойдаси бор?.. Ўтириб соатлаб гаплашсак ҳам би-тадиганга ўхшамайди. Ҳолбуки, биз бирга яшай бошлагандан кейин жуда ҳам оз гаплашдик... Бир-биримизга айтадиган гапларимиз йўқмиди? Нега?.. Нега узоқ-узоқ дардлашмадик? Балки ўшанда кўп нарсалар бошқача бўлармиди...»

Бас энди етар, Умар... Сендан хафа эмасман... сени сендан жаҳлим чиқмайдиган даражада яхши танийман... Кейин сени севаман... Нима учун севишимни билмасдан севаман... Бў севгини борган ҳар бир жойимга олиб кетаман... Аллоҳ сени паноҳида асрасин... Бежирим лабларингдан ўпаман... Сен ҳам мендан ранжима... Бошқача қила олмасдим... Аллоҳга топширдим...»

Кўзёшлари ёноқларини ҳўллашда давом этарди. Ёзган қоғозларини бирин-кетин қилиб тахлади. Ёқтирмаган бир нарсага қандайдир боғлиқликни ҳис қилди. Қўл билан ушланган жойлари ёғланиб қолган пардалар ҳам унга янада истарали туюлар, гўёки ҳар бир нарса уни бир тарафдан тортиб чалғитишга ҳаракат қиларди. Столнинг бир четида пешиндан қолган чой финжони турар, тубидаги қуриган шакарга пашша қўниб олган, тушиб чиқар ва баъзан узоқроқ вақт қоларди. Мажида кўзларини ҳашаротга тикди ва хаёл суриб қолди.

Бу орада лабларидан ҳамма вақтдаги «Нега?» деган савол тўкилди. Буларнинг барчасининг нима кераги бор эди? Нима қилганди? Қайси хатосининг жазосини тортаётганди ва бу алпозда ёзиб ташлаган мактубда ўзи истганидек самимий бўлмаганини ўйлади... Умарга жаҳл қилмайдиган эмасди... Қандай қилиб хафа бўлмасин? Ўзидан ёши катта, ўқимишли инсон сифатида ундан кўпроқ нарсаларни кўрган инсон қандай қилиб ёш бола каби ўйламай иш қилиши мумкин ва бунинг учун нега бошқа бир инсон қурбон бўлиши керак? Мажида ўзи ҳақида бегона бир кимса каби ўйлар ва фақат ноҳақликка учраган бир бечорани ҳимоя қилаётганди.

Сўнг ёзган мактубининг бир жойида яна самимий бўлмаганини ҳис қилди. Фақат унинг устида ўйлашга улгурмай, зиналардан югуриб чиқиб келаётган оёқ товушларини эшитди ва дарров барча қоғозларни тўплаб кўрпанинг тагига тикди.

XXVII

Эшикни қаттиқ очиб ичкарига кирган Бадри эди. Юзи оқариб кетган ва ҳаяжонли. Мажида ҳайрон бўлди.

Собиқ устозининг бу қадар ташвишли ҳолини ҳеч кўрмаганди. Бадри диққат билан Мажиданинг юзига боққанидан кейин:

— Йиглабсиз! Демак, хабарингиз бор! — деди.

Мажида ҳеч нарсани тушунмади. Нима бўлганда ҳам, Бадри Умарнинг бегона хотин билан кинога кириб кетганини айтиш учун келмагани аниқ эди. Йигит яна совуққонликни қўлга олишга ҳаракат қилиб, давом этди:

— Энди ташвишланишдан ва ажабланишдан фойда йўқ... Хотиржамлик билан фикрлаш ва бир чора топиш керак! Мен Умарнинг бу ишга ҳеч қандай алоқаси йўқлигига аминман... Унинг бундай нарсаларга бурнини тикадиган одати йўқ эди... У Ниҳат итнинг оловида ёнди...

Мажида Ниҳатнинг отини эшитгани заҳоти уйқудан уйгонгандек бўлди. Кўрқинчли бир нарсаларни сезди, кейин Бадрига қараб бир қадам ташлади ва:

— Ҳеч нарсани тушунмадим... Нима Ниҳат?.. Нима бўлди? Менинг хабарим йўқ! — деди.

Бадри ҳайрон бўлди:

— Қандай қилиб? Хўп, унда нега йиғладингиз? Демак, эшитмадингиз. Ҳа, дарвоқе, қаердан ҳам эшитардингиз!.. Бир-икки соат олдин бўлган иш бу...

Мажида янада кўпроқ ташвишга тушди:

— Гапирсангиз-чи, нима бўлди? Умарга бир нарса бўлдими?

— Ҳа... Идорасидан чиқаётган чоғда ушлаб, олиб кетишибди. Ниҳат билан ёнидаги болаларнинг ҳам кўплари ушланганмиш... Профессор Ҳикматни ҳам чақирибдилар, аммо у муттаҳам бир йўлини топиб, ёқасини бўшатиб олибди... Ҳеч бўлмаганда ушлаб кетилмади. Нуфузли танишлари бор, менимча, ўшалар ўртага тушган бўлса керак!

Мажида курсидан ушлаб тураркан:

— Нимага? Сабаби нима экан?.. Ғазначи масаласими? — деб сўради.

Бадри:

— Қанақа ғазначи? — деди... Умар бир вақтлар ўзига гапириб берган бу воқеа дарров эсига келмаганди. Мажида хавотири кучайиб, сўрашда давом этди:

— Сиз қаердан хабар олдингиз? Сабаби нима экан? Умар ҳозир қаерда?.. Ҳозироқ бориб кўра оламизми?

Бадри Мажидага курсини кўрсатиб:

— Ўтиринг... Ташвишланманг... Полициядалар... Балки бугун тунда ўша ерда қолишар... Кўришиш мумкин бўлмаса керак, ҳозир вақти ҳам эмас... Аввало, нима гап бўлганини ўрганайлик... Мен шуғулланаман... Эшитар-эшитмас дарров шу ерга келдим. Ниҳатнинг ҳамроҳларидан биттаси айтди. Профессор Ҳикматни қўйиб юборишганини ҳам ундан эшитдим, — деди. Бир муддат жувоннинг юзига боқиб турганидан кейин секин-секин давом этди.

— Бунинг бундай бўлиши кўрқинчли нарса... Ҳеч кутилмаган нарса... Ким билади, кеча тунда қаерларга бордингиз? Ниҳат биргамиди? Бирга эмасди... Ҳа шундай, улар Боязидда бундан умуман хабарсиз ҳолда айрилишди... Ёнидаги болалар билан бирга... Мен бошқа ҳар қандай нарсадан шубҳаланмайман. Зотан, менга хабар берган бола ҳам бир учини чиқариб қўйди. Бу масалаларга алоқадор бир иш бўлади... Фақат қамоққа олишгача олиб борадиган нима иш қилишди экан, ажабо? Сиз Умарнинг ҳеч нарсага аралашмаганига аминсиз, шундай эмасми?

— Ниҳат билан ёнидаги йигитлар бу ерга тез-тез келардилар. Фақат бемаъни вайсаб ўтиришларидан бошқа ҳеч нарса қилганлари йўқ.

— Майли, буларни тушунамиз... Ҳаммасини ўрганамиз... Эркинлигингизни муҳофаза қилишимизга амин

бўлганимда дарҳол бориб ўрганардим. Фақат сизни ёлғиз қолдириб кетишдан қўрқяпман...

Мажида қўрқадиган нарсა йўқ, деган маънода жилайиб, бошини тебратди. Бадри:

— Майли унда, бора қолай. Мени кутинг... Кеч қолиб кетадиган бўлсам, эртага эрталаб келаман... Полиция бўлимига киритмаса, таниш-билишларни топиб, бирор нарса ўрганишга ҳаракат қиламан... Аллоҳга омонат-сиз! — деди.

Қўлини узатди. Бир-бирларининг кўзларига боқишди... Мажида сизга ишонаман, дейишни истар ва қаршисидагининг кўзларига янада кўпроқ, янада бошқа нарсалар сўйлаётганини тахмин қиларди. Бадри зинапо-ялардан сакраб-сакраб тушиб кетди.

Мажида ҳеч нарсани тушунмаётганди. Уйқусираётганга ўхшарди. Кеча оқшомдан бери бирин-кетин содир бўлаётган ҳодисалар залворини фақат энди тўла-тўқис ҳис қилаётган эди. Бироз аввал этагидан тортиб ташқарига чиқаришни истамаган хона энди инсонни бўғадиган даражада торайган, дераза кенглик ва чексизлик эмас, бир қудуқ огзига ўхшаган зимистон ва одамни буғадиган жойга очиларди. Чой финжонининг шакарларини эмган пашша стол ёпинчигининг бир чеккасида ҳушидан кетгандек, қимирламай турарди. Бироз аввал, «Шугина ҳашаротнинг ҳам яшашга ҳаққи бор-у, нега менинг ҳаққим йўқ? Нима учун?» деб ўйлаган Мажида энди хонани ва пашшани ташлаб очик бир жойга кетишни, ҳаво олишни, кўксини тўлдириб-тўлдириб нафас олишни истарди.

Чироқни ўчирди ва ташқарига чиқди. Одам кам бўлган кўчаларни айланмоқчи эди. Ҳолбуки, кўчалар гавжум ва чароғон эди. Шишли тарафга қараб юрди. Шошилиб қадам ташлаётганди. Йўлда бу вақтда юрган ёлғиз аёлни кўриб, бир неча оқ шимли ва жингалак сочли йи-

гитлар унинг орқасидан тушмоқчи бўлди. Мажида қадамларини янада тезлатиб, улардан қутулди. Шоввозлар бир хотинни қўлга киритиш учун югуриб терлашни ортиқча бир заҳмат деб ҳисоблагандилар. Озодлик ҳайкалга борадиган шоссега етганда бироз оғирлашди. Йўл ва ҳаво ичидаги сиқилишни бироз енгиллатганди. Уйлар тутаган ва узоқдан казинолар кўриниб турган бир жойда, йўлнинг четида, майса устида ўтирди. Бу ерда кутилмаганда ўйлари миясига урди ва биринчи бўлиб келган фикр уни ташвишга туширди.

«Мен Умарга ёзиб қўйиб кетмоқчи бўлган мактуб билан катта бир ноҳақлик қилишимга сал қолди!» деди ўзига. «Бахтига, бу унга етиб бормайди. Қайтганим заҳоти йиртиб ташлайман... Қандай қилиб, у кимсани Умарга ўхшатдим? Аммо кийими, қалпоғи, юриши ва бошини бироз ёнига эгиб гапириши орқа тарафдан роса ўхшар эди. Бир одамни беш-ўн одим яқин масофадан эрига ўхшатиш учун шу кифоями? Бундай деб ўйламайман... Демак, мен Умарнинг шундай бир вазиятда, шундай бир хотин билан айланиб юриши мумкинлигини, табиий, ҳатто мутлақо мумкин деб ўйлар эканман!.. Бир зумгина ҳам иккиланмадим... Нима учун? У ҳақидаги ҳукмларим менга шундай хатолар қилдирадиган бўлдимми?.. Эҳтимол... Мактубни дарров йиртиб ташлашим керак. Ҳар қандай ҳолатда Умарнинг қўлига тушиб қоладиган бўлса, шарманда бўламан!.. Шарманда бўламан? Ундан нари... Мактубда ўхшатиш ҳақида гап йўқ-ку... Қизиқ, бир жойида, ишора усулида ёзгандим, сўнг бўяб ташлагандим. Ўчирмаганимда ҳам ҳеч нарсани тушунмасди... Ундай бўлса, мени Умарнинг қаршисида шарманда қиладиган нима бор? Ҳеч нарса... Мактубни дарров йиртиб ташлайман... Аниқ... Лекин ёзганларим нотўғрими? Бу воқеалар бўлмаганида ҳам хатни айнан ташлаб кетиш

мумкин эмасмиди? Унда бир воқеани эмас, бутун бир ҳаёт парчасини айтишни истадим... Уч ой бирга кечирган ҳаётимизнинг сарҳисобини қилдим... Ҳа... Ҳамда кам ёки ортиқча дейдиган энг кичик бир жойи бўлмаслик шарти билан... Умарни бу хотин билан кўрганим янглиш экан, дея... Ҳатто... ҳатто Умар қўлга олинди, дея ёзганларимнинг бир нечасини ўзгартириш мумкинми? Ҳодисалар ва инсонларнинг ҳаммаси ўша ҳолида қолмайдими? Ҳатто шу қўлга олиниш воқеаси фикрларимнинг қанчалик тўғри эканини, Умарнинг ўз-ўзини қандай қилиб кўрларча фалокатга судраганини, анифроги, судралганини исбот қилмайдими? Умарнинг бошига келган бу иш мени қаттиқ ларзага солди... Умарнинг нотавон аҳволини тасаввур қиялпман... Фақат буларнинг ҳаммаси мени унга яна яқинлаштирадими? У билан яна муштарак ҳаёт кечири олишимга ишонаманми? Бутунлай самимий бўлиш керак... Ҳаммаси шунга боғлиқ... Йўқ... Ишонмайман... Эвоҳ... Ҳаммаси чиндан ҳам тутабди...»

Ўйлари шу ерга келганда ноумид бола каби хўрсиниш билан нафасини тортди ва ўз-ўзига сўзлашда давом этди:

«Бадри келишидан бироз аввал ёзган мактубимнинг бир жойида самимий бўлмаганимни ўйлагандим... Қаери эди? Ҳа... Бу сафар Умарнинг уйини ташлаб чиқарканман, ҳеч қандай умидим бўлмаганини, Эмина холаларникидан чиққан вақтимдагига ўхшаган сирли бир ҳиснинг менга жасорат бермаганини сўзлаган қисмлар эди... Ҳеч қандай умидим йўқ эди? «Охирги дақиқага қадар ҳамма нарсанинг ўзгаришидан умид узмайман!» деганимда ҳеч нарсани қасд қилмаганмидим? Масалан... Уф... Уф... Ғоят тўғри бўлмоқ лозим... Бу сафар ўзимга нисбатан... Масалан, Бадри... Ўша сатрларни ёзаётган вақтимда, ажабо, Бадрини кўз олдимга келтирмадимми? Ўзим ҳам сезма-

ган ҳолда... Ёки Бадри келиб Умарнинг ушлаб кетилганини айтганида ва мен билан яқиндан алоқадор бўлганидан кейин шу фикр бошимда пайдо бўлдимми? Балки... Мактубни ёзаётганда уни хотирлаганимни эслай олмаётгандирман... Хўп, энди нега бу масала устида бу қадар кўп тўхталяпман?.. Бадри кеча оқшом хайрлашаётганда «Сизга ҳамма вақт ёрдамга тайёрман!»га ўхшаган гапларни айтганди... Қаёқдан биларди? Қандай тахмин қилганди?.. Қанчалар ажойиб инсон у! Умарнинг фалока-тига менчалик, ҳатто мендан ҳам кўпроқ қайгурмоқда... Бошқаси бўлса, бунақа воқеалардан кейин Умарнинг қамалиб қолганига севинган бўларди... Ҳеч мамнун бўлмаяптими? Афтидан бундай нарсa сезилмайди... Ҳолбуки, ҳисларини яширишга унчалик моҳир эмас у... Лекин қанчалар чиройли гапира оларкан!.. Ўша кунги шоу кечасида... Қайси шоу оқшом, кеча оқшом эмасмиди? Айнан мана шу соатларда... Менга бир неча ой ўтиб кетганга ўхшаяпти... Кеча оқшом қандай чиройли ва қандай тўғри гапларни айтди... Бу машҳур ва маълумотли одамлар унинг кўзларини бўйй олмабди. Демак, ҳар бир кишининг улардай бўлиши ва уларни ёқтириши шарт эмас. Эҳтимол, Бадри биз билмаган нарсаларни билар, яъни бу маънисиз ва беҳуда ўтаётган ҳаётнинг бошқа бир нарсa бўлиши лозимлигини ва у бошқанинг нима эканини... Агар биладиган бўлса... Агар Эмина холаларимдан, Баликесирдаги қўшниларимиздан ниҳоятда баланд бўлганларнинг, албатта, Исмат Шариф ёки профессор Ҳикмат тоифасидан бўлиши шарт эмаслигини янада ақлга яқин, янада инсонга хос яшамоқ ҳам мумкин эканини у ҳам кўраётган бўлса ва шундай бир ҳаётга бормоқ чоралари унга маълум бўлса... Нақадар юксак савиядаги одам... Худди шундай одам у. Бошида шунча кўп фалокат бўла туриб ўзини йўқотмаслиги, Умар каби бир дўстининг

ҳар қандай ҳолига, энг чидаб бўлмайдиган муомалаларига ҳам сабр қилиши, менга нисбатан тутган позицияси, ҳеч нарса тама қилмасдан кўрсатаётган гамхўрлиги... Яна кўплаб нарсалар унинг қандай ўйлайдиган, эшитадиган ва уларни ўлаб-бичгандан кейин берган қарорига мувофиқ ҳаракат қиладиган инсон эканини кўрсатади... Менга ҳеч қачон Умарнинг дўстига ярашмайдиган бир гап гапирмади, бир қиёфа олмади... Фақат янада муҳим ва ўйлаган сайин хушнуд қиладиган бир тарафи бор: роль ҳам ижро этмади, ҳисларини яширишга ҳаракат қилиб зўрланмади... Эски хотираларни ора-сира гапириб қўйишдан ва ҳали ҳам уларнинг таъсири остида эканини сездирмоқдан қочмади, аммо шунга қарамай, ҳар қандай орзусини ёки сирли бир мақсадини ғараз қилиб, ўзига кўрсатилган дўстлик ва ишончдан фойдаланиб қолишга ҳаракат қилмади...»

Мажида ўрнидан турди. Яна шошилишча қадамлар билан уйининг йўлини тутди. Бадрининг бирор янгилик топиб келиши ва уни уйда топа олмай қолиши эҳтимоли бор эди. Фақат қадамларига бунчалар тезлик бераётган нарса Бадри келтирадиган хабармиди ёки унинг ўзимиди? Бўғзига тикилиб келган ушбу саволни хаёлидан аранг суриб чиқарди.

* * *

Бадри эртаси кун пешинга яқин келди. Мажида тунни қаттиқ ваҳимада ўтказди ва сира ухлай олмади. Умар билан бирга яшашни бошлаганларидан бери илк дафъа ёлғиз қолганди. Кўрпа остига киришга ҳам журъат қилолмади. Кийимлари билан чўзилди. Ора-сира кўзи илиб кетса ҳам кичик бир товущдан ёхуд кўчадаги бирор

шовқиндан уйғониб кетар, бошини кўтариб Бадрининг хабар келтиришини кутарди. Тонгга яқин бир соатча ухлади ва қарши тарафдаги уйлардан бирининг деразасидан озиқ-овқат дўконига кўнғироқ қилган хотиннинг бақиришидан уйғониб кетди. Ўша дамдан эътиборан Бадри келгунига қадар мудҳиш бир кутиш исканжаси бошланди.

Вақт ўтказиш учун тўшагини тўғрилади, кейин умумий тозалик ишларини қилди. Стол ёпинчиқларини силкитди, ошхонага бориб йиғилган идишларни ювди. Ойнаванд шкафдаги кийимларини қайтадан тахлади ва Умарнинг кўйлақларини ва пайпоқларини қўлларидан узоқ вақт ушлаганча ўйланиб қолди. Эшик билан дераза орасида у ёқдан-бу ёққа юрди. Стол устига чиқиб латта билан абажур чангини артди. Яна деразага бориб, ярим белини чиқариб, кўчани кўздан кечирди. Кутиш ва ташвиш нафас торлиги каби кўксига ўрнашганди. На китоб ўқий олди, на титкилаган ноталардан бирор нарсани англай олди, на қанчалик уринмасин, томоғидан ҳеч нарсаси ўтмади. Ниҳоят, ортиқ сабр қилолмай, кўчага югурди. Бадрини йўлда кутиб олишни истарди. Жадал қадамлар билан юрар ва ҳар бурчакдан унинг чиқиб қолишини кутарди. Кўчага яқинлашганида юраги янада тезроқ урар, кўчанинг кўз илғаган жойларидан Бадрига ўхшаш кимсани топа олмаганини англаганидан кейин тарсаки еган каби чайқалиб олар ва навбатдаги бурчакка қадар янги-дан умидлар уйғонарди.

Энди бошқа юра олмаслигини ҳис қилди. Балки Бадри бошқа йўлдан келгандир ва уйда мени кутаётгандир, дея чопқиллаб уйга қайтди. Ҳеч ким йўқ эди. Стол бошига келиб ўтирди. Юзини қўллари билан ёпганча узоқ вақт туриб қолди ва Бадрининг секин ичкарига кирга-

нини сезмай қолди. Йигит уни чўчитиб юборгандан тортингандек бўлиб, енгил ва бироз меҳрибон овозда:

— Яхшимисиз? Мени кўп кутиб қолдингизми? — деди.

Мажида қўлларини дарҳол юзидан туширди. Ўрнидан турмасдан бошини қимирлатиб саломлашди. Йиғлаган кўзлар билан учрашишни ўйлаган Бадри Мажданинг юзидаги сокин, аммо бироз сўлғин ифодадан ҳайратга тушди. Қаршисида ёпинчиқ матолари йиртилган ғичирлаган курсида ўтирган ва узоқ йилларнинг тажриба ва азобини тортган каби ҳорғин юз билан зўраки кулимсирашга ҳаракат қилаётган хотин икки йил аввалги вазмин, лекин беғубор, сассиз, аммо оташин ўқувчисидами? Жингалак сочли бошини тик тутган нозик, оппоқ бўйни энди бироз бўшашган, гоҳ бир елкасига, гоҳ иккинчи елкасига букилаверарди. Инсонга қўрқмасдан ва узоқ вақт боқадиган кўзлари ҳорғин бир аҳволда ашёлар устида айланар ва ҳеч бир нуқтада тўхтамасди.

Бадри айтмоқчи бўлган гапини ҳам унутиб:

— Қанчалар кўп қайғуряпсан, азизам! — деди.

Мажида унга қаршисидаги курсини кўрсатиб:

— Марҳамат! Нима бўлди! Қаерда? Гапиринг! — деди.

Бадри хаёлини жамлади. Кўзларини ерга қаратиб:

— Тахмин қилганим каби, — деди. — Ниҳатнинг масаласи. Тушунтиришга узоқ вақт керак бўлади... Мен полициядан, Ниҳатнинг ҳамроҳларидан, Умардан эшитганларимни тўплаб бир хулоса чиқардим, — деди.

Мажида дарров сўради:

— Умарни кўрдингизми?

— Ҳа, ҳозир ёнидан келяпман, тергов изоляторига топширибдилар!..

— Қандай?

— Хотиржам!.. «Менимча, бир хатолик бўлди, ҳақиқат аён бўлади ва мени қўйиб юборадилар!» дейди. Чиндан ҳам у ердагиларни ҳеч ким билан кўриштирмаган ҳолда менинг Умар билан кўришишимга рухсат берганларига қараганда, вазияти унчалик таҳликалига ўхшамайди.

— Нималар деди? Мен ҳақимда гапирдимми?

Бадри шу саволни ҳам кутган, ҳам истамаган каби норози бир қиёфа олди:

— Ҳа, масала мен тахмин қилганимдек экан! — деди.

Бироқ Мажида суҳбатдошининг сўзини бўлиб:

— Нега жавоб бермаяпсиз? Мен ҳақимда ҳеч нарса демадимми? — деб сўради.

Бадри бироз ўйланди. Сўнг:

— Ижозат беринг, аввал ишнинг асосини англатай, сўнгга у масалага ҳам тўхталамиз! — деди ва Мажида-нинг жавобини кутмай, давом этди. — Ниҳат ва унинг атрофига тўпланган ёшлар ғўрлик, билимсизлик, гоёсизлик юзидан ва найранглар билан бошқарув органларига чиқиб олиш мақсадида бир неча журналлар, рисоалар нашр этиб, миллат ва мамлакат севгисини монополияга айлантириб олиб, атрофга тўхмат ва бўҳтон ёғдира бошладилар... Буларни биласиз... Дастлабки кезларда муайян бир мақсади бўлмаган, ўз йўлини тополмай, ҳиссиётларнинг ғайритабиий портлаши ҳақида таассурот уйғотадиган ушбу нашриёт сўнгги кунларда тизимли бир тус олди. Бу ҳамма каби менинг ҳам диққатимни тортди. Мунозараларини авваллари қаҳвахоналарда, кемаларда, йўлларда бақира-бақира қилган, фикрларини омма олдида айтишни, керак бўлса, мушт билан ҳимоя қилишни қўполлик ҳисобламаган бу шоввозлар негадир бирданига сирли фаолиятга ўтдилар. Қаҳвахонада икки-учтаси йиғилса, бошини бошига қўйиб шивирлашиб гаплашар, бирор баҳсда фикрлари кучли қаршиликка

учраса, рақибларига жавобан: «Вақти келсин, биз сенга дунёнинг неча бўлак эканини кўрсатамиз!» демоқчи бўлган истехзоли бир кулимсираш билан қараб қўяр ва ниҳоят ҳозирга қадар моҳияти тўла англашилмаган бир неча можаропараст, сирли кимсалар билан ош-қатиқ бўлишарди. Улардан бири, ора-сира Ниҳатнинг ёнида кўрганимиз татар башара кимса ҳам бор ушланганлар орасида... Ҳа, майли, тафсилотларни икир-чикиригача беришнинг ҳожати йўқ, бу жўшқин ёшларнинг бир қисми била туриб, бир қисми билмасдан пухта тайёрланган қармоққа тушиб қолганлар... Ўз фикрларимизни айт-япмиз ва ёз-япмиз, деб ҳисоблаб юргани ҳолда, ёввойи ва ваҳшиёна фикрларнинг таржимони, бечора ўйинчоғи бўлиб қолганлар. Онларига сингдирилган ёлғон ва маккор дунёқарашларни ҳимоя қиламиз, деркан ўзларига, миллатга, инсониятга чуқур қазийётганини билмаганлар... Ва ниҳоят бошқа бир давлат фойдасига хизмат қиляптилар дейиладиган даражада илгарилаб кетганлар... Қўлга киритилган ҳужжатларга қараганда, мамлакатда рақиб деб билган шахсларнинг рўйхати тузилиб, парда ортида турган сирли қўлларга берилган... Ўнлаб одамлар фикрларининг йўналишига қараб, ирсий келиб чиқишларига, еттинчи аждодларига ёки туғилган жойига қараб таснифланган ва дафтарларга қайд қилинган... Бу орада катта миқдорда молиявий фирибгарлик ҳам юз берган... Бироқ бундан фақат уларнинг бошида турганлар фойдаланиб, бечора шогирдлар ҳеч нарсадан беҳабар ҳолда «пир»лари ишқида бақир-чақир қилиб юраверганлар... Зотан, сирлар очилиши ҳам шу ердан келиб чиқибди... Ўртада мўмай пул айланаётгани ҳолда ўзларига бир нарсани ҳидлатмаганини сезиб қолган бир неча орзупараст ёшлар бу сирни очиб юборибдилар... Кўряпсизки, қанчалик жирканчли ишлар... Умарнинг тахмин қиляпман-

ки, қандайдир алоқаси бўлса, у ҳам Ниҳатнинг уйига ташлаган икки юз элик лира сабабидан бўлади. Шунинг учун у ғазначи масаласи очилиб қолишидан қўрқяпти... Қўрққанга ҳам ўхшамайди... Ғалати бир ҳолатда... Бир кеча ичида ўзгариб қолган ва ўзидан ҳам кўпроқ ғазначини ўйлаяпти... Бу воеқадан ҳафталаб, ҳатто ойлаб вақт ўтганидан кейин бу ҳол менга ғалати кўринди... Зотан, бутун хатти-ҳаракатларида ҳозирга қадар кўрилмаган бир турғунлик бор эди. Жуда ўйчан кўринди... Сўнг... Сиз ҳақингизда гапирганда...

Ғапини нима деб давом эттиришни билмаётганди. Кейин Мажида сўради:

— Мендан хавотир оляптими? Нима деди?

Бадри юзини буриштириб:

— Тўғрисини айтсам, мен унча яхши тушунмадим! — деди. — Сизнинг отингиз айтилганида узоқ вақт ўйла-ниб қолди. «Мажида масаласи ҳал этилмай қолди!» деди. Мен: «Нима, масалан?» деб сўрадим. Жавоб бермади ва гапи ўзгарди. Қаттиқ ҳаяжонланса керак, деб ўйлаган-дим. Ундай бўлмади... Қизик, қўрқяптимики деган хаёлга бордим. Қарасам, ҳибсда эканидан унчалик ташвиш-ланаётгани йўқ. Қутулишига аминман... Балки, бу ҳол янада оқилона ҳаётнинг бошланиши бўлар...

Мажида кўзларини Бадрининг ёқасига қўнган кичкина гардга тикканча, ўйланиб қолди. Чалкашиб кетган ҳисобнинг ичидан чиқмоқчи бўлгандек пешонасини тириштирди. Бир муддатдан сўнг қадалган нигоҳи билан қаршисидагини боғламоқчи бўлгандек сўради:

— Сиз Умарни ўзгаради, деб ўйлайсизми?

Бадри саволга савол билан жавоб берди:

— Нима, масалан? Нега сўраяпсиз?

— Шунчаки. Фикрингизни билишни истадим. Нима дейсиз?

— Билмадим... Ўзгариши мумкин... Фақат...

— Хўш!

— Кўп вақт керак бўлади...

— Шундай!

Бирданига ўрнидан турди. Шу дамда бу масала устида бошқа гаплашишни истамаслигини билдириб:

— Юринг, бориб Умарни кўрайлик! Менга кўрсатсалар керак! — деди.

Бадри шу таклифни кутаётган эди. Бирга чиқишди.

Қамоқхонада Умарни кўриш қийин бўлмади. Мажида эрининг хийлагина ўзгарганини фаҳмлади ва дарҳол бунинг сабабини излади. Соқоли бироз ўсган. Аммо бу ҳамишалик вақтдаги аҳволи эди. Йўқ, кўзларида бошқа бир ўзгариш, юзининг чизиқларида бошқа маъно бор эди. Аввал Мажидага, сўнгра Бадрига қўлини узатди.

Оққа бўялган кўришиш хонасида иккита тахта курси бор эди. Умар меҳмонларини ўтқазиб, ўзи тик туришни истади, бироқ Бадри уни ўтқазди. Мажида енгилгина табассум қилиб, эрига қаради. Умарнинг жавоб ўлароқ бошлаган кулимсираши эса қотиб қолди. Юзидаги мускулларини оғриқ берар даражада катта куч билан ушлаб тургани Мажидани изтиробга солди ва раҳмини келтирди.

Ҳеч бири сўзни бошлай олмаётганди. Бадри эр-хотинни ёлғиз қолдириш учун бироз нарироқда турган қоровулнинг ёнига ўтиб туришни маъқул топди. Шунга қарамай, на Умар, на Мажида бир-бирига яқинлаша олмас ва жонга азоб берадиган сукунат давом этаркан, ўрталарида қандайдир ришта узилганини тобора кўпроқ ҳис қилардилар. Мажида кеча ёзган хатида «Бир-биримизга айтадиган ҳеч бир гапимиз йўқмиди?» мазмунида бир жумла ёзганини эслади ва катта бир надомат ичиди: «Мана йўқ экан. Қарасанг-чи... Бегона каби... Мен

ҳам шундайман! Нима учун!» деб ўйлади. «Илк кўришган кунимиз мени танитай, эшитган-эшитмаганимни билмай, тинимсиз қанчалар гапирганди. Доим шундай... Ҳовлиқиб бошлайди ва чала ташлаб қўяди... Балки танбалликдан, балки қаёққа олиб боришини билмаганликдан...»

Ниҳоят, бир гап айтгандек бўлиш учун:

— Кўп сиқилдингми, Умар? Қачон бу ерга келдинг? — деди.

— Зерикишга вақт бўлмади. Кеча ярим тунгача тергов давом этди, бугун эрталаб тонгдаёқ бу ерга олиб келишди!

— Жуда хафа бўляпсанми?

— Йўқ, жоним!.. Менинг бу ишларга алоқам йўқлигини ҳозирдан тушуна бошладилар. Фақат Ниҳат билан унинг шотирларига ачиняпман. «Қаҳрамон»лар қўтир мушукларга айланиб қолишди, ҳаммаси айбни бир-бирига ағдариб ётишибди. Камига бутундан ғавғо бошлашди. Дўстлик ва ғоя йўлида жонларини фидо қилмоқчи бўлган азаматлар ҳозир ёқасини бўшатиб олиш учун бир-бирларини сотиш билан машғул бўлишяпти. Уларни бутун ночорликлари ва сотқинликлари ичида кўриш нақадар аянчли ҳолат...

Мажида диққат билан тинглар ва айни чоғда «Ўзимизга оид гаплашадиган ҳеч нарса йўқми?» деб ўйларди. Фақат бу бегоналикнинг ҳамма айби ўзида бўла олмасди. Ана, Умар ҳам ҳалидан бери узоқ вақт жим туришда давом этар ва ўзларига алоқаси бўлмаган мавзуларда вайсаб турарди. Буни билиш ўйлаганининг акси ўлароқ, Мажида учун огриқли бўлмади... Умарнинг ўзидан узоқлаша бошлаганини кўриш шу қадар осонмиди? Бироқ ундан ғазабланишга, ҳатто ҳайратланишга нима ҳаққи бор? Ҳамма вақтдаги каби қаршисида жонсарак тураркан ва

кичик кўзлари билан сочлари пешонасини эгаллаган ва жим бўлган вақтида ҳам чиройли лабларини қимирлатган Умар унга аввалги ҳаяжонларнинг, бурунги орзуларнинг ҳеч бирини бера олмасди. Эрини узоқ қариндош, янги танишган дўст каби меҳр ва қизиқиш билан тинглар, фақат унда ҳали ҳам севган, қалбида, хаёлида олиб юрган Умарнинг бир неча майда белгиларини тополди, холос.

Қоровулнинг ишораси билан ўринларидан туришди. Жимгина, ҳатто бироз дўстона тарзда хайрлашишди. Фақат Мажида ўзларини эшиккача кузатиб келган Умарнинг юзида айнан келган вақтларидаги каби ярмида қолган табассум белгиларини кўрди ва уйга етгунича, ҳатто ундан анча кейин ҳам бу манзарани кўз олдидан кетказмади.

XXVIII

Мажида Бадри билан биргаликда ҳафтада икки марта Умарни кўргани келарди. Ичида яна ўша таҳлил эта олмаган бир-бирига зид ҳислар курашар, эрини кўрмаган вақтида уни қаттиқ севишини, фақат бошқа бирга яшашларининг имкони йўқлигини ўйлар, юзма-юз бўлишганда эса севган одами билан бу Умар ўртасида жуда кам ўхшашлик борлигини, шунга қарамай, уни бу вазиятда ташлаб кетиб бўлмаслигини, ҳатто Умар бу ердан қутулганидан кейин ҳам ҳаётларини бир муддат бирга кечириши лозим бўлишини ўйларди.

Дастлабки тергов ўн беш кундан бери давом этаётганди. Бадрининг айтишига қараганда, у ерда ҳар куни янги бир масала чиқаётган экан. Ҳодиса, умумий қилиб олганда, қўрқинчли нарса эмас эди. Беш-ўн нафар ҳов-

лиқма йигитнинг қаттиқ гапларни гапириб, мақолалар ёзиб, шу йўл билан ўзларини катта лавозимларга муносиб эканини кўрсатмоқчи бўлиб, аслида, аллақандай фирибгар, жангари ва сотқин кимсаларнинг қўлидаги қуролга айланиб қолганидан иборат эди. Ҳар бири ўзини келажакнинг, ҳатто бугуннинг энг забардаст мунаққиди, файласуфи, тарихчиси, шоири, сиёсатчиси, ёшлар йўлбошчиси ҳисоблаган ва ҳаммаси бирдан яхши бўлмайдиган буюклик касаллигига чалинган бу жоҳил ва қўрқоқ ёшлар терговчи қаршисида йиғлашар, жандармларга дардини ёришар, қоровуллардан мадад кутар ҳамда судга яширин хатлар ёзиб, янги жиноий шерикларини ёки мавжуд жиноий шерикларининг янги жиноятларидан хабар берардилар.

Мажида буларнинг ҳаммасини Бадридан эшитарди. Кейинги вақтларда Умар на ўзи, на бошқалар ҳақида гапирар, фақат кўзларини Мажиданинг юзига тикканча жим ўтирар ёхуд Бадри билан об-ҳаводан, яна у ёқ-бу ёқдан гаплашарди.

Мажида бу беқарор вазиятнинг бундан ортиқ чўзилиши мумкин эмаслигига, ҳамма нарсани тутатиб, ундан кейин нима қилишини ўйлашга жазм қилди. Бадри билан Боязиддаги қаҳвахоналардан бирида учрашиб, Умарни кўришга боришга келишган куни ҳали эгасига берилмаган мактубини ҳам ёнига олди. Умарни кўриб гаплашганидан кейин хайрлашаётган чоғида қоровулларга кўрсатмасдан топшириш ниятида эди.

Пешинга яқин уйдан чиқди. Бадри билан бирга бир ошхонадан овқатланишмоқчи, соат иккиларда тергов бўлимига боришмоқчи эди. Трамвайда кетаётганида қўлини чўнтагига солиб, тўрт қават қилиб букланган мактубга тегинишга журъат қилмади.

«Нима бўлган тақдирда ҳам бундай қилмаслигим керак!» дерди. «Унинг бундай ожиз ҳолида, балки менинг кўмагимга муҳтож бўлиб турган вақтида бу зарбани бериш... Аммо қанақа зарба? Қанақа муҳтожлик? Ёнига борганим заҳоти юзини буриштирган у эмасми... Мени биргина сўзига лойиқ топмаган... Мендан узоқлашганини биринчи бўлиб ошкор қилган ҳам у... Йўқ... Булардан жаҳлим чиқмаяпти... Фақат нимага асосланиб, бундай адолатсизлик қияпти? Мактубни, албатта, бераман... Қачон ёзганимни ҳам айтаман. Билиб олсинки, мен у билан боғлиқ қароримни қабул қилиб бўлганман. Илло, бу ҳибсга олиниши ва бошқа нарсаларига алоқаси бўлма-сидан илгари бўлган... Ҳеч газабланмаяпман, дея оламан-ми? Лекин кимнинг бўлса ҳам жаҳлини чиқаради-да: ҳам ҳақ бўлиш, ҳам айбдор саналиш... Қизиқ, мен ҳақимда нималарни ўйларкин? Ҳар борганимизда айрилишимизга яқин, Бадрининг қулоғига нималарнидир гапирари ва Бадри тасдиқлайди... Менга тегишли гаплар бўлаётганини сезяпман, фақат сўрашга уяляпман. Бадри бу ишлардан жуда ҳам толиқди ва ҳеч қандай мажбурияти бўлмагани ҳолда, астойдил фидокорлик қилди. Ўн беш кундан бери Умарга ҳам, менга ҳам у пул топиб келяпти... Ҳар сафар келганимда Умар менга берган бир неча лиранинг Бадридан чиққанини билиш учун каромат соҳиби бўлишим шарт эмас... Қамокхонада пул топишни бошламагани аниқ-ку!... Фақат Бадри менга тўғридан тўғри пул таклиф қилишга уяляпти... Ундан жуда ҳам кўп қарздорман... Тўғрироғи, қарздормиз...»

Трамвайдан тушди. Боязид қаҳвахоналари тўла эди. Стол-стуллар орасидан юриб, Бадрини излади. Ҳеч қерда кўра олмади. «Шу ерда бўлганида мени кўрган бўларди!» деб ўйлади. Столларда ўтирганларнинг ўзига тикилган кўзлари танасида югураётган бегона қўллар

каби уни безовта қиларди. Шошилиб-шошилиб атрофни кўздан кечираркан, бурчаклардан бирида бир гуруҳ бўлиб тўпланиб ўтирган профессор Ҳикмат ва унинг ҳамтовоқларини кўрди. Шоир Эмин Комил, муҳаррир Исмат Шариф, ҳаммаси бирга эдилар. Муҳаррир Ҳусайнбей хайрия ташкилотининг оқ сочли раиси билан нарда ўйнаётганди. Мажида билан профессорнинг кўзлари тўқнашди. Жувон эски одати ва еб қўядигандек тикилиб турган иззатсиз оломонни ҳайратга солганча жилмайиб, улар тарафга қараб бир қадам ташлади. Профессор Ҳикмат дарров бошини ўгириб, ниҳоятда катта диққат билан нарда ўйинини томоша қила бошлади. Лабларининг қимирлашидан атрофидагиларга бир нималарни шипшиётгани сезилиб турарди. Чиндан ҳам Мажиданинг ўзларига қараб келаётганини кўрган даврадошлар кўзларини бошқа тарафга ўгириб олиб, беҳабар қиёфаларга кира бошлашди. Жувон жуда ҳайратга тушди. Беш-ўн кун олдин ўзига керагидан ортиқ мулозамат кўрсатган, довюрак, дўстона, фидокор ва етук олимнинг бу юзсизлигини аввалига тушунмади, кейин ўзининг маҳбуснинг хотини экани эсига тушиб қолди ва кула бошлади.

«Ё Парвардигор... Мендан кўрқяптилар!..» деди.

Шоу кечасидагига ўхшаб бу сафар ҳам жаҳли чиқмади, ҳайрон ҳам бўлмади. Бошқа бир нарса кутмаганини, бу кимсаларнинг чўнтагида турган мактубда ёзгани каби чин инсонликка бегона эканликларини ўйлади. Унда қаттиқ бир истак пайдо бўлди. Исмини билмаган, таърифдан ожиз бўлган бир муҳит излаётганди. Ҳозирок қаҳвахонадан чиқиб кетишни, сўнг бу одамлар билан асло юзма-юз келмайдиган бир жой топиб, ўша ерга кириб олишни истарди. Орқасига қайтгани заҳоти ҳали йўлда бўлган ва ўзига яқинлашиб қолган Бадрининг кулимсираб ишора қилганини кўрди.

Иккови ҳам қоринлари очиқмаганини айтиб, тамадди қилишдан воз кечишди. Биргаликда Султон Аҳмадга қараб юра бошлашди. Мажида ўзини боса олмай, ҳаяжон билан:

— Бу профессорлар ва муҳаррирларнинг ҳолини кўрганингизда эди! — деди. — Мени кўрар-кўрмас дарров бошларини эгиб, мингирлашга тушиб кетишди... Менимча, профессор Ҳикмат уларга: «Асло қарай кўрманг, тўғри биз тарафга қараб келяпти», деди. Ўша заҳоти ҳаммасининг бўйни эгилди, орқалари мушукникидек бўртиб чиқди. Хаёлимга нима келди, биласизми? Мен тўрт-беш ёшда эканимда баъзан бувимнинг хонасига кирардим ва унинг намоз ўқиётганини кўрганимда гаплашмоқчи бўлиб, атрофида айланардим. Бувим бечора кўзларини муайян бир жойга тикишга ҳаракат қилар, мен ўша тарафга ўтиб юзига қараганимда катта бир куч сарфлаб мени кўрмасликни истар ва ниҳоят намоз сураларни баланд овозда, худди менга таҳдид қилган каби ўқишни бошларди. Унинг бу ҳоли менга ниҳоятга кулгили бўлиб кўринарди. Бизнинг бейларнинг ҳозирги ҳоллари менга ўша болалагимни эслатди. Бувимга ўхшаб улар ҳам қовушмаган ва кулгили ҳаракатлар қилиб, бошқа томонга қарашга ҳаракат қилишди. Фақат айб биров менда ҳам бўлди, сизни кўрган ёки кўрмаганликларини сўраш учун ёнларига бормоқчи бўлгандим...

Бадри жилмайганча тингларди. Мажида гапини тутатганидан сўнг сокин бир овозда ўша кунги шоу оқшомида, жамият раисининг хонасида бўлгани каби гапира бошлади:

— Бу одамлар ғазабланишга ҳам арзимайди, Мажида! — деди. Ёш жувон ўз исмини айтиб, хитоб этилганига диққат қилди. Фақат бунда самимиятдан зиёда бир устозлик, бир акалик ифодаси бор эди. Мажида бунинг

янада яхши эканини, чунки Умардан бошқасининг ўзи билан эмин-эркин гаплашишига чидай олмаслигини ҳис қиларди. Ҳатто энди Умарни ҳам хоҳламас, унинг қалбида бундай ширин ва эркаловчи манзилларга сезгир бўлган ҳис қолмаган, деб ўйларди. Бадри давом этди:

— Бу кимсаларнинг ҳаммаси қарама-қаршилик ва иккиюзламачилик ичида чайқалиб яшайдилар. Ҳеч қайсиси ташқи томонида кўтариб юрган ва муҳофазага мажбур бўлган мансаб ва мартабага уйғун яшамайди. Миялари ақлий тарафдан ҳам, ярим-ёрти илмлари эътиборидан ҳам раҳм-шафқатга муҳтож бир ҳолда. Феъл-атворлари қийқимлар бўхчасига ўхшайди. Ҳамма нарсаси пароканда, ҳар бир васфлари, ҳар бир фикрлари бузук... Оддий бир инсон, масалан, ўқиш-ёзишни билмайдиган бир қишлоқи, бир ишчи, ҳар қандай инсон булардан кўра мукамал ва бутундир. Чунки у одам, айтайлик, Ҳасан оға, Ҳасан оға бўлиб ўйлайди, шундай яшайди. Ҳукмлари ҳаётдан олган кўплаб тажрибалар натижасидир ва ўзига яраша. Гаплашган кишининг қаршисида Ҳасан огадан бошқа кимса йўқ. Аммо бу жанобларнинг бирортаси ўзи эмас. Гоя дея ўртага қўйган ҳар бир нарсалари тасодифан бошига келиб қолган ва нималигини ўзлари ҳам тушуниб етмаган, мужмал, ҳатто бири иккинчисига зид бўлган қарама-қаршилик билан тўлган алламбалолардан иборат. Масалан, Меҳметбей билан асло Меҳметбей сифатида гаплашишнинг имконини топа олмайсиз. Сиёсатдан гаплашмоқчи бўлсангиз, ўша заҳоти қаршингизда француз газетасида чиққан мақолани ёки диктаторининг нутқини кўрасиз... Мусиқадан гап очсангиз, билмадим, қайси кофирнинг китоби ёки қайси мусулмоннинг мақоласи билан дучлашасиз... Ёқтирган таомини сўйлаётган ҳам Меҳметбей эмас. Амалдор ёки номдор одамларнинг қайси таомларни ёқтиришларини билиб олмасидан туриб, бу

ҳақда бир нарса дея олмайди. Кўпинча бир гапи иккинчисига тўғри келмайди, шунга мажбур улар. Чунки адабиёт ҳақида эшитиб ёки ўқиб қабул қилганлари тасодифан қайсидир муаллифнинг фикрлари бўлиб чиқса, мусиқа ҳақидаги билимлари ҳам дунёқараши ва санъатни тушуниши жиҳатдан унга бошдан-оёқ зид бўлган бошқа муҳаррирдан олингандир. Бу асоссиз маълумот ва фикрлар доимий равишда бузилади, бир-биридан ажралади, соҳиби билан муносабатларини муттасил ўзгартиради. Чунки ҳеч бирида ғоялар ва билимлар шахсият ҳолига келмаган... Ҳеч бири такаббурлик қилишдан бошқа нарсани ўйламаган. Ҳеч бири инсонни инсон қилган нарсанинг шахсият эканини, барча илмларнинг, бутун тажрибаларнинг биргина шунини таъминлашга ярашини тушуниб етмаганлар. Шунинг учун бу тоифа кимсалар ҳақида сўз юритиларкан, бири иккинчисига мос келмайдиган гапларни эштамиз. Бири аҳмоқ деркан, иккинчиси, ақли, бири ахлоқсиз деркан, бошқаси яхши феълли дейди. Шу тарафи яхши, аммо бу томони хунук, дея ҳукмлар беради. Бир инсоннинг билими, тушунчалари, мантиғи, ақли, ҳуллас, ҳамма нарсаси билан бир бутун эканини ҳали англаб етгани йўқ. Бу қарама-қарши тарафлар инсонда нақадар бошқача қиёфалар кўрсатмасин, ниҳоясида бир нуқтага жам бўлади ва бир уйғунликни вужудга келтиради. Ўша нуқта биз «шахсият» деб атайдиган нарсадир. Ана шунинг учун мен бу чала, бу ўткинчи, бу нотавон ва кулгили одамлар билан ош-қатиқ бўлишдан сиқиламан. Мен пианинодан дарс берадиган бунга муқобил саккиз ёшли бир бола бор, агар оиласи тарафидан «тарбия»ланиб тўтига ўхшатиб қўйилмаса ва табиий ҳолида ривожланиб борса, менинг фикримча, кўплаб буюк муҳаррир ва мутафаккирлардан қизиқарлироқ бўлиб етишади. Официант ёки қайиқчи шахсий фикрлари бўлгани, кўрган ва ўрганган нарса-

ларига эгалик қилиш нуқтаи назаридан, мана шу зиёлиларнинг ҳаммасидан устун ва қийматлидир. Гаплашарканман, бирор нарсани ўрганай ва қаршимда бир тирик инсонни кўрай, маҳзун ва гапирувчи қўғирчоқни эмас... Сиз уларни узоқдан ажойиб бир нарса деб ўйладингиз, лекин аста-секин неча пуллик қиймати бор эканини билиб олдингиз... Сира ажабланманг... Ҳатто уларнинг кибрили ва таҳқирловчи ҳолларини ҳам маъзур тутинг... Чунки улар оддий инсон ҳам бўла олмаганлари ҳолда, ўзларига зиёли инсон даражаси берилганидан кейин шу ҳаётдаги мавқе ва обрўларини йўқотмаслик учун шу сифатни сақлаб қолиш ниятида ақл бовар қилмайдиган даражадаги ҳийла-найранглари ўйлаб топишга мажбур бўладилар. Бунинг натижасида ёлғончи, ахлоқсиз бўладилар ва муттасил равишда бир-бирларининг қийматсиз эканликларини фош қилиб, қийматсизлик муҳим деган фикрни шакллантирадилар... Яхшиям, ҳамма бундай эмас... Тик сўқмоқлардан юрадиган, фақат бунинг акси ўлароқ, инсон дейишга арзирли инсон бўлишни истовчилар ҳали ҳам бор... Балки бармоқ билан санарлидир... Аммо бор... Шунини унутмангки, дунёдаги энг қўрқинчли нарса ноумид бўлмоқдир. Мен тилга олган каби инсонларнинг камлиги ва ҳали ўзларини намоён этмагани кунларнинг бирида яхшининг, ҳақнинг ва қийматлининг ҳоким бўлишидан умид узишни англабмайди. Бугун у ер-бу ерда якка-якка яшаб юрганлар ва ҳаракат қилаётганлар эртага бирлашганларида чинакам кучга айланиб, энг қувватли қуролни, ҳақиқат қиличини қўлларида тутадилар.

Мажида ёнидаги одамга ҳайратланиб боқарди. Тасодифан Бадрининг қўлидан ушлаб олган ва шу ҳолатда ким билади қанча вақт юрганини фаҳмлаб қолди. Ҳамма вақт Умарнинг қўлидан тутган жойидан, тирсагининг бироз тепасидан тутиб олганди. Қўлини бехосдан

тортиб олди. Бадрининг маломатга тўла кўзлари билан ўзига тикилиб турганини кўриб, бошини ерга эгди. Бир эркак ёнида юриб, узоқ вақт сўзлаган эди. Бироқ бу сафар Умарни тинглаган чоғдагига ўхшаб ўзига боғлиқ бўлмаган сархушликка тушмаётган, бошида бир неча тутунларнинг ечилганини, иродаси ғойиб бўлиш ўрнига, аксинча, янада кучайганини кўрарди.

Бу чоғда қамокхона олдига етиб келишганди. Мажида дарров чўнтагидаги мактубни ёдга олди. Нафаси тикилиб қолгандек бўлди ва яна Бадрининг қўлига ёпишди. Ичкарига кирганларида эса ҳеч кутилмаган хабарга дуч келишди. Уларни таниб қолган қоровул Бадрининг ёнига яқинлашиб келиб:

— Умарбейни кўришга келдингизми? У илтимос қилди. Сиз қоларкансиз, хоним афанди қайтиб кетсин экан. Ёлғиз сиз билан кўришмоқчи... Хоним кетмаса, чиқмайман, деяпти! — деди. Иккови ҳам ҳайрон бўлди. Мажида ўзини тез қўлга олди:

— Майли... Сиз қолинг... Мен сизни кутиб тураман!.. Қаерда истасангиз... Менга айтиб берарсиз... Бунинг сабаби нима экан? — деди. Султон Аҳмад майдони қаршисидаги қаҳвахоналардан бирида кўришишга келишиб олишгач, бошини керагидан ҳам баландроқ тутиб, хонадан чиқди.

Қоровул Умарни олиб келди. Соқолини яна олмаганди. Овози чиқмай қолган хаста сингари қўллари билан ишора қилиб, Бадрини чақирди. Иккита курсига юзма-юз ўтиришди. Умар дарров сўзини бошлади:

— Бадри... Гапни қисқа қиламан. Вақтим йўқ. Гапимни бўлмасдан қулоқ сол. Мени яхши кўрасанми, йўқми, буни билмайман. Аммо Маждидани севсанг — буни тахмин қиламан — менинг айтганларимни бажарасан. Ҳамма вақтдаги каби кутилмаганда ўйланиб қилинган

қарорлар ҳақида гапирмаяпман. Ўн кундан бери шу масалада бош қотирыпман. Ўн кундан бери ўзимга ўзим ҳисоб беряпман. Катта етишмовчилигим борлигини кўрдим... Масхара қилма... Ғоят жиддий ва тўғри айтяпман. Ўттизга яқинлашяпман... Бугунга қадар нималар қилганимни ўйладим. Нолдан бошқа натижа ололмадим. Ҳаётда ҳеч бир нарса қилмаслик каби қўрқинчли ва уялтирувчи нарса борми? Охирги вақтларда «Ёмон иш қилмаяпман-ку, ахир!» дердим ва ўзимни покизага чиқаришга ҳаракат қилардим. Бироқ кейинги воқеалар кўрсатдики, ёмон бўлмаганим тасодиф тухфаси экан, яъни ёмон бўлишимга фурсат бўлмабди, зарурат туғилмабди. Бинобарин, ҳаётнинг биринчи чалишиданоқ думалаб тушдим. Яхшилик дегани кимсага ёмонлик қилмаслик эмас, ёмонлик қиладиган жавҳарни ичида кўтариб юрмаслик, деганидир. Менда бу ёмонлик жавҳари жуда кўп миқдорда мавжуд экан. Балки ҳаммада бордир... Фақат бошқалар уларни узиб олишни ёки бўғишни билар... Аммо унга тегмасдан ўз ҳолига қўйиш бир кун бош кўтаришига имкон бериш деганидир... Сенга ахлоқий мавзуда ваъз ўқимокчи эмасман. Фақат мен каби дўстлари орасида донолик билан тилга тушган инсоннинг ёшлигини қандай қилиб бунчалик бемаъни ва беҳуда ўтказганига ҳаммадан аввал ўзим ҳайрон бўлганимни айтаман... Аввал буни билмаган эдим. Ўзларини тенгсиз ақл ва қобилият соҳиби деб билган дўстларнинг орасида муқаддас ва мағрур аҳмоқлик билан яшардим ва ўзимни муҳим иш қиляпман, деб ўйлардим. На ғоям, на фикрларим бор эди. Заковатим бутун қувватини айна дақиқа учун сарфларди. Ўрнида берилган жавоб, кескин бир нуқта барча ҳақиқатларга бадал эди. Бундай кундалик фикр ҳаётининг табиий натижаси сифатида мен қарма-қаршиликларга, бемаъниликларга ва ҳатто адабсиз-

ликларга тушиб қолардим. Хоҳлаганим ёки хоҳламаганимнинг дуруст эканини билмаганим, фақат натижаси менга қарши чиқса, хоҳламаганимни иддао қилган бу навдаги сўзларим ва ишларим учун мудом жавобгарни қидириб қолардим. Уни ичимдаги шайтон дердим. Химоясини ўзимнинг зиммамга олишдан қўрққан барча ҳаракатларимни унга ағдарардим ва ўз юзимга тупуришим керак бўлган жойда ноҳақликка учраб, тасодиф қурбони бўлган бир бечора каби нафсимни шафқат ва ғамхўрликка лойиқ кўрардим. Ҳолбуки, қанақа шайтон, азизим, қанақа шайтон? У ғуруримизнинг, аҳмоқлигимизнинг уйдирмаси... Ичимиздаги шайтон — унчалик айёрона бўлмаган масъулиятдан қочиш йўли... Ичимизда шайтон йўқ... Ичимизда ожизлик бор... Танбаллик бор... Иродасизлик, илмсизлик ва ҳаммасидан ҳам кўрқинчли бир нарса — ҳақиқатни кўришдан қочиш одати бор... Ҳеч бир нарса устида ўйлашга, ҳатто заррача тўхташга одатланмаган бўш онгимизни ишлатишни лозим топмай, ниҳоят, вақт ўтиши асносида йўқотган бечора иродамиз билан ҳаётда эшкаги йўқ қайиққа ўхшаб тўрт тарафга чайқалиб, тўнқарилиб қолганда айбни ўзимизга маълум бўлмаган мажҳул кучлардан, инсон иродаси устидаги таъсирлардан излаймиз. Бу шундай давом этиб кетаверарди, аммо тасодиф қаршимдан Мажидани чиқарди. Уни қандай севганимни, нақадар севишимни тушунтириб бера олмайман... Дунёда ҳеч бир кимса айни нарсаларни айни қувватда эшита олмайди, деб ўйлайман. Унда шундай бир неча ҳолларни кўрдимки, улар мен йиллаб қидириб, кўплаб инсонлардан топа олмаган ва йўқ деб фараз қилган нарсалар эди. Унда бизники каби бўлмаган, бўлгани каби кўринган ва бир нарсалар бўлган инсонни кўрдим. Дарҳол ўзимни тузатмоқ, унга лойиқ бир ҳолга келмоқ учун ҳаракат қилсам бўлмасмиди?

Қила олмадим ва бу ожизлигимни ичимдаги шайтонга тўнкадим. Ҳолбуки, танбал ва иродасиз эдим. Бошқа бир нарса эмас... Ҳайвоний тарафларимни ҳовучимга олишга, ақлим билан ҳаракат қилишга ўрганмагандим. Жўн, болаларча эркинликларни инсон бўлишдан кўра аҳамиятлироқ деб билардим. Қанчалик кучли муҳаббат билан севсам ҳам бир кишига боғланиб қолиш менга ғалати туюларди... Кўчада учратган хотинларга суқланиб қарашдан ўзимни тўхтатолмасдим. Шунга қарамай, ўзим қўрққанчалик қаттиқ йиқилмадим. Бу менинг одамийлигимдан эмас, Мажиданинг шахсиятининг менинг устимдаги, ўзим истамаган бўлсам-да, барибир мавжуд бўлган таъсири туфайли эди. Фақат ўша кунги шоу оқшомида иш чегарадан чиқиб кетди. У ерда бизнинг эски дўстларимиз бор эди; йўлакларда суҳбат қурганларимиз, сайрларда ўйнаган қизларни хотираларимда ўз ўрнига эга бўлган ҳаёт даврасининг тирик вакиллари сифатида кўрганимда, дарҳол ҳаммасини унутдим... Балки сенга Мажида айтгандир... Ичдим ва мени севган инсоннинг ёнида қилишим керак бўлмаган даражада суюлдим. Хотиним бунга ҳам сабр қила оларди... Агар иш фақат суюлишдан иборат бўлганида эди!.. Аммо мен ундан ҳам ўтиб кетдим... Ҳурматсизлик қилишда давом этдим ва атрофдаги ифлосликлардан тўлиб, қайт қиладиган бўлиб турган Мажидани ёлғиз ташлаб қўйдим... Яна бор ҳали... Уни жиркантирадиган нарсалар менга ҳеч ҳам бегона эмаслигини ва мен учун жирканч эмаслигини кўрсатган бўлдим... Буларни тузатиш мумкин эмас эди... Мен аҳмоқ эмасман... Ҳаммаси тутаганини ва Мажиданинг менга инониб яқинлашишга ҳеч қандай йўл қолмаганини дарров тушундим... Бундан кейин ўзимга ва унга берадиган сўзларимнинг кулгили бўлишини билардим. Чунки ҳали бир неча соат аввал хайрия жамиятида сени тингларкан,

калламда бир неча янги ҳақиқатларнинг пайдо бўлганини сезгандим ва ўзимни қайтадан йигиб олишга қарор қилгандим. Бу қарорнинг берилиши билан унутилиши бир бўлди... Ҳозир ўзимга, ҳаммадан аввал ўзим ишонмаяпман. Бутунлай ўзгараман... Бу аниқ... Фақат қачон? Йиллаб давом этадиган муолажадан кейинми? Йўқса, уадасидан чиқолмаганим шу маъноси йўқ борлиқни кўтариб юришда давом этаманми? Нима бўлганда ҳам Мажидани бундай разилона ҳаётда иштирок эттириш жиноят. Охирида қаёққа боришини ўзим билмаган бу йўлдан унинг ҳам мен билан бирга юришини истамайман, ҳатто у истаган тақдирда ҳам мен қабул қилмайман. Шу сўнгги кунларда ўзимни сўроққа тортган вақтимда номусли инсоннинг юзига боқолмайдиган даражада гуноҳлар юки остида эканимни кўрдим... Қара... Ғазначи қаерда? Сизга ҳеч нарсани сездирмаган ҳолда уни суриштирдим, уйини топиб атрофида айланиб юрдим. Ғамбода бир хотин билан ташвишли болалардан бошқа ҳеч кимни кўрмадим. Қаерга яширинган у? Инсонларга лаънат ёғдириб юрибдими ёки денгизда оқ сочларини яшил денгиз ўтлари билан бирга тўлқинлантириб, мангу уйқуга толдимми?.. Инсон бу барча ифлосликларни фақат ёлғиз ўзи урилиб-сурилиб, қаттиқ машаққатлар устидан ирғита ота олади... Аммо ёлғиз ўзи... Кимсага бир нарсасачратмасдан... Мана Мажида билан тузилган никоҳ шартномамиз... Ҳали ниҳоясига етмади... Энди кераги ҳам қолмади. Ҳаммасини йиртиб ташлайман... Фақат мана бу ҳужжатга тушган сурати менда қолсин... Жуда ҳам кичкина унчалик кўзга ҳам ташланмайди... Ёш аёл сенсиз нима қилади дейишлари мумкин? Қаёққа боради? Аммо бу гапни сенинг айтмаслигингга ишонаман... Сен ҳаммасини ҳал этасан... Қандай истасангиз, ўшандай қилинг... Истасанг, уни уйингга олиб бор, бир синглинг каби

ёнингда тут, истасанг у билан турмуш қуринглар... Мени дунёда йўқ деб фараз қилинг... Бутунлай бошқа йўлларга ва бошқа дунёларга кетаман... Мен шу хароба жасадимдан одам яшашга ҳаракат қилмоқчиман... Бир куни, балки ўн йиллар бурун бир устозим менга: «Ақлингни меросга олгандек беҳуда сарфлаяпсан!» деганди. Тўғри... Ақлимни беҳуда совурдим ва таназулга учрадим... Ҳеч нарсам қолмади... Мен ақлни радий каби битмас-туганмас бир жавҳар деб ҳисоблардим... Унинг инсон идроки билан етишиб, камол топган нарса эканини ўйламагандим... одам бўлишни эмас, қизиқарли бўлишни, бир нарса қилиш эмас, бир нарса қилганларга менсимаслик билан боқадиган жойга чиқишни истардим... Ҳолбуки, адоқсиз замон ва масофа ичида мен нимаман? Бир судралиб юрган қуртдан ҳам, ёрилиб кетган иддиздан ҳам арзимас, қадрсиз, кераксиз махлуқман.

Умар толиққан бир ҳолда тўхтади. Огзи, кўзлари, ҳатто териси қуриб чўзилган ва сал бўлса ёрилиб кетадигандек эди. Бадри дўстининг қўлини олиб силамоқчи бўлди. Умар дарров ортга чекиниб:

— Мен бугун озод қилинаман!.. — деди. — Мудофаа вазирлигидан буйруқ келди, тергов изолятори уларга қарашли... Ҳозир чиқаман... Шунинг учун Мажидани ортига қайтариб юбордим... Бирга чиқиб борсак, балки айрила олмасман, деб хавотирландим. Йўқса, уни охириги марта бир боргина кўришни истагандим. Яна қанчалар истагандим...

Овози титрарди. Кўзларини хонанинг оппоқ деворларига тикди. Сўнг катта куч сарфлаб, ўзини қўлга олди:

— Тушуняпсан, шундайми, Бадри? — деди. — На сен, на Мажид мени асло изламанг... Мендан шу лутфни аяманг. Эҳтимол, Баликесирга борарман. Балки бошқа бир кунжакка чекиниб, ўзимнинг тарбиям билан машғул

бўларман ёхуд бизнинг муҳитимиздагиларга менгзамаган инсонлар орасига кириб, ҳаётимни янгидан бошлашга ҳаракат қиларман. Фақат ўтган кунларим билан барча алоқаларим узилган бўлиши керак... Ким билади... Балки бир неча йиллар ўтиб, бутунлай бошқа одамлар бўлиб учрашармиз ва кулишиб бир-биримизга қўлларимизни узатармиз... Мажида ҳақида бир гап айтишнинг кераги йўқ... Уни тўлақонли ишонч билан сенга топшираман. Уни мен қадар ва астойдил севишингни, уни менадан кўра яхши ҳимоя қилишингни биламан... Кўрасан, секин-аста сенга ўрганади... Фақат бир муддат ўз ҳолига қўйиш керак... Бир эркак унга жуда огир кечинмалар берди, буларни унутмасдан туриб ким бўлса ҳам бошқа бир эркакнинг кўп яқинлашишини балки истамас... Сен буларнинг барчасини янада яхши биласан ва ўйлайсан... Уни бир дўхтир каби давола... Дунёда ундан ҳам ажойиб мавжудот йўқ... Бадри... Қасам ичаманки, Мажидадан ҳам кўра қийматли ҳеч нарса мавжуд эмас... Унинг қадрини бил...

Шитоб ўрнидан туриб, орқасига қайрилди, қоровул узатган озодлик қоғозини олди ва эшикка қараб юрди. Бадри орқасидан келаётганди. Кўчага чиқиб тўхтадилар. Умар ўнг қўлини узатди. Бадри бу қўлни олиш ўрнига дўстининг бўйнига осилди. Умарнинг ҳам ўзини қучоқлаганини ва шу чоғда йигитнинг вужуди қаттиқ силкинаётганини ҳис қилди.

Айрилганларидан сўнг Умар ҳеч нарса демай, денгиз тарафга қараб энган тор ва тик кўчалардан бирига кириб кетди. Бадри Мажида кутиб турган қаҳвахонага томон оғир-оғир қадамлар ташлаб юрди.

Нима қилишини, Мажидага буларни қандай гапириб беришини эмас, фақат Умарни, дўсти Умарни Мажиданинг ҳали ҳам севишини ва эҳтимол, ҳар доим сева-

диган Умарни ўйларди ва уни ҳамма нарсага қарамасдан, ўзидан кўра бахтлироқ деб биларди.

Жувон Бадрини кўргани заҳоти ўрнидан турди ва:

— Нима қилдингиз? — деб сўради.

— Умар озодликка чиқди... Фақат... — Бир муддат ўйланиб сўз излади. Сўнг юзини бошқа тарафга ўтирди ва шивирлади: — Фақат бошини олиб кетди. «Мени ҳеч изламанг!.. На сен, на Мажида», деди. Ёлғиз қолишни, янги бир ҳаётни синаб кўришни истайди... Ўзини икки кишининг масъулиятини кўтара оладиган даражада бақувват ҳис қилмаяпти!..

Яна жим бўлди. Мажида ҳам индамай турар ва унга боқарди. Иккиси ҳам сукут ичида ёнма-ён юра бошлашди. Ниҳоят Бадри:

— Бунинг шундай тугаши аниқ эди! — деди.

Мажида кўпроқ ўзига ўзи гапиргандек, пичирлади:

— Ҳа, аниқ эди!

Бадри бошқа бир нарсани айтмоқчи бўлар, фақат журъат қила олмаётганди. Унинг лабларининг қимирлаганини кўрган Мажида сўради:

— Нима дедингиз?

— Ҳеч нима... Ҳозир сизникига борамиз... мен Умарнинг ашёларини олиб у борадиган бир жойга қўйиб келаман... Сўнг...

Яна тутилди. Мажида ерга қараб турар ва тингларди. Бадри бундан дадилланди ва:

— Опам ўлим ёқасида!.. — деди. — Дўхтирлар икки кунлик умри қолди дейишяпти... Ундан кейин менинг уйимга кўчиб ўтасизми?.. Онам сиз билан таскин топарди...

Сўнг бемаъни ва ўринсиз бир нарса гапириб қўйган каби чўчиб кетди ва Мажиданинг жавобини хавотирланиб кутиб турди. Аммо жувон ғоят самимий бир овозда:

— Нега умидингизни узяпсиз? — деди. — Опангиз ҳали ёш... Мен уни парвариш қиламан...

Бадри ҳалиги гапи билан опасининг нохуш зиёратини ҳали ҳам унутмаганига ишора қилган эди. Мажида шунинг учун илова қилди:

— Мен ҳаммасини унутдим!

Йигитнинг нақадар ғамга ботганини ва қанчалар сиқилганини кўрар ва унга ачинарди. Жасорат бермоқ учун қўлидан тутди.

Султон Аҳмаддан Аламдар нишаблигига қараб юрдилар. Бир орада Мажидага энсасидан биров тортгандек туюлди. Аллақандай овоз унга бу ҳисга чидаши кераклигини айтарди... Фақат бардоши етмай, бошини орқасига ўтирди. Орқаларида, ўн беш-йигирма қадам нарида Умар келаётганди. Мажиданинг бошини ўтириши билан унинг ортига қайтиши бир вақтда бўлди.... Энди бошини бироз олдинга эгиб, огир қадамлар билан яна тепаликка қараб кетиб борарди. Мажида тўхтади. Бадрининг қўлини қўйиб юборди. Юраги қинидан чиққудек қаттиқ урар, кўзининг олдидан минг хаёллар, манзаралар, инсонлар, туманлар, ранглар ўтарди... Фақат бу ҳол атиги бир зумгина давом этди. Дарров ўзини қўлга олди. Яна Бадрига ёпишиб:

— Йўқ... Йўқ... Кетайлик! — деди.

Йигит кўзларидаги бениҳоя маҳзунлик билан бошини тебратди:

— Ҳа... Кетамиз...

Бир неча қадам юрганларидан сўнг тўхтаб қаради ва Умарнинг у ердан ғойиб бўлганини кўрди.

— Уни унута олмайсиз!.. — деди. — Ундан айрила олмайсиз!

Мажида ўйчан кўзлари билан йигитга тикилди. Сўнг қўлини чўнтагига солиб, Умарга ёзган мактубни чиқарди:

— Ундай эмас, Бадри... — деди. — Мен ундан айрилишга аллақачон қарор қилгандим... Ҳеч нарсага қарамай!

Тўрт букланган қоғозни йигитга узатаётиб, пичирлади:

— Фақат кутиш керак... Узоқ вақт!

САБОҲИДДИН АЛИ
ИЧИМИЗДАГИ ШАЙТОН

Роман

Мухаррир
Гўзал РЎЗИЕВА

Мусахҳиҳ
Мустафо ЖАСУР

Дизайнер
Дониёр НИШОНБОЕВ

Саҳифаловчи
Саид АҲМАД

Ижтимоий тармоқлар бўйича масъул
Диёрбек БАҲРОМОВ

huzurkitoblari
+998 90 954 54 15

Лицензия рақами: АИ № 252. 02.10.2014 да берилган.

Босишга 25.10.2022 йилда рухсат этилди.

Бичими 84x108 1/32

Гарнитура «Bookman Old Style». Офсет қоғози.

Босма табағи 10,5. Шартли босма табағи 17,64.

Адади 5000 (1-завод 3000) нусха. Буюртма № 187.

Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.

«Ёшлар матбуоти» МЧЖда чоп этилди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – (71) 230-00-50;

Савдо ва Маркетинг бўлими – (90) 904-61-06

(98) 128-78-43; (99) 891-03-24;

www.book.uz; @bookuzbekistan

email: yangiasravlodi@mail.ru

44000

САБОҲИДДИН АЛИ

ИЧИМИЗДАГИ ШАЙТОН

Уни ичимдаги шайтон дердим. Ҳимоясини ўзимнинг зиммамга олишдан қўрққан барча ҳаракатларимни унга тўнкардим ва ўз юзимга тупуришим керак бўлган жойда ноҳақликка учраб, тасодиф қурбонига айланган бир бечорадай нафсимни шафқат ва ғамхўрликка лойиқ кўрардим. Ҳолбуки, қанақа шайтон, азизим, қанақа шайтон? У ғуруримизнинг, аҳмоқлигимизнинг уйдирмаси... Ичимиздаги шайтон – унчалик айёрона бўлмаган масъулиятдан қочиш йўли... Ичимизда шайтон йўқ... Ичимизда ожизлик бор... Танбаллик бор... Иродасизлик, илмсизлик ва ҳаммасидан ҳам қўрқинчли бир нарса – ҳақиқатни кўришдан қочиш одати бор... Ҳеч бир нарса устида ўйлашга, ҳатто заррача тўхташга одатланмаган бўш онгимизни ишлатишни лозим топмай, ниҳоят, вақт ўтиши асносида йўқотган бечора иродамиз билан ҳаётда эшкаги йўқ қайиққа ўхшаб тўрт тарафга чайқалиб, тўнқарилиб қолганда эса айбни ўзимизга маълум бўлмаган мажҳул кучлардан, инсон иродаси устидаги таъсирлардан излаймиз...

ISBN 978-9943-8590-9-8

9 789943 859098